

FORVM

Acta Juridica et Politica

XIV. évfolyam,
2. szám

SZEGED • 2024

BADÓ ATTILA – NAGY ZSOLT
Előszó

BADÓ ATTILA
Gyászbeszéd

FEKETE BALÁZS
Kárász utcai jugoszláv menekültek

CSERJÉS KATALIN
Tamás

ANTAL TAMÁS
Szilágyi Dezső a szépirodalomban

ATTILA BADÓ
The sociological and psychological dimensions of
American Legal Realism

BARCSI TAMÁS
„Nem tartják embernek ma sem”. Az elmebetegség
és a biohatalom összefüggéseiről Hajnóczy Péter
sociográfiája nyomán

MÁTYÁS BENCZE
What is judicial populism?

BITTNER MÓNIKA
Metaforáknak kívül tágasabb

BLUTMAN LÁSZLÓ
Irodalom a jogban: adalékok egy mérsékelt
szkeptikus állásponthoz

HARKAI ISTVÁN
Sajtókiadók a digitális platformgazdaságban

SÁNDOR HETTINGER
The Intersection of Law and Language: Challenges
for Non-Native English Speaker Legal Practitioners

MEZEI PÉTER
Fair use teszt a Warhol Foundation v. Goldsmith döntés után
– nem vész el, csak átalakul?

MUNKÁCSI PÉTER
Popkultúra – kritikai jogelmélet – irodalom,
avagy Beyoncé és Bob Dylan interdiszciplináris találkozása

NAGY ZSOLT
Jog és Irodalom: interdiszciplináritás a jogi oktatásban

TÓTH FRUZSINA ROZINA – GÜLYA FRUZSINA – KISS VALÉRIA
Narratívák a demokratikus viselkedésről

VARGA ATTILA
Valóság, fikció, és abszurd a fogalmazás (erdélyi) kaptatóin

ZSIDAI ÁGNES
Bűnök és büntetések

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

FORVM

Acta Juridica et Politica

XIV. évfolyam
2. szám

SZEGED
2024

Redigunt

TAMÁS ANTAL, ZSUZSANNA JUHÁSZ, KRISZTINA RÚZS MOLNÁR,
ZSOLT SZOMORA, NORBERT VARGA

Collegium scientiae actorum:

ATTILA BADÓ, MÁRTA DEZSŐ, ZSUZSANNA FEJES, KLÁRA GELLÉN,
ATTILA HARMATHY, JÓZSEF LICHTENSTEIN, BARNA MEZEY,
GÁBOR ROKOLYA, ARNDT SINN, BÉLA SZABÓ, ISTVÁN SZABÓ,
GERHARD THÜR

Redigit:

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

FORVM Szeged

Szerkesztőbizottság:

ANTAL TAMÁS, JUHÁSZ ZSUZSANNA, RÚZS MOLNÁR KRISZTINA,
SZOMORA ZSOLT, VARGA NORBERT

A folyóirat tudományos testülete:

BADÓ ATTILA, DEZSŐ MÁRTA, FEJES ZSUZSANNA, GELLÉN KLÁRA,
HARMATHY ATTILA, LICHTENSTEIN JÓZSEF, MEZEY BARNA,
ROKOLYA GÁBOR, SINN ARNDT, SZABÓ BÉLA, SZABÓ ISTVÁN,
THÜR GERHARD

Szerkesztő:

BADÓ ATTILA

Főszerkesztő:

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Műszaki szerkesztő:

Kovács Ildikó

Kiadja

GÖRÖG MÁRTA

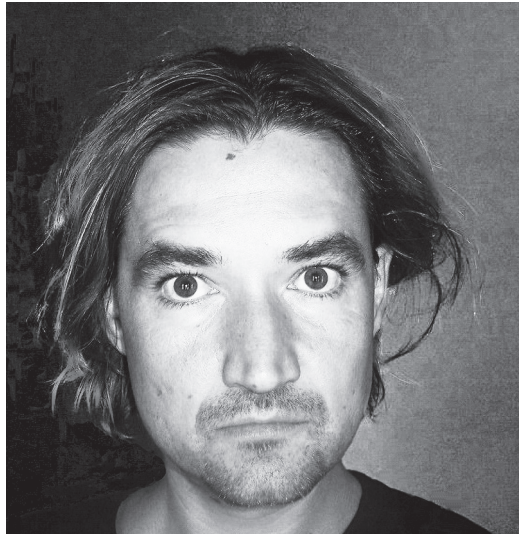
dékán

Kiadványunk rövidítése:

FORVM Szeged

ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
ISSN 2063-2525 FORVM Acta Juridica et Politica

Dr. Nagy Tamás (1971-2018)
In Memoriam

TARTALOMJEGYZÉK

BADÓ ATTILA – NAGY ZSOLT	
Előszó.....	7

MEGEMLÉKEZÉSEK

BADÓ ATTILA	
Gyászbeszéd.....	11

FEKETE BALÁZS	
Kárász utcai jugoszláv menekültek.....	15

CSERJÉS KATALIN	
Tamás	19

TANULMÁNYOK

ANTAL TAMÁS	
Szilágyi Dezső a szépirodalomban	27

ATTILA BADÓ	
The sociological and psychological dimensions of American Legal Realism.....	35

BARCSI TAMÁS	
„Nem tartják embernek ma sem”. Az elmebetegség és a biohatalom összefüggéseiről Hajnóczy Péter szociográfiája nyomán	49

MÁTYÁS BENCZE	
What is judicial populism?.....	59

BITTNER MÓNIKA	
Metaforáknak kívül tágasabb.....	67

BLUTMAN LÁSZLÓ	
Irodalom a jogban: adalékok egy mérsékelten szkeptikus állásponthoz	79

HARKAI ISTVÁN	
Sajtókiadók a digitális platformgazdaságban.....	95

SÁNDOR HETTINGER	
The Intersection of Law and Language: Challenges for Non-Native English Speaker Legal Practitioners	107

MEZEI PÉTER	
Fair use teszt a Warhol Foundation v. Goldsmith döntés után – nem vész el, csak átalakul?	123

MUNKÁCSI PÉTER

Popkultúra – kritikai jogelmélet – irodalom, avagy Beyoncé és Bob Dylan
interdiszciplináris találkozása 133

NAGY ZSOLT

Jog és Irodalom: interdiszciplináritás a jogi oktatásban 143

TÓTH FRUZZINA ROZINA – GULYA FRUZZINA – KISS VALÉRIA

Narratívák a demokratikus viselkedésről..... 153

VARGA ÁRILIA

Valóság, fikció, és abszurd a fogalmazás (erdélyi) kaptatóin 165

ZSIDAI ÁGNES

Bűnök és büntetések 181

Előszó

Öt évvel ezelőtt, 2018. szeptember 22-én, 47 évesen hunyt el Nagy Tamás, az SZTE ÁJTK, Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet egyetemi docense, fájó úrt hagyva maga után.

Nagy Tamás 1971-ben született Szentesen. A jogi diploma megszerzését követően, 1994-től a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszékének munkatársa volt, és elsősorban Jogbölcseletet és Jogszociológiát oktatott. (2018 szeptemberétől az Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet munkatársa volt.)

Tudományos munkássága a 2000-es évek elején kezdődött. Első két közleménye az amerikai jogszociológia és jogelmélet szokásos problémáira, illetve a jogi oktatás kérdéskörére koncentrált, mely utóbbi témakör amerikai irodalmát ismerve már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy ezt követően az érdeklődési körének leginkább megfelelő témára rátalálva, csakis a jog és irodalom irányzatába tartozó írásokat jelentessen meg. A Nagy Tamás által jegyzett publikációk száma szinte meglepően kevés. Mindössze negyven közleménye van feltüntetve a Magyar Tudományos Akadémia publikációs rendszerében, ami kutatói hitvallásának köszönhető. „Keveset, de minőségit”, vallotta, és ha valaki elolvassa írásait, megtapasztalhatja, hogy nem a levegőbe beszélt. A rendkívül elmélyült kutatásokat tükröző tanulmányok mindegyikén érezhető a szerző kiemelkedő jogi és irodalmi műveltsége. Az irodalom iránti vonzalmát jelzi, hogy a jog és irodalom mint mozgalom számos irányzata közül elsőként „a jog az irodalomban” (*law in literature*) kérdéskörére fókuszált. Vagyis olyan irodalmi művekre, melyek a jogtudományokhoz szorosan kapcsolódva, azok eredményeit figyelembe véve próbálják bemutatni, hogy adott korszakokban, helyeken, miként jelenik meg a jog (szociológiai értelemben a jogásztársadalom, jogi eljárások, jogtudományi kérdések) illetve a társadalomnak az előbbiekről alkotott vélekedései, azok változásai. Ugyanakkor nem hagyta figyelmen kívül a „jog, mint irodalom” (*law as literature*) területét sem, melynek fő kérdése az, hogy az irodalomelméleti elemzések miként segíthetnek a jogi szövegek – elsősorban a szakmabeliek részéről történő – interpretációjában. Azonban a kutatásai során kialakult saját nézetrendszere vezette el a „kedvencének” mondható témakör felé, ami a jog és irodalom keretein belül „narratív jogtudományként, másképpen jogi történetmondásként” (*legal storytelling*) aposztrofálható. Ennek kutatási tárgya leginkább az, hogy az egyes jogi eljárásokban melyik narratívát fogadják el a felek, jogi képviselők, a nyomozó hatóság, a bíró, vagy éppen a laikusok. Hiszen minden egyes jogi eljárás és azok iratai tele vannak olyan szövegekkel, melyeket az eljárás különböző szereplői készítettek, s az eredmény: ahány résztvevő, annyi történet. A jogelmélet, sőt a jogi praktikum szempontjából talán ez jelent-

heti a leginspiratívabb kérdést: a különféle szövegek, illetve azok ismerete miként segítheti a jogászt ahhoz, hogy egyazon tényállásból szinte teljesen eltérő történeteket konstruáljon? Ennek a filozófiai aspektuson kívül (vagyis hogy miként válik az egyszer megtörtént esemény sokféle történetté; vagy másképpen a tények rekonstrukciójának és konstrukciójának problematikája) nem elhanyagolható konkrétumát a gyakorló jogászok körében hallható közmondás is megmutatja: „a bíróságon mindig a legjobb sztori győz”. S valójában – ahogy Nagy Tamás is gondolta – minden történet csonka, elhagyásokkal, vágyódások hozzáfűzésével terhes, több történet összefonódásának eredménye, ami a jog számára releváns tények esetében is igaz; mindez pedig elvezet az irodalmi történetmondások jogi relevanciájához és fordítva.

Jóllehet Nagy Tamás számára a különböző rangok, tudományos fokozatok nem sokat jelentettek, és nem törekedett címekre, pozíciókra, a „kötelezőt”, ahogyan fogalmazott, mindig teljesítette. PhD fokozatát a jog és irodalom témakörében született disszertációja megvédése után 2007-ben szerezte meg. Kutatóprogramokban és konferenciákon többek között Hollandiában, Olaszországban, Spanyolországban, az Egyesült Királyságban és Szlovákiában vett részt. Önálló kötete „Josef K. nyomában – jogról és irodalomról –”, címmel az Attraktor Kiadó gondozásában 2010-ben jelent meg. Doktori disszertációja megvédését követően a Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalom Tanszékén működő Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhely tagjaként a jog és az irodalom összefüggéseit vizsgáló interdiszciplináris tanulmányokkal foglalkozott. Innentől egyértelműen Hajnóczy munkásságának szentelte figyelmét. Hagyatékának, publikáltan műveinek gondozására, rendszerezésére, interpretálására, s később önálló Hajnóczyval kapcsolatos tanulmányok publikálására fordította energiáit. Gondozásában készült el Hajnóczy Péter „Az elkülönítő” című irodalmi szociográfiájának a korábban politikai okokból publikálhatatlan, és eddig ismeretlen változatára épülő „Jelentések a süllyesztőből” c. munka. Hajnóczy munkásságának mélyebb rendszerezése és megismerése után egyfajta összegzésként 2018-ban jelent meg a Gondolat Kiadó gondozásában „Egy arkangyal viszontagságai. Jog, irodalom, intertextualitás, Hajnóczy Péter műveiben” c. monográfiája. Ebben Hajnóczy életművét annak radikalizmusával, eklektikusságával, szókimondásával, szociografikus szemléletével együtt ábrázolja.

Nagy Tamás emlékére az elmúlt öt évben már két konferenciát is rendeztek. Egyet közvetlenül a halálát követően, ami egyúttal utolsó könyvének bemutatója is volt. Egy másikat 2023. szeptember 22.-én, halálának éppen ötödik évfordulóján. Az Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet munkatársai e konferencia megszervezésével kívántak volt kollégájuk emléke előtt tisztelni. A konferencia számára a Szegedi Akadémiai Bizottság adott otthont, ahol a jog és irodalom témája mellett számos más tematikájú szekcióban adtak elő magyarul és idegen nyelven a kari, intézeti, és az előadásra felkért kollégák.

E kötet részben a megemlékezést szolgálja, egyúttal tudományos igényű tanulmányoknak ad helyet. A Nagy Tamás hirtelen és váratlanul bekövetkező halálát követően elhangzó gyászbeszéd, vagy a megemlékező, visszaemlékező írások mellett a jog és irodalom, jogelmélet, jogszociológia vagy éppen jogtörténet területéhez kapcsolódó közlemények jelennek meg a Forum különkiadásában. A tanulmányokat a tudományterületi különbségek ellenére összeköti az, hogy a szerzők kivétel nélkül Nagy Tamás tisztelői közé tartoznak.

Szeged, 2024. 06. 26.

Badó Attila, Nagy Zsolt

MEGEMLÉKEZÉSEK

Gyászbeszéd¹

Kedves családtagok, barátok, hallgatók, kollégák! Jogászok és irodalmárok! Nagy Tamást búcsúztatjuk. Tamást, ha megengedik, megengeditek. Aki született 1971-ben, és elhunyt idén, szeptember 22-én. 47, vagy 48 évesen. Ki hogy számolja. Fiatalon. Sajnos nem volt ideje annyira megöregedni, hogy finom úriembernek nevezhessék. Pedig az volt, még ha ritkán lehetett is öltönyben, nyakkendőben látni. Legutolsó fényképe, mely a gyászközlemény mellett a sajtóban megjelent, mosolygós félszepséget, kicsit tanácstalan arcot mutat. Nem sokkal halála előtt készült az intézeti honlapra. Nyakkendőt vett fel, hiszen szeretett volna megfelelni. Új intézeti egység jött létre szeptemberben, aminek oszlopos tagja lett. Akinek óráit akkor is sok hallgató vette fel, ha az nem volt kötelező. Akinek szabályos rajongói voltak és vannak a fiatalabb tudósok között is, és akinek műveire mindig odafigyelnek határon innen vagy túl. Aki, bár egészsége nem volt teljesen rendben, a halála előtti napon is órát tartott, és aki első kérésre rohant be helyettesíteni, ha arra kértük. Egyetemi ember volt, klasszikus értelemben. Hatalomvágytól mentes, érdeklődő, olvasó, elmélyülésre képes. Barátságos és segítőkész. Tisztelettudó, a legjobb értelemben.

Kevés sokáig betartott elhatározásom között tartom számon, hogy gyászbeszédet nem mondok. Az elhatározást személyes okok mellett a műfaj képtelen jellege magyarázza. Milyen feladat az, amikor a felfoghatatlan feldolgozására kell oly módon készülni, mint valamilyen egyetemi előadásra, vagy valamilyen megmértetésre. Az ember papírt vesz elő, vagy bekapcsolja a számítógépet, és elmenti a készülő fájlt, aminek nevet is ad. Őrület. Majd, ahogy elmondta valaki, aki sok ilyen beszédet tartott, még izgul is kicsit az ember. Hiszen szerepel. Izgul, miközben beszél egy helyzetben, ami mást sem bizonyít, mint hogy nincs értelme semmilyen izgalomnak. A műfaj annál is lehetetlenebb, mert nehéz a fennhangon, fejhangon, szinte énekelve elmondott templomias beszéd, és a vidám, angol humor stílusában előadott gyászbeszéd között középutat találni. Engem arra kértek, hogy ne legyek túlságosan gyászos, mert nem illene Tamáshoz. Nehéz teher ez ma.

Hiszen annak, hogy most megtöröm az említett fogadalmat, éppen Tamás az oka. Tamás, aki nem csupán a személyes okokat írta felül, hanem aki a gyászbeszéd stílusára is könnyedén választ talált volna. Egyrészt mert műveltsége egyetemi környezetben is ki-magaslónak számított, és könnyedén idézett volna híres gyászbeszédet. Talán emlékszik itt még valaki arra, hogy az internet korszaka előtt a szakma egy vers idézetet köröztetett, aminek senki nem ismerte szerzőjét. Tamás ránézett, és persze megmondta. Másrészt, mert akik ma itt vannak, pontosan tudják, hogy ő volt a 'Stílus' maga. Ahogyan kinézett,

¹ Elhangzott Nagy Tamás búcsúztatóján. Eredeti megjelenés: Dialógus 2018.

beszélt, érvelt, felemelt egy tárgyat, vagy elmesélt egy történetet, az mindig stílusos volt. Ahogyan megsodort egy cigarettát, és leült, ahogyan mosolygott, nevetett, vagy éppen elszomorodott, abból mindannyiszor elegancia sugárzott.

Hallgatóm volt, és a közös szentesi gyökerek ellenére Szegeden ismertük meg egymást. Gyorsan kiderült, hogy műveltsége messze átlagon felüli. Már akkor megkérdeztem tőle, hogy miért a jogi karra jött, és miért nem lett nyelvész, vagy irodalmár. Azt mondta, valamilyen ügyvédes filmélménynek köszönhetően. Amikor végzés után bejött hozzám, és jelezte, hogy szeretne a tanszéken maradni, akkor ezt azzal magyarázta, hogy olyasmivel kíván foglalkozni, ami örömet ad, és valami maradandó lehet a végeredménye. Ha meghallgatják majd Fekete Balázs búcsúztatóját, érteni fogják, hogy ez Tamásnak miért is sikerült.

Így lett kollégám, de hogy barátomnak miért nevezhetem, ahhoz sok egyéb kapcsolódási pont is kellett. Mindkettőnk kedvencei között volt Kafka, vagy a magyarok közül Hajnóczy. Elmeséltem neki, hogy életem egyik első középiskolai esszéjében, ami a „Perről” szólt, javítás után Josef K. neve mellett egy olyan tanári bejegyzést találtam, hogy „neveket lehetőleg ne rövidítsünk”. Nevetett. Azt is, hogy barátom testvérének barátja volt Hajnóczy, és hogy barátom testvére is úgy halt meg, mint Hajnóczy. Fonalat akartam felvenni, nem kérkedni egy áttételes ismeretséggel, ám Tamás rácsapott. „Ezek szerint Te ismerted Hajnóczy barátjának a testvérét? Nem semmi!” – mosolygott huncutul, Tamásosan. Szentesi humora volt, de mindig a bántás határán belül.

Örökké büszke leszek arra, hogy első közleményét közösen írtuk, hogy azután megtalálja a saját útját, ami a jog és irodalom határterületére vezetett, és ez jelentős ismertséget, komoly sikert hozott számára. A jogelmélettel foglalkozók szűk közösségén túl a legnevesebb irodalmárok elismerését vívta ki. Ha megengedik, idéznék egy rövid szöveget, amit Tamás azzal kezd, hogy: „Ha megengedik, idéznék egy rövid szöveget, ami számomra fontos.” Doktori disszertációja opponenseinek írt válaszát kezdte így, akik a dolgozatot az egekbe dicsérték, ám rendkívül kevés kritikai megjegyzésükben azt hiányolták, hogy Tamás miért nem ad nagyobb hangsúlyt saját meggyőződésének. Tamás ekként válaszolt: A nálunk kevésbé ismert, ám a valaha létezett hazájában – s ma már Nyugat-Európában is – sokra tartott jugoszláv képzőművész és művészet-teoretikus, Leonid Šejka – „a fauszti megpróbáltatások festője”, ahogy Danilo Kiš jellemezte – „utolsó följegyzése”, amit nem sokkal korai halála előtt vetett papírra, így szól. „A szeméttelép számomra a modern művészet átmeneti kísértését jelentette, ezzel a modern művészetnek számomra vége. Ha visszatérnék az élethez (az életerőmhöz) úgy festenek, hogy a festés a legnagyobb örömet szerezze (úgy, mint a régi mesterek) akár azon az áron is, hogy ne legyenek eredeti... A festészet az ima egy formája.”

Tamás válaszában mindezt átfordította a saját tevékenységére, dolgozatára, és általában a társadalomtudományra. Mindebből az következik, hogy számára az írás volt az ima egy formája, ami folyamatos örömet szerzett neki. Ráadásul úgy, hogy amit írt, azt nem teszi érvénytelenné vagy érdektelenné jogszabályváltozás, vagy a politikai széljárás. Örökérvényű műveket alkotott. Ahogyan akarta.

Most, amikor elszorul a torkunk, ha azokra nézünk, akiket mélyen szeretett, és ha az anyai múlhatatlan fájdalomra, a testvéri gyászra, gyermeki elárvulásra gondolunk, azt se felejtsük el, hogy akiknek most szörnyen fáj, azok mennyi örömet szereztek Tamásnak. Gondoljunk arra is, hogy neki mennyi öröme volt, amíg közöttük lehetett.

Szeretném megőrizni Tamás emlékét. Az intézeti kollégáim is segítenek ebben. Ám görcsösen koncentrálok majd arra, hogy az írásain túl főleg az maradjon meg belőle, ami igazán számít. Ahogy ül nálunk a teraszon, lazán, könnyedén. Ahogy hallgatom a fiáról, Nikuról szóló végtelen történeteit, édesapja éremgyűjteményének titkait. Ahogy Adélhoz szól. Ahogy kedvenc zenéjét hallgatja és mutatja meg nekem... és ahogy búcsúzik... ahogy búcsúzott, és ahogy utoljára is búcsúzott. „Na, hernyó főnikém.” Szia Tamás, nyugodj békében!

Badó Attila

Kárász utcai jugoszláv menekültek¹

Szeged, Kárász utca, a belváros ütőere, a legbevettebb találkozási pont. Késő tavaszi délután, az utcát sétálók lepik el, gyerekek futkároznak és kergetik egymást nevetve, a hangzavarba itt-ott angol, néha szerb mondatok vegyülnek. A város a tavaszi ébredés bódult hangulatában pezseg, a lemenő nap hatalmas árnyékokat rajzol a siető vagy éppen komótosan sétáló járókelők köré.

Az utcán szétforgácsoló utolsó napsugarak rávetülnek az A Capella cukrászda előtti asztalok körül üldögélőkre. A fény e sajátos játéka, mely csak akkor mutatja meg magát, ha megy le a nap és sokan vannak az utcán, elmossa a klasszicista épület határozott vonalait, és a kávéház nagy ablakait is kiszabadítja szigorú keretei közül. Az egyik asztal mellett, a lassan örvénylő utca felé fordulva, két férfi beszélget elmélyülten. A hosszú haját folyamatosan füle mögé simítgató lehet az idősebb, olyan jó negyvenes; veleszületett eleganciával veti át az átlagnál hosszabb lábait egymáson és nézi elmélyülten az utcát, miközben beszélget. Nyaka körül gyűrött kék sál, félhosszú kabátja az utolsó gombig begombolva, jobb kezében söröspoharat tart. Másikuk haja rövid és szinte teljesen ősz, kabátja leginkább német katonai kabátot idéz, és meglehetősen kopottas zöld. Ő is keresztbe vetett lábbal ül, bal kezében sörrel, de felsőtestével nem az utca, hanem beszélgetőtársa felé fordul határozottan. Miközben beszél, szeme félreismerhetetlenül csillog a csodálattal vegyülő barátságától, és közben öntudatlanul mosolyog.

Ebben a pillanatban egy kedves vonású, szemüveges, korukbeli nő érkezik az asztalhoz hosszú fekete kabátban, szemébe húzott télies sapkában, nyakában bordó sállal. Mélykék és szürke babakocsit tol, amelyben egy fél év körüli kisbaba fekszik jól felöltöztetve, takaróba bugyolálva. A hosszú hajú azonnal felugrik székéből, nagy pusztit ad az érkezőnek, majd a gyermek felé fordul, és az anyuka már adja is a kezébe a kicsit. A másikuk ezután szintén feláll, megöleli a nőt, aki odaül hozzájuk. Gyorsan rendelnek neki egy kávét, és élénk, határozott gesztikulálással kísért, gyakran hangos nevetéssel tarkított beszélgetés kezdődik. Egy korához képest magasnak tűnő, dús fekete hajú kisfiú szalad el az asztaluk mellett, és ahogy mosolyogva ránéz a beszélgetőkre, elkap egy mondatot a társalgásból:

– Tamás, Balázs, úgy ültök itt, mint két jugoszláv menekült! – mondja nevetve az anyuka, kávécsészével a kezében. A kisfiú továbbszalad és visszanéz rájuk. Az anyuka egy negyedóra múlva feláll, mindkettőjüket megöleli és továbbindul, lassan tolvá a babakocsit. Miközben távolodik, még visszanéz egyszer, és látja, hogy az időközben leszálló

¹ Eredeti megjelenés: BODNÁR KRISZTA – FEKETE BALÁZS (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „Jog és irodalom” köréből.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet. Budapest, 2018. 7–9. pp.

erős szürkület mélyfekete árnyképpé változtatja azokat, akikkel két perce még hús-vér valójukban nevetgélt és beszélgetett.

*

– Figyelj, Tamás – mondja a rövid hajú, közelebb hajolva barátjához –, úgy tűnik, összeállt az új jog és irodalom kötet.

– Nagyszerű, meséj róla – kéri a másik. – Nagy kár, hogy ebben most nem tudtam részt venni, de tudod, nagyon sok munka volt a készülő hajnóczys kötetemmel, és amióta rosszabbul látok, minden sokkal lassabban megy.

– Semmi gond! Biztos vagyok benne, hogy a következőbe majd megint tudsz írni. Például valamit újra Hajnóczyról – nevet fel. – Na, szóval, az első dolog, hogy Bodnár Kriszta beszélt a szerkesztésbe. Ismered? – néz rá kérdően. Barátja tagadólag rázza fejét, így folytatja tovább: – Ő nagyon sokáig az ELTE BTK-n dolgozott, és szerintem ő ma az egyik legjobb jogi szerkesztő. Nagyon ért az irodalomhoz, olyan dolgokat vett már észre a szövegekben, amik fölött én simán elsiklottam volna. Szóval szerintem hatalmas nyereség a csatlakozása az egész hazai jog és irodalom szemszögéből. És amúgy nagyon aranyos, kifejezetten bírom a stílusát és a személyiségét – magyarázza egyre nagyobb lendülettel és széles gesztusokkal a kopott zöld kabátos, mintha valami lényeges, mégis elképzelhetetlen dologról kellene meggyőznie barátját.

– Hát ez király, nagyon örülök neki – nyugtázza beszélgetőtársa, és tekintetén látszik, hogy türelmetlenül várja a folytatást.

– Krisztával addig rakosgattuk a szövegeket ide-oda, amíg kijött egy egész érdekes szerkezet. Ez a „történet” különféle értelmezéseire épül, ezt, azt hiszem, neked nem kell különösebben magyaráznom... – mosolyodik el. – Az *Előtörténet* című első rész Tompa Andrea írása lesz, szerintem kiváló bevezető és remek esszé is, az író szemszögéből. Ezt követi majd az Ókori *történetek* című blokk két fiatal római jogász, Busa Réka és Nemes Szilvi szövegével. Az első arról, hogy ismerték-e a római költők a jogot, a másik pedig egy olyan Petronius-részletről, amely jogi karikatúraként is felfogható. Kemény, mi? – pillant rá a hosszú hajúra viccesen. – Ezután a *XIX. századi történetek* következnek két tanulmánnyal a viktoriánus irodalom és a viktoriánus jog viszonyáról. Bojti Zsolt munkája Oscar Wilde és a pere irányából közelít, a másik, Lukács Niki írása pedig Dickens-műveket elemez. A következő a *XX. századi történetek* című írásfüzér, amelyben lesz egy Kafka-tanulmány, a büntetőjogász Filó Misi szövege, egy Camus-értelmezés Kiss Kornéliától, aki Ádám Péterrel újrarendezte a *Közönyt Az idegen* címmel, majd Molnár Andristól egy rettentő érdekes Lovecraft-elemzés a büntetőjogi narratívaképződésről, és végül egy szöveg Agatha Christie egy nehéz esetéről a ténymegállapítás kapcsán, Pődör Lea írása – magyarázza egyre nagyobb beleéléssel a fiatalabb, majd rövid szünetet tart, hogy kortyoljon a söréből. Másikuk szintén iszik egy kortyot, miközben összpontosítva figyel.

– Az utolsó előtti nagy rész a *Közelmúltbeli történetek* címet kapja. Van egy szöveg a tanúságtételről a magyar holokausztirodalom kapcsán, Izsák-Somogyi Katalin írta, aztán egy Bertók László-elemzés Matyától, a doktori hallgatómtól, akit nagyon érdekelne a véleményed, szóval majd írhatnál egyszer neki, és végül Schweitzer Gábor írása, amelyben büntetőjogi szemmel vizsgálja Fejes Endre *Rozsdatemetőjét*. Az utolsó nagy egység az elméleti rész, *Megértéstörténetek* címmel. Idekerül Balogh Gergő tanulmánya a modern szerző fogalmának-jelenségének ithoni kialakulásáról, ez szerintem nagyon fog neked

tetszeni. A következő Kopi szövege a jogi történetmeséléséről, zárásként pedig Falusi Marci nagy ívű gondolatmenete az irodalmi ízlés normatív szerepéről. És a kötet legvégén *Utótörténet* címszó alatt nekem lesz egy rövidebb szövegem, amelyben leírom az ELTE-n két éve futó jog és irodalom szemináriumok tapasztalatait. Hát, ez van... – fejezi be hirtelen, kérdően nézve barátjára.

– Balázs, ez nagyon komoly. Szerintem... – és éppen belekezdene valamibe Tamás, amikor a korábban már körülöttük szaladgáló fekete hajú, mosolygós kisfiú megfogja a kezét és megszólítja.

– Havi, menjünk már, itt ültök már több órája – panaszkodik jó hangosan a kisfiú.

– Adél már vár otthon minket... – teszi hozzá kérlelően.

– Jó, jó, Nico – feleli Tamás, a kisfiú kezét folyamatosan az övében tartva. – Figyi, Balázs, mennünk kell, dumáljunk majd legközelebb. Szerintem téged is vár már Virág... – emlékezteti barátját.

A társaság feláll, és egy kézfogást követően elválnak. A beszélgetésbe merülő Tamás és Nico pár méter után eltűnik a Kárász utca esti forgatagában. Balázs egy ideig követi őket a tekintetével, majd elindul az ellenkező irányba.

*

A Kárász utca nem változik, az A Capella cukrászda működik, és az emberek továbbra is szívesen korzóznak arrafelé nap mint nap, reggel, délben és este is. Tamással azonban már nem lehet többé ott leülni beszélgetni vagy felmenni hozzájuk nem messzi lakásukba. 2018 egyik utolsó szeptemberi hétvégéjén váratlan hirtelenséggel elhunyt, és ezzel pótolhatatlan veszteség érte a magyar jog és irodalom mozgalmat is.

*

Ezt a kötetet az ő emlékének ajánljuk.

Fekete Balázs

Tamás

Kedves Egybegyűltek,

mindazok, akik ez alkalommal az öt esztendeje elhunyt Nagy Tamás jogfilozófus, jogszociológus, író, gondolkodó, irodalmár, mély-olvasó, szerkesztő, fényes elme – s nékem nem-múló Barátom és Munkatársam emlékezetére gyűltek itt össze – engedjék meg, hogy a nékem szánt 20 percet a magam módján, amennyire csak lehetséges – protokoll nélkül, tiszta emlékezéssel, közös, 5 évnyi munkálkodásunk legfontosabb pontjaival, emlékeivel, munkánk sarokpontjaival töltssem ki!

Tamás személyisége, beszélgetéseink, kötetlen találkozásaink és nagyon is kötött, szigorúan vett közös munkáink, változatos együttléteink az abszolút szabadságon, protokoll-nélküliségen, a konvenciók első perctől történő elvetésén, a feladatok másként-értelmezésén nyugodtak.

Barátra és rokon gondolkodásra találtunk egymásban,

bennem pedig, aki megismerkedésünkkel már hosszú évek óta foglalkoztam Hajnóczy munkáival, sőt, ekkor már, Reményi József Tamás jóvoltából, rég a hagyatéki szövegekkel is – mindazóta is, valami mód' egybeforr Tamás emléke és Hajnóczy Péter *szövegeiben megképződő* alakja.

Pedig, alapjában véve, mindkettőnket más foglalkoztatott Hajnóczy életművén, prózavilágán belül. E kísérletező, kicsiny terjedelmében is roppant sokszerű, változatos, minduntalan meglepetéssel szolgáló életmű tartogatott mindkettőnknek épp elég megbeszélni- és feltárnivalót ...

De először mégis: megismerkedésünkről!

Első találkozásunk a Mojóban történt, úgy 12 esztendeje. E találkát Tamás levele vezette be: ismeretlenül, a Hajnóczy-műhelyről hallva keresett meg, s ajánkozott, hogy mint jogfilozófus és jogszociológus – szívesen részt venne Műhelyünk munkájában. Megismerkedésül, 2. leveléhez, kérésemre egy fényképet mellékel. A kép valahol az Adrián készülhetett, s egy kanyargó utca tetején, minden bizonnyal kedvenc lépcsőjén mutatta őt magát, pontosabban: keze s a telefon, ingéből, hosszú hajából valamennyi látszott, amint behajol a képbe, elkattintja a fotót, de rejtve marad... Már ez a bemutatkozó megragadott, s első találkozásunk több óráig tartott: szinte mindenben egyetértettünk az irodalmi vizsgálódások természetrajzát illetően, főként a figyelmes, lassú mély-olvasás, az intralingvális fordítás, a többszöri olvasás, szöveg-alatti-szöveg keresése kérdésköreiben;

az alázatban a (jó!) szöveg iránt,

egyszersmind a végtelen szabadság „édes ízében”.

Szép délután volt.

Ez első találkozást többéves, konzekvens közös munka követte. Ettől kezdve együtt vallattuk a hagyatékot, együtt szerveztük a konferenciákat, döntöttünk a szövegválogatást illetően. A hallgatók mindkettőnket szerettek és becsültek.

Holott mindkettőnket más érdekelt a Hajnóczy-korpuszból, így a hagyatékból is.

Feljegyeztek egy példát, a körülvevő jelenettel együtt.

Valamikor akkor történt a dolog, amikor megtaláltuk az egyik óriás-paksamétában a Tamás által később *A nagy jógi légzésnek elkeresztelt* (általam még most is teljes, bizarr címén tisztelt – *Az eperszínű spirálban szálló omega hattyúk vastüdejének páncéllátója*) – nagyszöveg zaklatott oldalait, melyek talán leginkább egy furcsa kezdeménynek, miscellaneának tünnek. Egy gyűjtő ez a különös írás: sok, más helyről már ismert elemmel. *Az Elkülönítő* mint lázalom, örök kísértő ott lélegzett benne, de új, eddig nem olvasott, megfoghatatlan szépségű, homályos jelentésű látomások, kép-kiadások tették számomra elfeledhetetlenül vonzóvá. S itt olvashattuk Buddha álmát is; *Arles*, az egyik női szereplő nevének említése más helyről az életmű valószínűleg egyetlen festmény-idézetét hozta elem (RENOIR), és megtaláltam a szövegben a hagyatéknak egyik csaknem mottónak tűnő sejtető, de elfedett értelmű imperatívuszát is: „a kékből kell kiindulni”. Mikor először átfutottam e már nem is remélt, titokzatos, zaklatott hosszúsöveget, megmutattam mind Tamásnak, mind pedig akkori másik segítőmnek, Németh Gábornak (néhány kiemelkedő élességű, plasztikus, invenciózus Hajnóczy-tanulmány szerzője).

Tamás a jog s az *Elkülönítő* dupluma, másod-példánya, variánsaként üdvözölte a szöveget. Gábort a kép-kiadás hasonlíthatatlan eredetisége, kiszámíthatatlansága ragadta meg, amiként engem is, illetve a neoavantgárd felbukkanó hangja. Itt Gábor oldalán álltam, de mindkét szélsőség megvolt a szövegben, s Tamással „megosztottunk” az értelmezésen... A jó szöveg minden pontja archimédeszi pont; bárhol kapaszkodjunk belé – beszélni fog. Megjósolhatatlan elemek követnek józan, ügyvédi nyelvet; abszurd elemek kötve valamely csavarral, szint-áthágással a jog logikájához...

Im-ígyen dolgoztunk barátságban, egyetértésben – évekig. Tamás nagyon szeretett kötetet szerkeszteni, fejezeteket kreálni, címeket választani. Átlátóképessége e tárgyban messze meghaladta az enyémet. Humor az arisztokratikus regiszterből, memóriája, olvasottsága lenyűgöző, váratlan ötletekkel teli, s nem utolsósorban: minden protokolltól távoleső, azt tkp. nem ismerő ember. Egy másra találtunk.

Jön Tamás a Magyar Tanszék folyosóján strandpapucsban, hosszú, csapzott hajjal ez az óriás; mellette kocog elképesztő Kisfia, Nagy Anton Nyikoláj, kinek csehovi név adományoztatott a képtelenül jeltelen apai név helyett (mint megtudtam ettől az apától). A kisfiú akkor készült az általános iskolába. Mivel édesapja már megismertette a lehetséges hittanórak irányával – Ő magának egy zsidó rabbit kért – s kapott. Ezenfelül kiváló ifjú harcművész is volt e kisgyermek, olyannyira, hogy mestere már shihannak, azaz „harcos”-nak rangsorolta, kitűnő eredményei, küzdőképessége miatt.

Meglepetten, elgondolkodva és meghatottan vettem tudomásul, hogy egy idő után Tamás engem is *Shihannak* szólított.

Sok mindent nem tudunk egymásról; főként gondolati dolgokról, irodalomról, absztrakciókról és Hajnóczyról folyt köztünk a szó. Talán egy szemérmes, erős „férfibarátság”-hoz hasonlítanám viszonyunkat; de, ha meg akarják ismerni Tamást, s már megismerkedtek összes jog- és irodalom-tárgyú kitűnő írásával – tekintsek meg figyelmesen az *Egy ar-*

kangyal viszontagságai. Jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben (2018) c. kötet hátlapján lévő fotót...

Emlékét, míg képes vagyok munkálkodni, megőrzöm, fel-emlegetem.

Az isztriai lépcsőt pedig igyekszem mihamarabb meglelni.

2023. július 16.

Cserjés Katalin

Hajnóczy Péter: **Gyűrűk**

– a nő a külső gyűrűben állt, kimeredt szemmel, hörögve kapkodott a levegő után, bal kezén, karján széles aranypántok, egész hónaljáig, tömpe, repedezett körmű ujjai voltak, mint a mosónőknek, belemarkolt az aranyba, ha sikerül letépnie, levegőhöz jut, ujjai lecsúsztak a síkos pántokról, hátravetette a fejét, és kimeredt szemmel, felhördülve a levegőbe harapott, jobb kezével ismét lecsapott az aranyra, a férfi feszült, mozdulatlan arccal nézte a belső gyűrűt, csak a feje volt a víz fölött, a belső gyűrűben foszladozó, szürkésfehér anyag lebegett, a gyűrű középpontja körül, lassan, az óramutató járásával ellenkező irányban, hát ez, bólított a férfi, hát ez az –

Konsztandinosz Kavafisz: **IÓNIKUSAN**

Mert széttörtük fölszentelt szobraikat,
mert templomaikból elűztük őket,
azért még meg nem haltak az istenek.
Ó, ión föld, téged szeretnek örökké,
lelkük terád emlékezik örökké.
Ha augusztusi reggel süt fölötted,
párádon életük borzongva átcikázik,
s egy efeboszi éteralak olykor
megfoghatatlanul, gyors vándorlépteivel
átvonul magasan a dombajid fölött.

Konsztandinosz Kavafisz: **A barbárokra várva**

„Mire várunk, tolongva mind a fórumon?”

Hogy végre ma a barbárok betörjenek.

„A szenátus mért ily tétlen s tanácstalan?
Miert nem ülnek törvényt a szenátorok?”

Mert várják, hogy a barbárok betörjenek.
Mily törvényt hoznának még a szenátorok?
Majd hoznak a barbárok, csak betörjenek.

„Mért kelt fel császárunk ma ily korán, s miért
ült ki a legfelső városkapu elé
trónjára, koronával, ünnepélyesen?”

Mert várja, hogy a barbárok betörjenek.
S a császár méltóképp készül fogadni fő
emberüket. Külön pergament íratott,
hogy átnyújtsa neki, dicső címekkel és
jelzőkkel is kicirkalmazta ékesen.

„Miert jó két konzulunk s a prétorok vörös
hímzett tógában, melyben ünnepen szokás?
Mért díszítik őket ametiszt karkötők
és szikrázó smaragdgyűrűk az ujjukat?”

Miert vették ma éppen arany és ezüst
művekkel gazdagon mintázott botjukat?”

Mert várják, hogy a barbárok betörjenek,
és a barbárt az ilyesmi elbűvöli.

„Mért nem gyültek össze a tisztos rétorok,
hogy szóljanak s elmondják, ami lelkükön?”

Mert várják, hogy a barbárok betörjenek,
s a barbárokat untatják a szép szavak.

„De mért egyszerre ez a zűrzavar, ez a
felbolydulás? (Milyen sötét lett minden arc!
Mért néptelenednek el utcák és terek,
s mért siet ki-ki otthonába komoran?”

Mert éj lett, és a barbárok nem jöttek el.
S futárok érkeztek a limesek felől,
jelentve, hogy barbárok többé nincsenek.

„S most – vajon barbárok nélkül mi lesz velünk?
Ők mégiscsak megoldás voltak valahogy ...”

Fordította: Somlyó György

TANULMÁNYOK

ANTAL TAMÁS*

Szilágyi Dezső a szépirodalomban

A neves magyar igazságügy-miniszter, szabadelvű politikus és egyetemi tanár, Szilágyi Dezső (1840–1901) alakjával, szakmai munkásságával több írásában foglalkozott e sorok szerzője,¹ de felfigyeltek rendkívüli személyiségére mások is.² E helyütt a vele kortárs szépirodalom nagyjainak gondolatait gyűjtöttük össze, amelyek azt mutatják be, hogy a kor- és pályatársak miként látták a nagy államférfit: magát az embert a hazai jogfejlesztés zászlóvivője mögött.

I. Mikszáth Kálmán

Az én kortársaim című művében Mikszáth röviden Szilágyiról is megemlékezett; 1894-ben írta a vonatkozó részt. A bevezetőjében máris a következő megállapítás olvasható:

„Szilágyi Dezső izzó agyat és kevély lelket kapott örökségbe az istenektől a többi sok ajándék mellé. Nagy indulatok mozgatják. Lelkében, mint ahogy az aggteleki barlangban, ágyúdörgésnek hangzik egy pisztolylövés, marczangoló nyomokat hagy néha egy parányi incidens. Semmi sem normális, semmi sem közönséges ezen államférfiúban, kit igen sokáig fognak emlegetni és csodálni ebben az országban, különösen a halála után, midőn már nem lesz senkinek kényelmetlen. Mert kényelmetlen ő most, amíg él, és kényelmetlen is lesz, mivelhogy túlságosan nagy, nem tudnak vele mit csinálni. Ha a kabinetben benne van, akkor kényelmetlen a kabinetnek, amelyre nehezedik, kényelmetlen a szabadelvű pártnak, amelyhez nem tud simulni, kényelmetlen az ellenzéknek, amelyet fönséges szónoklataival összemarczangol.”³

* egyetemi tanár, SZTE ÁJTK

¹ E publikáció másodközlés. Eredeti megjelenés: BIRHER NÁNDOR et al. (szerk.): *70. Studia in honorem István Sipta*. KRE ÁJK. Budapest, 2022. 53–60. pp. Lásd még: ANTAL TAMÁS: *Szilágyi Dezső és műve*. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2016. különösen: 74–81. pp.

² PL. STIPTA ISTVÁN: *Szilágyi Dezső és a magyar igazságszolgáltatás reformja*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica. Miskolc, Tomus XI. (1995) 111–115. pp.; STIPTA ISTVÁN: *Szilágyi Dezső és az igazságügyi modernizáció*. In: Csibi Norbert – Domaniczky Endre (szerk.): *Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában*. PTE Grastyán Endre Szakkollégium. Pécs, 2004. 137–152. pp.; KUPA LÁSZLÓ: *Szilágyi Dezső*. JURA, 1997/2. 49–53. pp.

³ MIKSZÁTH KÁLMÁN: *Az én kortársaim*. I. köt. Révai. Budapest, é.n. 110–111. pp.

Nem törekedett mások tetszésére vagy a népszerűsége: „Szilágyi, egész ellenkezőleg, senkinek a szeretetére nem spekulál. Megy sokszor mogorván vagy dúlva-fúlva a maga útján, ködbe burkolva, mint egy őskori óriás. Úgy néz ki néha tűnődő hamleti arczával, mintha önmagát keresné. [...] Titáni gondolatok forrnak, nagy tervek gomolyognak Szilágyi koponyájában. Lelke áhítja a rendkívüli cselekedeteket. S a nevetséges kis eszközök, melyekkel rendelkezik, s a kicsinyes viszonyok, melyekben él, úgyszólván folytonos irritációban tartják. Elégedetlen. Borongós. Homályos, nevezhetetlen ambíciók feszítik. Néha vágyat érez eltaposni valamit, néha az egész országot szeretné összeroppantani és egy újat csinálni helyette. Nagy igazságok világítanak szeme előtt, mint bolygó fények az éjben. De ezek az igazságok magasan vannak. Utánuk nyúlna, de lehet-e őket elérni? Nem. Ilyenkor tehetetlenül hányódik lelke [...]. Mint minden titán, Szilágyi is boldogtalan. S micsoda ellentétekből van összetéve! Ő, akiben az emberiség boldogságának nagy problémái főnek szüntelen, természeténél fogva mindig zsarnok. Erőszakos lényé kitör a nyers erőnek imponáló ruhájában. Minden új szituáció szinte átgyúrja őt egészen. Egy másik adott viszonyban talán nem is az előbbi ember többé. [...] Erő, mindig erő. Szilágyi Dezső az erő rabja. Az erőé, akinek ikertestvére a zsarnokság.”⁴

Metaforával élve úgy vélte, ha Szilágyi éppen orosz cár lenne, rögtön megadta volna az alkotmányt az orosz népnek, ha viszont szerb király, akkor minden nap felpofozta volna a minisztereit, ha pedig fazekas, egy napon talán összetörné a saját fazekait – méghozzá azért, mert az adott helyzetben ez mind az ő erejét jelentette volna. Mikszáth egy 1883-i országgyűlési karcolatában, midőn a szabadelvű többség az akkor még mérsékelt ellenzéki Szilágyi egy indítványát megszavazta, ugyanezt találóan e szavakkal fogalmazta meg: „Ez gyanús – mondogatták a jobboldaliak. – Ilyen még sohase történt. Össze voltak beszélve a miniszterrel. Azok az emberek, akiken még sohasem történt az, hogy a módosítványukat elfogadják, összenéznek, s a fogaik közt sziszegik: – Szilágyi miniszter lesz. S ez a szó úgy hangzott itt, mint egy rémületes jóslat, mintha azt mondanák, hogy óriási üstökös van az égen, vértől fog ázni az egész ország.”⁵

Mikszáth a nagy rétor is tisztelte benne: „Szilágyi annyira szónok, s annyira ismeri tárgyát (e javaslatot, melyen valóságos ideges szeretettel csügg), hogy egy hétig is el tudott volna róla beszélni szakszerűen és érdekesen. [...] Szilágyi maga is élvez azzal, hogy beszél. Ha egy pusztá szigeten élne, én azt hiszem, akkor is gruppirozná gondolatait és elmondaná az őserdőknek a saját multságára.”⁶ A regényíró lapszerkesztő szerint is a legnagyobb magyar orátorok egyike volt: a beszédeiben „összetört szónokokot, torzfigurákká csavarta át teóriájukat, logikájukat”. Amikor pedig befejezte mondandóját a képviselőházban, helyet foglalt arcán a kifejezéssel: „no, hát állítsatok még valamit!”⁷

⁴ MIKSZÁTH 112–113. pp.

⁵ Mikszáthot idézi STIPTA ISTVÁN: *Országgyűlési vita a pénzügyi közigazgatási bíróságról 1883-ban*. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Gondolat, Budapest, 2006. 518–546. pp., az idézet helye: 543. p.

⁶ MIKSZÁTH 114. p.

⁷ MIKSZÁTH 116. p.

II. *Ady Endre*

Ady a polgári demokrata lap, a *Nagyvárad Napló* újságírója, majd társszerkesztője volt 1901-ben. Az augusztus 1-jei számban ő fogalmazta Szilágyi nekrológiáját. Először ebből idézünk:

„A magyar parlamentben termő apró csenevész hajtások, dudvák és bojtorjánok közül kidőlt íme a halálnak egy váratlan éles csapására a hatalmas tölgy, melynek magasba nyúló lombos koronájára az őt megillető csodálatteljes tisztelettel tekintettek fel mindenkor az új aera törpe epigonjai. [...] Meghalt, mint egyszerű polgárember, mint munkáját, kötelességét becsületesen teljesítő napszámosa a hazának. Vagyon, címek, ordók nem igen maradnak utána, aminthogy nem is vágyott mindezek után, amint teszik ezt erőlködve és lihegve a mostani új hazafiak. Az ő élete, szereplése, magas hivatalai nem egy ábrándos karrier kaleidoszkópját, hanem a magyarságért, alkotmányos jogainkért és a szabadelvűségért folytatott nemes politikai küzdelemnek mértföldmutatóit tárják elénk. Azért küzdött, mert mindig akart valamit – és nem azért, mert valami akart lenni. Ebben különbözött Szilágyi Dezső a mostani új hazafiaktól, akik közül hasztalan keressük azt az erős legényt, aki fel tudná venni az ő kezéből most kihullott erős buzogányt, mellyel annyi hatalmas csapást mért a porondra kiálló reakcióra. [...] A reakció és klerikalizmus leghatalmasabb ellenfelüktől szabadultak meg, és féltő, hogy most, mikor úgyszólván mind vakmerőbben támadnak a szabadelvűség bástyájára ezek a sötét lovagok, fokozottabb mérvben ébred fel harci kedvük, tudván, hogy kidőlt a hatalmas vezér, ki az igazság erejével, eszének fényével győzött mindenkor akár alattomos, akár nyílt támadásaik [felett].”⁸

Az újságíró Ady megkapó pátosszal fogalmazott Szilágyi politikai nagyságáról, a szabadelvűségért való konzekvens kiállásáról, még, ha nem is értett vele egyet mindenkor. Elfogta a kétely, miszerint e politikai táborban vajon lesznek-e utódok, akik kiállják az erősödő nyomást, és megvédik a liberalizmust a nyílt ellenséggel vagy a „ravasz jóbarátokkal szemben is”? Úgy vélte, Széll Kálmán miniszterelnökként, akinek Bánffy Dezső ellenében részint éppen Szilágyi ásta ki a kormányfői „gesztenyét”, nem azon az úton haladt, melyen haladnia illetet volna: „a jog, törvény és igazság új jelszavait szabadelvű szellemben szerette volna ő [ti. Szilágyi] megvalósítva látni, és amikor ehelyett Széll Kálmánnak a klerikális elemekkel való ölelkezését és paktálását látta, úgy érezhette magát, mint Goethe bűvészinasa, aki felszabadította nyugalmából a vad elemeket, de azután nem tudta többé azoknak romlását megakadályozni.”⁹

Később Ady támogatta azokat, akik szobrot kívántak emelni a jogászipolitikus emlékére: „hogy külön-külön három helyen [ti. Pozsonyban, Budapesten, Nagyváradon] föltámadt a szobor terve, azt bizonyítja, hogy Szilágyi Dezső szobrának állania kell, s állni fog. Szilágyi Dezső az új Magyarország egyik legnagyobb politikusa, legkiválóbb jogásza s legpuritánabb embere volt. Hármass érely, mely hálát követel”. Nézete szerint a műreket elsősorban a szülővárosában kellett volna elhelyezni: „nem csak Nagyváradon született, de Szilágyi Dezsőt az egykor oly csodálatos, nemes, erős bihari és nagyvárad levégő formálta.

⁸ FÖLDESSY GYULA (összeáll.): *Ady Endre összes prózai művei. II. köt. Újságcikkek, tanulmányok (1901–1902)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 137–138. pp. (továbbiakban ADY 1955).

⁹ ADY 1955, 138. p.

Ez a hajdan páratlan iskola, mely liberalizmusával, haladásvágyával s tradícióinak emlékével annyi jelesét nevelte, s adta az új Magyarországnak.” Az utóbbi szavakkal leginkább Tisza Kálmánra utalt, noha valójában az egykori miniszterelnök sosem azonosult Szilágyi jogeszméivel: „együtt tartották vállaikon a roskadozó liberalizmus bástyáit, a legutolsó időkben. Ők ketten az új Magyarország legnagyobb emberei. Nagy volt [Szilágyi], fáját szerető, de tiszta fényes liberalizmusában. Nagy volt tudásban, munkában és alkotásban.”¹⁰

Visszatérő motívum Ady szavaiban az „új Magyarország”, amely emblémákban és merész képekben a költészetén is végigvonult. Ennek vágyában feltétlenül közösek voltak, még akkor is, ha eltérő eszközökkel vívták a maguk magányos harcát; személyiségük nemes kevélysége, a másokat olykor megvetni hajlamos indulataik szintén párhuzamot vonnak az egyébkénti nagyváradiságuk között. Egy 1914-ben megjelent költeményében még meg is nevezte Szilágyit (*Elveszett hit: elveszítlek*).¹¹ Viszont az említett szobor a Körös partján nem készült el, csak egy emléktábla;¹² a később Telcs Ede alkotta mellszobrot végül egy – Darányi Ignác javaslatára 1903-ban éppen Szilágyiról elnevezett – nyugat-bácskai telepés kisközségben állították fel, Apatin mellett 1907-ben, amely ma Svilojevo néven ismert Szerbiában.¹³

Bár nem volt politikus, sem vátesz, Ady mégis előre vetítette a magyar sorsot, mikor 1901 szeptemberében így fogalmazott: „veszedelmes idők következnek. Veszedelem fenyegeti Deák, Tisza és Szilágyi alkotásait. Szükségünk lesz erőt, emlékeztetést nyújtó forrásokra, s szükség lesz az emlékezni tudásra. Ha az ő nemes, erős ércalakja közöttünk lesz, talán nem csüggedünk az eljövendő nagy harcban, mert gondolni fogunk órea, a nagyra, tisztára és erősre. Gondolni fogunk és gondolni kell majd reá!”¹⁴

III. Gárdonyi Géza

A posztumusz megjelenésű *Aranymorzsák*ban Gárdonyitól többek között Szilágyi Dezsőről is olvashatunk gondolatszemcséket. Csupán néhány bekezdésről van szó, mégis ideillők. Így kezdődnek: „Egy óriás a törpék között. Olyan szónok, mint John Bright. Tanult. Tud. Van benne akarat és kitartás. Az alkotásai praktikusak. Ha kell, jó modorú; ha kell, gomba, mint a bérkocsis. Az Isten is miniszternek teremtette. [...] A privát életben, hol selyem, hol pokróc. Az alantasaival szemben mindig pokróc, de nem azért, mintha rossz ember volna, hanem mert unja az aprócseprő ügyeket és mindig kevesli, amit dolgoznak.”¹⁵

Gárdonyi mint minisztert rendkívüli munkabírású és szorgalmú embernek látta: „ez eddig hihetetlenül hangzott. A kövérsége miatt ugyanis ráfogták, hogy lusta és kényelmes. Szilágyi az alkotásaival felel a gonosz nyelveknek.” Az író említette azt is, hogy a királyi udvarnál nem igazán szerették: „[Szilágyi] ahányszor még Bécsben járt, mindig örömmel jött haza. Nem azért, mintha jól végzett volna, hanem mert túlesett a hosszú és hideg ünnepies ábrázatokon. Bécs ellenzéki fluidumokat látott benne.” A rétori erényeit pedig így

¹⁰ ADY 1955, 295–296. pp.

¹¹ FÖLDESSY GYULA (szerk.): *Ady Endre összes versei*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1961. 684–685. pp.

¹² BÁLINT ISTVÁN JÁNOS (szerk.): *Boldog Várad*. Héttorony, Budapest, 1992. 594. p.

¹³ DAMPFINGER IRÉN: *Szilágyi telepés község története*. Szilágyi Helyi Közösség. Szilágyi, 2006. 5–22. pp.; KALMAN, LANJI: *Apatin i okolina. Prigrevica, Kupusina, Sonta, Svilojevo i Gomboš na razglednicama i slikama*. Opštinski Kulturni Centar. Apatin, 2004. 121–138. pp.

¹⁴ ADY 1955, 296. p.

¹⁵ GÁRDONYI GÉZA: *Aranymorzsák*. Dante. Budapest, é.n. 210–213. pp.

ábrázolta: „hogy aztán mennyi a spiritusz a beszédeiben, azt mindenki tudja. Őt hallgatni élvezet, kivált, ha rögtönzötten beszél, hogy valakinek a támadásait visszaverje. Ilyenkor a gorombaság csimborasszói magaslatára emelkedve, kápráztató tűzijátékokat produkál. Az előadásában van valami professzori. Jobbra és balra hajlong. Olykor meg – különösen, mikor neveltségessé akarja tenni a [tisztelt] előttemszólót – táncmesteri állásokat vesz föl s az arcán ördögi mosolygás kíséri az éles nyilatkat, amelyeket biztos és erős kézzel lő az ellenfelére, egy perc alatt elborítva ezernyi sebbel, amelyek közül nem egy életveszélyes is.”¹⁶

IV. Eötvös Károly

Évtizedeken keresztül voltak politikus- és pályatársak – és talán barátok is. A kiegyezés után gyakran jártak egy elit társaságba, ahol a Deák-párt fiatalosága gyülekezett. Eötvös számára, aki jogászként a tiszaezlári perrel szerzett országos ismertséget,¹⁷ az 1870-es évek elején egy triász tűnt fel, melynek „tagjai” Szilágyi mellett Kerkapoly Károly¹⁸ és Kovács József voltak.¹⁹ Őszintén csodálta őket, s hamar felfigyelt Szilágyi különleges személyiségére: „harmincz éven át szakadatlanul ügyeltem erre az elmére s ennek működésére. Mikor haragudott, mikor jó kedve volt, mikor unta maga körül a világot, mikor nagy törvényjavaslatokat érlelt vagy bírált, mikor nagy beszédeket mondott: mindenütt ügyeltem rá. Sokszor észleltem bortól, pezsgőtől mámoros agyának működését is. Fejtegette a maga szaktudományát, el-elmondott valamit tanulmányi utazásának élményeiből, nagy ritkán belemelegedett nagy embereink ismertetésébe s nagy költőink műveinek elemzésébe; nagy ritkán rábírtam, hogy valamit elbeszéljen, meg akartam ismerni elbeszélő tehetségét is [...] Szilágyi elméje és tudása is meglepett. Meglepett találkozásunk első pillanatában, de magához kapcsolta figyelmemet ismerkedésünk és barátságunk egész idején át.”²⁰

Az *Egyetértés* hasábjain publikált visszaemlékezéseiben (1901) Szilágyi jellemének megfestésénél ügyelt arra, hogy minden irányú benyomásait papírra vesse: a rokonszenveseket és a kritikaikat egyaránt. Érzékletes példa a következő idézet: „Szilágyinak voltak gondolatai bőven és gazdagon. Képes is volt a gondolatot alakba önteni. A nyelv egészen hatalmában volt. A nyelvet irodalmunk magaslatán kezelte, s gazdag szépségekkel könnyen kezelte. Minden beszéde bizonyítja ezt. Különösen bizonyítja az ezredéves emlékűnnep alkalmával 1896-ban a királyhoz intézett remek beszéde. Az írónak minden szokott képessége meg volt tehát benne. Nagyon is meg volt. Nem hiányzott benne a nemes nagyravágyás, de az önérzetnek az a faja sem, melyet hiúságnak nevezünk. Sőt, ez a szükséges mértéken túl is meg volt benne. Büszkesége, zárkózottsága, emberszóló szeszélye, érdes modora főleg hiúságából származott.”²¹

¹⁶ GÁRDONYI 212. p.

¹⁷ STIPTA ISTVÁN: *A tiszaezlári per és a korabeli büntető eljárásjog*. Jogtörténeti Szemle 2012/4. 22–34. pp.; BLUTMAN LÁSZLÓ: *A rejtélyes tiszaezlári per*. Osiris. Budapest, 2017. 69–77. pp.; EÖTVÖS KÁROLY: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*. Révai. Budapest, 1904.

¹⁸ Kerkapoly Károly (1824–1891) jogász, politikus, pénzügyminiszter, a politikan és a nemzetgazdaságtan egyik tanára volt a budapesti egyetem jog- és államtudományi karán, ahol maga Szilágyi is oktatott.

¹⁹ Kovács József (1832–1897) orvos, egyetemi tanár és rektor volt, valamint az Igazságügyi Orvosi Tanács első elnöke s az Országos Közegészségügyi Tanács tagja.

²⁰ EÖTVÖS KÁROLY: *Szilágyi és Káldy*. Révai. Budapest, 1906. 15–16. pp.

²¹ Eötvös 1906, 25. p.

A kettősség, mely e rendkívüli államférfit jellemezte, Eötvös számára két főtulajdon-ságban összpontosult: az ő rendkívüli tudásában és a legalább akkora romboló szenvedélyében. Ez utóbbi is elkísérte egész életén át a kodifikáló bizottságtól a miniszterségig: „az ő rettenetes elméje és nagy tudása s az ő fiatalkori romboló szenvedélye nyüstté, pehellyé tépett szét mindent. Az összes jogok alakításainak bírálatában élesebb elme még nem volt a világon, mint az övé. [...] Az elme, a nagy elme olyan, mint a nap: körös-körül és minden irányban világít. De Szilágyi elméje csak egy irányban világított. Abban az irányban, amelyben a jog alakításainak bírálatára fekszik. A törvényhozó elmének e működése is hasznos és szükséges, de Szilágyi elméjének tüzeit, lángját, villámlásait ebben az irányban senki sem tudta megbírni. Kábított, vakított, sújtott ez a fény.”²²

Kálvinista neveltetésű, indulatos ember volt, amivel sokakban nem vívott ki rokonszenvet magának. Talán ezért is ábrázolták az élclapok hol tobzódónak, hol párducos mentében feszülőnek. A valóságban nagyon is mértékletes életet élt: nem költekezett túl, hanem vívott, olvasott (nagy könyvtárat hagyott hátra), de főleg töprengett – magányosan. „Szilágyi nem nősült meg, nem volt családja, vagyonszerző ösztön sem támadott benne. [...] fölös pénzt könyvek, képek és szőnyegek vásárlására s nyári fürdői szórakozásra fordította”.²³ E tekintetben is Deák Ferenchez hasonlított.

Eötvös megemlítette, hogy Szilágyi az indulat hevében egyszer kitört még Deák ellen is, bár a „nemzet prókátora” nem volt jelen. Néhány nappal később azonban így revideálta álláspontját őszinte komolysággal: „Barátaim, mégis nagy ember ez a mi Deák Ferencünk. Bismarck legbizalmasabb tanácsosa mondta nekem az este szórul-szóra: »ÉN, uram, a legnagyobb s legdicsebb németnek s Európa legnagyobb államférfijának Bismarck herceget tartom, de én őszintén nyíltan kijelentem ön előtt, hogy én Deák Ferencz urat mégis többre becülöm.«” Majd Eötvös megjegyzésként hozzáfűzte: „minket is meghatott Szilágyi komolysága. A híres berlini német megtalálta benne a magyar szívet. Mi tudtuk azt, hogy ez a szív mindig megvolt.”²⁴

V. Halász Imre

1912-ben az *Egy letűnt nemzedék* című, a *Nyugat*-ban megjelent sorozatáért nyerte el Halász Imre az 1890-ben alapított és háromévente kiosztott Bródy Zsigmond akadémia díjat. E nagy ívű visszaemlékezésében három közleményt Szilágyinak szentelt az életrajzát politikatörténeti környezetben mutatva be.²⁵

„Szilágyi Dezső tudásának terjedelme és mélysége már akkor, a 70-es évek elején, az én megítélésem szerint aligha felül nem múlta az akkor szerepelt valamennyi magyar politikus tudását, s e mellett ment volt minden doktriniségtől, melybe ezek közül – éppen a legtanultabbak – gyakran beleestek” – fogalmazta meg összegző benyomásait Halász, majd ekként folytatta: „tulajdonképpen szakmája a jog volt, de az ő univerzális gondolatvilága messze túlterjedt a magyar jogászvilág többi jeleseinek felfogásán, mert ez ritkán

²² Eötvös 1906, 41. p.

²³ Eötvös 1906, 59. p.

²⁴ Eötvös 1906, 68–69. pp.

²⁵ HALÁSZ IMRE: *Egy letűnt nemzedék. Szilágyi Dezső. (19–21. közlemény)*. Nyugat 1911. augusztus 1. (15. szám) 177–193. pp., augusztus 16. (16. szám) 260–277. pp., szeptember 1. (17. szám) 367–391. pp.

haladja túl a szoros értelemben vett magánjog kereteit, de Szilágyié az egész állami életet átölelte, beleértve a közjogi kérdéseket és a nemzetközi politikát is, mely utóbbi a mi táblabíró politikusainknak mindig a gyenge oldala volt.” Hogy akkor miért nem írt mégsem könyveket? E sokakban felmerülő kérdésre Halász így felelt: „felületes gondolkozóknál hamar elérkezik ez az idő, nem úgy annál, aki előtt mindig új és tágabb perspektívák tárulnak fel”. Márpedig Szilágyit ő is ilyennek látta: örökké gondolkodónak, akiben az elme munkálása folytonos, és talán sosem jut el a teljes befejezettségig.²⁶

Az orátori képességének lényegét ebben vélte felfedezni: „szónoklatának legmarkánsabb vonása a polemikus elem volt. Szónok volt ő a debatterek legfélelmetesebb fajtájából. Ettől a speciális vonástól eltekintve beszédei jellegére nézve a magyar parlamentben legtipikusabb képviselője volt annak a modern parlamenti szónoklatnak, melynek európai hírvő mintaképeül Bismarckot tekinthetjük. [...] Nagy beszédeire sokszor hetekig készült, ami alatt nem az íróasztalnál való görnyedést kell érteni, hanem azt, hogy az a gondolatcsoport, mely a »nagy« beszéd tartalmát szolgáltatta, sokáig foglalkoztatta az ő sohasem pihenő szellemét. Órákig tartó hosszú sétáink közben nem egyszer volt alkalmam előre megismerni tartandó beszédének alapgondolatait. Ilyenkor alig volt képes másról beszélni, mint arról a kérdésről, mely lelkét egészen elfoglalta.” Szilágyi egy másik oldala a gyakran alkalmazott maró szarkazmus volt: nem azok közé tartozott, akik kímélték az ellenfelet, hanem azon oroszlanfejű küzdők közé, akik mindig győzni akartak.²⁷

Halász szerint sem volt másokért rajongó típus, inkább Nietzsche *Übermensch* alakjai közé volt sorolható, aki képességgel bírt az átlagembereken felül emelkedni annak jó és rossz következményeivel egyaránt. Őszinte s becsületes megvetéssel sújtotta a „kapaszzkodók és panamázók” táborát, akik a meglévő kis tehetségükből mintegy „uzsorakamatot igyekeznek kiszorítani”, de nem értékelték azokat sem, akikben a jóindulatú közepszerűség mutatkozott; ez utóbbiakat felnőtt gyerekeknek tekintette, „s jóízű cukorkáival traktálta”. Az én-moráljának kimagasló vonása abban állt, amire a Bismarck által alkotott „egészséges egoizmus” (*gesunder Egoismus*) kifejezés a jellemző, hiszen a porosz államférfi is ilyen személyiség volt.²⁸

Azonban Szilágyi a jelleme alapján mégsem tartozott a nyájgyűjtők közé: „nem tudott, s úgy látszik, nem is akart udvarolni. Nem is lett neki soha udvara. Voltak, akik tisztelték, és voltak, akik félték tőle. Politikai súlya, egész nyilvános pozíciója kizárólag képességének a szokottnál nagyobb fajsúlyában nyugodott. A pusztá tehetség – »das Talent an sich«, lehetne németesen mondani –, melyet nála sem vagyon nem támogatott, sem családi összeköttetések nem hatványoztak, ritkán érvényesült így egészen a maga emberségéből a nexusoknak és protekcióknak ebben az őshazájában.”²⁹

Halász a hivatkozott művében a cselekvő Szilágyi Dezsőre helyezte a hangsúlyt, benne kiemelten a Tisza-féle szabadelvűség kritikájára, majd pedig az egyházjogi reformokra s azok nemzetközi hátterére. Számításai szerint az 1890 ősztől majdnem öt éven át tartó kampány csak a magyar képviselőházban tíz tartalmas egyházpolitikai vitát eredményezett,

²⁶ HALÁSZ 1911, 180–181. pp.

²⁷ HALÁSZ 1911, 182. p.

²⁸ HALÁSZ 1911, 183. p. [Megjegyezni szükséges, hogy Otto von Bismarck az egészséges egoizmust valójában nem személyekre, hanem inkább népekre vagy államokra értette (*gesunder Volksegoismus, staatlichen Egoismus, nationale Egoismus*).]

²⁹ HALÁSZ 1911, 183–184. pp.

amelyekben az uralkodó és a pápai állam is lényeges szerepet játszott.³⁰ A publicista pedig örömmel nézte, „ahogy ez az erős, modern ember, az éles ész és a dialektika ezen atlétája elbánt a színes talárokban pompázó anakronisztikus világnézet képviselőivel, s játszva szedte szét hipokrizisbe burkolt érveléseiket”.³¹

Búcsú szavában végül így fogalmazott: „Szilágyi pályája akkor törött ketté, mikor ereje teljességében volt. Legnagyobb fájdalma az volt, hogy nem alkothatta meg a jövő számára mindazt, ami lelkében élt. S íme, a sors úgy akarta, hogy pályafutása egy évezredes múlt apoteózisában érje meg végső kibontakozását”.³²

TAMÁS ANTAL

DEZSŐ SZILÁGYI IN BELLES-LETTRES

(Summary)

This paper deals with the repute of one of the most prominent statesmen and jurists of the second half of the 19th century – Dezső Szilágyi, who held the post of the Hungarian Minister of Justice between 1889 and 1895. Not only has he attracted attention from time to time in professional literature, but also in contemporary literature. His personality and spirit were extraordinary enough to attract the keen and perceptive attention of such Hungarian novelists and poets as Kálmán Mikszáth, Károly Eötvös, Imre Halász, Endre Ady and Géza Gárdonyi. It is a special selection to commemorate a beautiful mind through the subjective essays of friends and contemporaries who acknowledged his fanatical struggle for law and order in Hungary.

³⁰ Az egyházpolitikai témájú beszédek gyűjteménye: FAYER GYULA – VIKÁR BÉLA (szerk.): *Szilágyi Dezső beszédei* 2. Athenaeum. Budapest, 1909. 140–475. pp.

³¹ HALÁSZ 1911, 389. p.

³² HALÁSZ 1911, 391. p.

ATTILA BADÓ*

The sociological and psychological dimensions of American Legal Realism

I. The European and American trends of legal realism

The first appearance of the term ‘legal realism’ dates back to the end of the 19th century in Europe, and in the wake of the work of Hägerström, Lundstedt, Ross and Olivecrona, who belonged to what is commonly known as the ‘Uppsala school of philosophy’, ‘Scandinavian legal realism’ developed a new school of legal theory focusing on legal ontology, some elements of which can be found in American Legal Realism that emerged in the United States in the 1930s. However, while the Scandinavian legal realists were more concerned with classical questions of legal philosophy, American Legal Realism was mainly a school of thought that sought answers to problems of legal practice. The Scandinavian approach tends to be more academic, while the American more practical, determined not only by the different time period and milieu, but also by the different academic qualifications of the representatives of the movement. The vast majority of American legal realists were also active legal practitioners and, despite their careers in academia, paid little to no attention to the philosophical definition of what law is. They did not engage in depth with questions of why the law is binding and to abide by, whereas Scandinavian realism systematically sought to answer these very questions and rejected earlier positions offered as a critique of natural law, legal positivist positions as a foundation for the various legal systems. American Legal Realism did not focus on the dissemination of doctrines derived from epistemology or semantics, but rather on understanding and solving specific problems related to the practice of law.

Both schools of thought are sociological in the sense that they emphasise the sociological background of legal norms, the role of social facts in the interpretation of law and in determining the needs of law and social life. In line with legal pragmatism, law is understood as a mere prediction of how courts are likely to rule in particular cases. Both schools of realism can also be seen as sociological approaches to law in the sense that justice (fairness) is not defined in terms of *a priori* ideas, but in terms of the capacity of the legal system to balance competing social needs.

* professor, Faculty of Law, University of Szeged

American Legal Realism, compared to Scandinavian legal realism, takes a less radical view of the importance of legal norms. Although conceiving of judges as being heavily influenced by non-legal considerations in their judgements, American Legal Realism does not dismiss the normative aspect of rules in the application of law altogether, as do many of the leading advocates of Scandinavian legal realism.

It deserves to be stressed that in the 1930s American Legal Realism adopted several elements from the theories of legal pragmatism and behaviourism, which had not yet appeared in the Scandinavian movement.

II. *The genesis of American Legal Realism*

The emergence of legal realism as a trend in the United States is generally associated with a prominent and, compared to the average jurisprudential discourse, somewhat perplexing debate initiated by one of the most renowned American jurists of the time, Roscoe Pound. Karl Llewellyn, one of the most remarkable figures in what later became the ‘school of thought’, published a paper in 1930 entitled ‘A Realistic Jurisprudence – The Next Step’.¹ Almost at the same time, Jerome Frank’s chapter on legal realism, ‘Law and the Modern Mind’, was published², in which the author criticised, among other things, Roscoe Pound’s theory. In response, Pound wrote ‘The Call for a Realist Jurisprudence’, which, by ‘promoting’ hitherto largely unknown authors, stimulated a debate on what realism in jurisprudence actually means. Llewellyn, seizing an exceptional opportunity, responded with a programmatic essay to a famous jurist of the time. In ‘Some Realism About Realism – Responding to Dean Pound’, the author, in addition to his interpretation of realism, named specific authors who he believed represented the idea of realism. He firmly denied that legal realism was a cluster or school of thought and argued that it was merely a manner of approaching the law.

In a later paper, he emphasized more clearly that “[w]hat realism rather was and is only a method, nothing more, and the only doctrine connected with it is that the method is good. ‘See it fresh’, ‘See it as it works’.”³

The private correspondence between Pound and Llewellyn⁴ then took an interesting twist. Llewellyn, following a specific and puzzled response from Pound, sent a specific list of who he considered to be realists. Pound’s response indicated that the views of several authors were difficult to distinguish from his own. In addition, several of those on the list have subsequently indicated that they do not consider themselves as legal realists (Corbin, Yntema and Green).

What does emerge from this unusual debate is the birth of a school of legal theory / sociology of law that did stabilize later. However much the authors who helped to create the school deny its existence, it later became the most indigenous school of legal theory in the United States.

¹ LLEWELLYN, KARL N.: *A Realistic Jurisprudence. The Next Step*. Columbia Law Review 1930. 431. p.

² FRANK, JEROME: *Law and the Modern Mind*. Brentano’s. New York, 1930.

³ LLEWELLYN, KARL N.: *The Common Law Tradition. Deciding Appeals*. Little Brown. Boston, 1960. 510. p.

⁴ HULL, N. E. H.: *Roscoe Pound and Karl Llewellyn. Searching for an American jurisprudence*. University of Chicago Press. Chicago, 1997. 180–181., 220. pp.

The uncertainty as to which author can be classified as a realist is neither only due to the aforementioned personal dispute between Pound and Llewellyn, nor only because the authors named by Llewellyn later objected to this classification. The difficulty of the definition is also due to the fact that the young authors of the 1920s and 1930s who opposed legal formalism drew heavily on the works of an older generation who also opposed formalism but who never considered themselves realists. This dilemma is aptly exemplified by the 1993 volume on legal realism, where, after some editorial explanation, “Great Old Ones” such as Roscoe Pound, Oliver Wendell Holmes, John Chipman Gray, Wesley Newcomb Hohfel, and Benjamin N. Cardozo were included as “predecessors” but also in chapters dealing with specific “realist” problems,⁵ who another legal realism expert prefers to call the tour de force of the realists.⁶

III. The core concept of American Legal Realism

From the period preceding Llewellyn’s work, the views of Oliver Wendell Holmes were undoubtedly the most influential on the understanding of the legal realists and Llewellyn, who was considered the ‘founder’. In an 1897 lecture (The Path of the Law), the renowned

⁵ This volume also integrates the works of the following authors, who were associated by the editors with the movement of legal realism in the broad sense: HOLMES, OLIVER WENDELL: *The Common Law* (1881); THAYER, JAMES B.: *The Origin and Scope of the American Doctrine of Constitutional Law* (1893); HOLMES, OLIVER WENDELL: *The Path of the Law* (1897); HOLMES, J.: *Lochner v. New York* (1905); POUND, ROSCOE: *Liberty of Contract* (1909); GRAY, JOHN CHIPMAN: *The Nature and Sources of the Law* (1909); POUND, ROSCOE: *Law in Books and Law in Action* (1910); HOHFELD, WESLEY NEWCOMB: *Some Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning* (1913); LLEWELLYN, KARL N.: *A Realistic Jurisprudence. The Next Step* (1930); POUND, ROSCOE: *The Call for Realist Jurisprudence* (1931); LLEWELLYN, KARL N.: *Some Realism About Realism. Responding to Dean Pound* (1931); CORBIN, ARTHUR L.: *Offer and Acceptance, and Some of the Resulting Legal Relations* (1917); ISAACS, NATHAN: *The Standardizing of Contracts* (1917); LLEWELLYN, KARL N.: *What Price Contract? An Essay in Perspective* (1931); FULLER, L. L. – PURDUE, WILLIAM R. JR.: *The Reliance Interest in Contract Damages 1936–1937*; HALE, ROBERT L.: *Coercion and Distribution in a Supposedly Non-Coercive State* (1923); COHEN, MORRIS R.: *Property and Sovereignty* (1927); JAFFE, LOUIS L.: *Law Making by Private Groups* (1937); FRANK, JEROME: *M. Witmark and Sons v. Fred Fisher Music Co.* (1942); *Vegetahn v. Gunther* (1896); LASKI, HAROLD J.: *The Basis of Vicarious Liability* (1917); *International News Service v. Associated Press* (1918); DEWEY, JOHN: *The Historic Background of Corporate Legal Personality* (1926); BERLE, ADOLF A. – MEANS, GARDINER C.: *The Modern Corporations and Private Property* (1932); LANDIS, JAMES M.: *The Administrative Process* (1938); CARDOZO, BENJAMIN N.: *The Nature of the Judicial Process* (1921); *Pennsylvania Coal Company v. Mahom* (1924); DEWEY, JOHN: *Logical Method and Law* (1924); RADIN, MAX: *The Theory of Judicial Decision. Or How Judges Think* (1925); OLIPHANT, HERMAN: *A Return to Stare Decisis* (1928); HUTCHESON, JOSEPH C. JR.: *The Judgement Intuitive. The Function of the ‘Hunch’ in Judicial Decision* (1929); FRANK, JEROME: *Law and the Modern Mind* (1930); COHEN, FELIX S.: *Transcendental Nonsense and the Functional Approach* (1935); LLEWELLYN, KARL N.: *Remarks on the Theory of Appellate Decision and the Rules or Canons About How Statues Are to Be Construed* (1950); BRANDEIS, LOUIS – GOLDMARK, JOSEPHINE: *Brief for Defendant in Error, Muller v. Oregon* (1908); COOK, WALTER W.: *Scientific Method and the Law* (1927); LLEWELLYN, KARL N. – HOEBEL, E. ADAMSON: *The Cheyenne Way* (1941); MOORE, UNDERHILL – CALLAHAN, CHARLES C.: *Law and Learning Theory. A Study in Legal Control* (1943); OLIPHANT, HERMAN (ed.): *Summary of Studies in Legal Education* (1929); ARNOLD, THURMAN W.: *Istitute Priests and Yale Observers. A Reply to Dean Goodrich* (1936); RODELL, FRED: *Goodbye to Law Reviews* (1936). In: Fisher, William W. – Horwitz, Morton J. – Reed, Thomas A. (eds.): *American legal realism*. Oxford University Press. New York, 1993.

⁶ TAMANAHA, BRIAN Z.: *Understanding legal realism*. Texas Law Review (87)2009/4. 731. p.

American judge argued that in applying the law to individual cases, there are often seemingly indeterminate considerations at play.⁷

This statement would become the guiding principle of the legal realism that would emerge in the first third of the 20th century, and the underlying idea that held together the diverse and contesting views. Most of the leading figures of legal realism taught and did their research at Columbia and Yale Law Schools, while many also practised law.⁸ Later, some became prominent government officials and high-ranking judges,⁹ gaining experience in lawmaking and the application of law, and developing arguments to justify their theories. The school's pronounced interest in the application of law (its approach, which often avoided fundamental questions of legal philosophy) can be traced back to the intertwining of American legal practice and academia.

The question of the indeterminacy of law can be interpreted first of all in the case of legal realism in contrast to the idea of legal formalism.¹⁰ While the formalistic conception of the application of law attributes individual judicial decisions to legal reasons and assumes a clear-cut causal link between legal norms and individual decisions, legal realists believe that this link is unclear. In their view, individual judicial decisions are only partly based on legal grounds, or in some cases not at all.

According to the realist view, legal reasoning is based first and foremost on legislation and precedents, and the inconsistency of these sources, the difficulties arising from the narrow or wide scope for interpretation, cause the erratic nature that often makes decisions by the legal authorities unpredictable. On the other hand, a certain moderation is also characteristic of realists in relation to the indeterminacy of law. They do not claim that all legal cases are characterised by unpredictability. The “easy case – hard case” distinction can also be read in realist writings. They argue that the really serious problem of indeterminacy arises in cases which come before the appellate courts and to which determinate legal answers are difficult to give.¹¹ In these cases, judges make decisions based on considerations beyond the legal grounds and respond mostly to the stimulus of the factual issues of the cases. However, judges have a great deal of freedom in classifying and selecting the facts.¹² The idea of judges seeking to find legal grounds for their judgements based on considerations other than legal ones was by no means entirely novel. However, the advocates of American Legal Realism, based above all on their experience as legal practitioners, put it so convincingly,

⁷ HOLMES, OLIVER WENDELL: *The path of the law*. Harvard Law Review 1897/8. 457–478. pp.

⁸ Although one of its most ardent representatives, Jerome Frank, became perhaps the school's best-known advocate as a prominent lawyer, government employee and federal judge, far from the academic world.

⁹ William O. Douglas, for example, finished his career as a federal Supreme Court justice, but Charles Clark, Thurman Arnold and Jerome Frank were also appointed as federal appellate judges.

¹⁰ FICSOR KRISZTINA: *Jogi formalizmus*. In: Jakab András et al. (eds.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. HVG-ORAC. Budapest, 2021. <http://joten.hu/szocikk/jogi-formalizmus>. To refer to a specific passage, we recommend using paragraph numbers in the text, e.g. [8] or [12] to [18].

¹¹ LEITER, BRIAN: *American Legal Realism*. In Edmundson, W. – Golding, M. (eds.): *The Blackwell Guide to Philosophy of Law and Legal Theory*. Blackwell. Oxford, 2005.

¹² There are, of course, plenty of references to this conclusion in the earlier US literature. Smith, for example, argued in 1887 that the real reasons for the decision are concealed under the statement of facts in the preface to the decision. It is this power of stating the facts as he sees them which preserves the superficial consistency and certainty of the law, and conceals from the careless eye the total absence of definiteness and precision. SMIT, MUNROE: *State Statute and Common Law*. Political Science Quarterly 1887/2. 105–134. pp.

and with the help of many practical examples, that it was able to reach a wider readership of legal theorists than just those interested in legal theory.

Within legal realism, two internal strands can be distinguished. The first, which can be considered the sociological dimension, assumed that judicial decisions, despite their unpredictability, are nevertheless subject to a limited pattern, since judges may react in a similar way to legal facts because of the social/economic forces (i.e. not legal principles or legal reasons) that affect them.¹³ The dissimilar personalities of judges are shaped and moulded by tradition and by the social and professional environment that surrounds them in the course of their work. This idea was shared by Llewellyn, Moore, Oliphant and Felix Cohen, while the other dimension of American Legal Realism, most notably represented by Jerome Frank, tended to give greater weight to psychological aspects, the judicial psyche. In this case, judges' decisions are not fundamentally determined by legal reasons, but by the personality of the judges. And the personality of the judge is almost indecipherable, which is identified as the most important reason for the 'unpredictability' of judicial judgements.

IV. Representative of the sociological approach: the theory of Karl Llewellyn

Karl Llewellyn is one of the most important exponents of American Legal Realism, who has left a legacy of significant works as a leading figure in the new movement that emerged in the circumstances mentioned above. After a short period of practising law, he began his academic career in the 1920s, becoming involved in academic teaching, research and, not least, the curricular debate which was then a hot topic.¹⁴ His interest in the sociology of law and legal anthropology shaped his entire career, and can be seen in his writings, which are representative of the sociological approach within realism. His commitment to sociology can be explained by the aspirations of American modernism between the two world wars, which envisioned the conscious development of society based on an understanding of society. Llewellyn called for a realistic jurisprudence that would set definite goals, taking into account the knowledge offered by sociology, economics, psychology and anthropology, and would constantly monitor the laws enacted in the light of that knowledge.¹⁵ Moreover, the 1930s were marked by the development of a hostile attitude towards formalism, which pushed jurisprudence increasingly towards empirical knowledge (The empirical method of knowledge acquisition was later supported in practical terms by the legislative demands of the New Deal era) In line with Scandinavian legal realism, the idea of separating values from facts also became more and more pronounced in the jurisprudence of the 1920s and 1930s, so that the latter might become the focus of interest in jurisprudence. Llewellyn, too, developed his ideas in the wake of this intellectual, in a sense "anti-intellectual"¹⁶ movement, to become an activist of the emerging "legal realism".

¹³ Another division divides authors who can be classified as broadly realistic into "lawyers" and "scholars".
H. SZILÁGYI ISTVÁN: *Karl N. Llewellyn*. In: Szabó Miklós (ed.): *Fejezetek a jogbölcsészeti gondolkodás történetéből*. Bíbor Miskolc, 1999. 246. p.

¹⁴ In the last phase of his career, from 1951 until his death in 1962, he taught at the University of Chicago.

¹⁵ HULL, N. E. H.: *Reconstructing The Origins of Realistic Jurisprudence. A Prequel to the Llewellyn-Pound Exchange Over Legal Realism*. *Duke Law Journal* 1989/5. 1302. p.

¹⁶ DUXBURY, NEIL: *Some Radicalism about Realism? Thurman Arnold and The Politics of Modern Jurisprudence*. *Oxford Journal of Legal Studies* 1990/1. 11., 30. pp.

One of his most important and highly resonant writings was a university notebook for students,¹⁷ which, with its style and its harsh opposition to legal formalism, can be considered a programmatic writing of legal realism. In this book, he summarised the basic tenets of legal realism in an accessible and readable manner, including the scepticism of rules, according to which the norms laid down in statutes or precedents are in fact far from being the primary explanatory justification for judicial decision-making. Although Llewellyn did not undertake to develop a comprehensive concept of legal theory in this book, it has had a tremendous resonance, with many short sentences becoming world famous, so that legal theory and legal sociology writings are still cited to demonstrate the validity of American Legal Realism, and Llewellyn's conception of law within it. The author, in the 1951 edition of the book, attempted to refute the idea that the definition of law could be summed up in the oft-quoted phrase ("What these officials do about disputes is, to my mind, the law itself"), but this is no obstacle to the survival of his simplistic interpretation of American Legal Realism. In fact, Llewellyn was merely trying to make students aware that it is not enough to study the law and precedents, since they only help predict judicial decisions and help to encourage the judge to take some action in the course of his or her work as a lawyer.¹⁸ (Llewellyn could not be blamed for total ignorance of the importance of statutes and precedents if only because he has in many cases in the field of commercial law performed legislative preparatory work for the government.) The indeterminacy, the lack of predictability, according to Llewellyn, arises from the fact that the canons of interpretation of legal sources can be legitimately contradictory. Both statutory and precedent interpretation can be contradictory, and judges, moreover, almost always have a leeway to interpret a statute or a decision in a previous case in a fact-specific way and to use the technique of distinction to justify a judgement that creates a new norm in accordance with their view. Llewellyn nevertheless believed that judicial decisions, despite their unpredictability, settle into predictable patterns. Using examples from his narrow field of research, commercial law, he sought to demonstrate that judges attempted to enforce in their decisions the uncodified moral norms of the commercial culture in which the dispute arose. By drawing attention to the role of non-legal factors in judicial decision making, Llewellyn made clear that jurists must rely on the social sciences to understand the development of law and the activities of judges.

From the point of view of the theory presented as representative of the sociological wing of legal realism, it is also worth mentioning Llewellyn's work in legal anthropology, all the more so because American Legal Realism is perceived by some as an anthropological approach to law.¹⁹ A significant number of legal realists have started from the assumption that modern societies are fundamentally no different from the ways in which marginal societies function, and that empirical sociological and anthropological knowledge of low-technological groups can therefore provide the researcher with universal knowledge of the world of law. Llewellyn, together with Edgar Adamson Hoebel, developed the functionalist approach of the "law job/law staff" theory based on empirical research among Cheyenne

¹⁷ LLEWELLYN, KARL N.: *The Bramble bush. On our law and its study*. Oceana Publications. New York, 1930. 12. p. ("What these officials do about disputes is, to my mind, the law itself.")

¹⁸ For a detailed discussion see H. SZILÁGYI 1999, 249–250. pp.

¹⁹ See KAMP, ALLEN R.: *Between-the-Wars Social Thought. Karl Llewellyn, Legal Realism, and the Uniform Commercial Code in Context*. Albany Law Review 1995/1.

Indians.²⁰ According to this theory, conflicts exist in all societies, and in some cases it is necessary to have a distinct group of people (law staff) to manage human conflicts (law job), who, no matter how simple or complex the society, are engaged in fundamentally similar activities. Law, however, according to Llewellyn, does not ensure the order of society, but an additional means of dealing with conflicts that cannot be resolved without legal means, as he had already pointed out in his anthropological studies. “Law comes into play only at the individual margin.”²¹

Llewellyn, similar to the liberal school, attaches great importance to judicial wisdom, and in many places pays tribute to the law-developing activities of judges. In one place he states that judges do their work like tribal folk artists, having shown extraordinary group wisdom in the process of developing a legal institution in their narrow field of commercial law.²²

An assessment of Llewellyn’s work was made relatively early on. As early as 1934, Fuller, in an article on the evaluation of American Legal Realism, gave him special attention, arguing that to understand realism it was almost sufficient to analyse Llewellyn’s writings. As he put it, “[t]here are, it seems to me, good reasons why Llewellyn is entitled to be regarded as the man most representative of the movement as a whole. In the first place, despite the contrary impression sometimes created by his impulsive literary style, he is not a radical. His realism is distinctly of the middle-of-the-road variety. [...] Furthermore, he has written extensively and his writings constitute a more or less comprehensive exposition of the realist view. Finally, more than any other realist he has been willing to expose the premises which are implied in his approach. He is a ‘philosopher’ in the sense that he has the intellectual temerity to reveal the hidden springs of his convictions – at least most of the time.”²³

V. The best-known representative of the psychological approach: Jerome Frank

Jerome Frank is one of the representatives of the school who expressed his views as a legal practitioner, rather than in an academic setting. In his books, he has developed a wide variety of themes in order to prove a fundamental point.

Jerome Frank has described himself as a factual sceptic,²⁴ contrasting his understanding with that of the legal realist authors who he considers to be sceptical of the rules.²⁵ By rule scepticism, he meant the idea that judges are not guided by written rules in making their decisions, and therefore citizens and lawyers cannot know what the court will decide in a given case even if they know the rules. This view, which in legal theory is best associated with the names of Ehrlich, Pound or Llewellyn, has been the subject of much opinion and

²⁰ LLEWELLYN, KARL N. – HOEBEL, E. ADAMSON: *The Cheyenne Way. Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence*. University of Oklahoma Press. Norman, 1941.

²¹ LLEWELLYN 1930, 113. p.

²² LLEWELLYN, KARL N.: *Jurisprudence. Realism in Theory and Practice*. The University of Chicago Press. Chicago, 1962. 399. p.

²³ FULLER, L. L.: *American legal realism*. University of Pennsylvania Law Review 1934/5. 430. p.

²⁴ FRANK, JEROME: *Law and the modern mind*. Doublday. Garden City, 1963. X–XI. pp. (Originally published by Brentano’s. New York, 1930.).

²⁵ The fact that Frank is still considered by many to be a rule sceptic is also due to Hart, who in his influential work refers to him as the paradigmatic figure of the rule sceptics.

it would be difficult to count its adherents today. The notion of “living law” (*lebendes Recht*)²⁶ or the notion of “paper rule”, the famous saying “Law in books, law in action”²⁷ all refer to this idea. What these ideas have in common, according to Frank, is that they presuppose, in addition to ‘paper’ rules that cannot guarantee the predictability of law, a set of real rules that actually guide judges in their decision-making, that can be known and from which the decision can be predicted with greater certainty. This “living law”, according to the rule sceptics, could be the real object of research in jurisprudence.

Jerome Frank thought that rule-sceptic legal practitioners raise a real problem when they suggest that rules make future judicial decisions unpredictable. The mistake is made when the importance of this problem is overstated. And they do so because they draw their examples from US appellate and/or higher court practice. They draw their conclusions after studying judicial decisions that follow an appeal, usually on the basis of a discretionary decision that focuses specifically on points of law. And, says Frank, they are ignoring the very essence of the administration of justice. Judicial decisions are not primarily uncertain because of questions of law. It is made more uncertain by the factual issues that usually arise in first instance trials.

In trials based on the principle of verballity, the judge or jury must consider the weight of the evidence and assess the testimony of witnesses. This is where the greatest uncertainty lies. Witnesses, similar to judges, are human beings and are therefore far from infallible. They may make mistakes in their observations or distort their testimony to suit their own interests. They may have prejudices. One witness may appear to the judge or jury to be more sympathetic than the other, and therefore more credible and convincing in what he or she says. The defendant’s personality, clothing, manner of speaking, hair style may make the judge or jury feel unnerved and influence their decision making. The judge may be anxious because of some serious trauma on the day of the trial. This may make him or her more unfocused and some facts may escape his or her attention. The list of subjective factors could go on and on. Frank believes that these factors of uncertainty are above all the reason why judicial decisions are unpredictable.²⁸ In addition, the separation of questions of fact and law is artificial and the judgements on these two questions are closely linked in the minds of judges or juries. Once the court of first instance has reached a verdict, the case may go to the higher court on appeal. Here, however, if the first instance verdict was wrong because of an incorrect assessment of the facts, the judges must already start from a hypothetical version of events that is different from the real one. This inevitably leads to a wrong judgement even if the court is correct on the point of law. On this basis, Frank concludes that the work of what he calls ‘rule sceptics’ is led astray by an overestimation of the importance of the higher courts, the ‘myth of the higher courts’.²⁹ Frank describes the American judiciary as a veiled system of Islamic qadi justice. The US judge, apparently under the rule of objective law, decides disputes by subsumption, by assigning a pre-existing legal norm to a set of facts. In this way, he carefully considers the facts and then assigns the appropriate rule of law or precedent. According to Frank, this idea is naive and based on a misunderstanding of the human decision-making mechanism. If judges were to

²⁶ EHRlich, EUGEN: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. Duncker and Humblot. Munich, 1913.

²⁷ POUND, ROSCOE: *Law in books and Law in Action*. American Law Review 1910/1.

²⁸ FRANK 1963, XIV. p.

²⁹ FRANK 1963, XV. p.

decide in this way, they would not be acting in a “human way”. And “a judge, merely by putting on his robes, will not acquire [...] an artificial mindset”.³⁰ He invokes the science of psychology to prove his point. According to psychologists, judgement rarely starts with a premise followed by a conclusion. Rather, it starts with a conclusion, for which one tries to find the right premises. Judgments are thus worked out backwards from an experimental conclusion by judges, who, according to Frank, are undoubtedly human beings.³¹ This tentative conclusion is the result of the judge’s instinct, his intuition, and judges only change their decision on the basis of this intuition if they are unable to find a legal rule or precedent that is appropriate to the conclusion. The question arises, however: what is the source of the judge’s instinct, his sense of justice, which determines his decisions in the way described? Well, according to Frank, this is undoubtedly influenced by existing legislation and precedents. These norms shape and influence the sense of justice of people, including judges. Some lawyers, he says, very rarely add that the role of the law can be distorted by the economic, political or moral prejudices of the judge. These influences are, of course, only acknowledged by those who subscribe to a sociological conception of law. Frank argues that the latter are also wrong to see the effects of judges’ race, upbringing, class, economic background and the resulting biases as exhaustive of the factors that influence judges’ decisions. The formula is much more complicated than that. It is true that a judge’s political prejudices might influence his or her decision in a case. But there are thousands of factors that can dampen, distort or outweigh the impact of this prejudice, and whose role is not recognised by jurisprudence. A judge’s prejudice is often altered by his or her affection for or aversion to a particular person or group of people. In the course of the trial, he comes into contact with lawyers, witnesses and parties, who provoke different reactions. A “nasal sound, a cough or a gesture may bring back a pleasant or painful memory because of past experiences. As he listens to the witness who behaves in this way, his memories will affect what he hears and will affect how he will evaluate the weight and credibility of the testimony.”³² The role of these seemingly insignificant factors is something Frank emphasises, especially in the light of the fact that, in determining the weight of the evidence, the judge’s (or jury’s) main task is to assess the witness’s demeanour.

According to Frank, the majority view in common law countries is that judges do not and cannot make law. His task can be limited to maintaining the old one. And if he finds that a previous judicial decision is unreasonable, he can prevent the common law from being distorted by the new decision. There are occasional minority opinions to the contrary,³³ but the majority of legal scholars and practitioners stubbornly adhere to the idea that judges do not make law, they only apply it.³⁴ What could be the reason for this? – asks Jerome Frank. Why do judges themselves deny that they have legislative power, when it is clearer than ever that they do have such power. And they necessarily do, since regulating all of life’s circumstances is a hopeless task, and the gaps must be filled by the legislator.³⁵ Frank again turns to psychology for the answer. Law is uncertain, and people

³⁰ FRANK 1963, 109. p.

³¹ FRANK 1963, 112. p.

³² FRANK 1963, 115. p.

³³ Frank quotes, among other things, Pollock’s famous phrase: “No intelligent lawyer can now say that judicial decisions do not contribute to and change the law.”

³⁴ FRANK 1963, 37. p.

³⁵ FRANK 1963, 6. p.

attribute this uncertainty to lawyers, who are judged inconsistently. On the one hand they are looked upon with respect, on the other they are seen as duplicitous, word-smithing pretenders who unnecessarily complicate the law, which could be clear and precise without them. Frank derives society's need for predictable, secure law (apparently influenced by Freud) from the relationship of children to their fathers. For a long time, the child looks to his father as an unquestioned judge whose decisions are consistent and predictable, and who brings order to the chaos of conflicting views of right behaviour.³⁶ Later, the growing child expects the same predictability from the adult world and demands the same certainty from the legal system. It is this need that lawyers try to satisfy when they talk about the stability of the legal system and deny judicial legislation. According to Frank, this is not necessarily a conscious deception, since the majority of lawyers and judges are themselves unaware that legal instability is not an exceptional phenomenon or an unfortunate accident. The law is necessarily indeterminate and variable, and people will never be able to create a comprehensive set of rules that can settle potential future disputes in advance. But this is by no means a tragedy. In fact, it is precisely the capacity of the legal system to change continuously that has social value. "When human relations are transforming daily, legal relations cannot be expressed in enduring form [...] Our society would be strait-jacketed were not the courts, with the able assistance of the lawyers, constantly overhauling the law and adapting it to the realities of ever-changing social, industrial and political conditions."³⁷ Jerome Frank is therefore talking about the self-deception of judges, which he sees as a serious danger. By maintaining the impression that only the legislature has the power to change the law, they contribute to a distrust of themselves. The public's experience in current cases is that the court is unambiguously making law. Judges can then be legitimately accused of corruption and dishonesty by citizens when they themselves deny the obvious fact of legislating. It must therefore be acknowledged, and even made clear to lawyers, that the legal system is necessarily uncertain and that judges do indeed make law, so that this dangerous pretence can be replaced by the discovery of the truth. The myth of the rule of law, based on a crystal-clear separation of powers, which condemns judges to applying the law alone, must be abandoned.

VI. The importance and impact of legal realism

Many have attempted to regard the legal realism movement, including American Legal Realism, as a school of legal theory, and have tried to define a unified concept of legal theory from the ideas of the authors belonging to this movement. However, several realist authors objected to this, saying that legal realism as a school of thought never existed.³⁸ For example, Jerome Frank, perhaps the best known figure of the school, made this statement despite the fact that he himself consistently referred to legal realism and legal realists in his 1930 work. Later, however, he realised that there was much more that separated the realists in the same camp than united them. He argued that if there is something that unites all those who are referred to as American legal realists, it is more a critical attitude towards

³⁶ FRANK 1963, 21. p.

³⁷ FRANK 1963, 7. p.

³⁸ See FRANK 1963.

an earlier view of law than a unified legal theory. For this reason, he thought it more appropriate to use the term “constructive scepticism”. Llewellyn, another major exponent of the movement, also objected to the realistic movement being considered a tendency.³⁹ This view is shared by many and the American legal realists are seen as a group of lawyers who opposed formalism.⁴⁰ The work of the American legal realists can be seen as a continuation or even a development of the sociology of law that was developing at the beginning of the 20th century. This is not simply because there is no textbook on the sociology of law that does not pay special attention to the doctrines of the legal realists, but because they attach a special role to sociological (and social science in general) approaches to the study of law, and to empirical methods of investigation.

If an attempt is made to find a common denominator among⁴¹ authors with a wide range of interests and differing views on many points, the following points can be highlighted: Dismissal of legal formalism, scepticism of legal norms. The denial that judges decide cases solely on the basis of legal norms and legal reasoning. (Legal norms and reasoning are often merely an *ex post* rationalisation of judgements made on the basis of non-legal considerations.) A social science approach to the study of law, with particular reference to sociology and psychology. Emphasis on the role of non-legal factors in determining the nature of judicial decisions. Demanding a reform of legal education in order to improve the quality of jurisprudence. An instrumental view of law as a tool at the service of social objectives.

However, it should be stressed that the above common denominator of similarities of view also makes it difficult to distinguish them from the authors known as legal pragmatists, who before the advent of realism (especially Holmes or Pound) held very similar positions.⁴²

American Legal Realism has become deeply embedded in the consciousness of legal theorists and, despite the protests of the realists, has become a prominent legal theory/sociology of law, despite the constant criticism it has received since its birth. Fuller’s comments in 1934 illustrate the initial opposition to the movement.

“[...] the movement reveals its flaws quite blatantly. The mistakes of youth [...] There were manifestos, action programmes. There have been debates on the appropriate “approach”, mostly conducted with a respectful detachment from the problems to be approached [...] what is missing is a comprehensive work that both describes and applies the methods... There is nothing to compare with, say, Geny’s four-volume “Science et Technique”, which closed the movement for the reform of legal method in Europe.”⁴³

³⁹ “[...] There is no school of realists”, was the oft-quoted statement in “Some Realism about Realism”. LLEWELLYN 1993, 72. p.

⁴⁰ See, for example, WHITE, MORTON G.: *Pragmatism and the American mind. Essays and reviews in philosophy and intellectual history*. Oxford University Press. New York, 1973.; WHITE, MORTON G.: *Social Thought in America. The revolt against formalism*. The Viking Press. New York, 1949.; LLOYD OF HAMPSTEAD, DENNIS LLOYD – FREEMAN, MICHAEL D. A.: *Lloyd’s introduction to jurisprudence*. Stevens. London, 1985. 679. p.; H. SZILÁGYI 1999, 245. p.

⁴¹ LLEWELLYN 1993, 72. p.

⁴² Tamanaha even concludes in his study that the position of legal realism was almost entirely present in the pragmatist writers who preceded the emergence of the school. TAMANAHA 2009.

⁴³ FULLER 1934, 430. p.

Hart's criticism was aimed above all at the rule-scepticism of American legal realists. He did not claim that this idea was incoherent, but merely that it was a gross exaggeration. Hart's 'open web' approach may be a moderate form of rule scepticism, which allows the legal practitioner to reach different conclusions because of the different ways in which the concepts in the norms may be interpreted. This, however, Hart argues, does not give rise to the exaggerated scepticism of the realists.⁴⁴

Dworkin, in his major work, did not devote much space to the legal realists, but he found the theory of the American legal realists⁴⁵ highly "plausible" and Leiter not too moderately called the theory a "joke".⁴⁶

Despite strong criticism, the influence of American Legal Realism in legal theory and sociology of law is undeniable. Its problem-oriented, practical approach to theoretical questions of law, its style of making serious issues comprehensible to readers who are not steeped in philosophy, and its thought processes, with their real-life examples, leading to an understanding of the workings of the application of law, have influenced even later authors who were otherwise sharply critical of the movement's excesses. And it is undeniable that American Legal Realism can be seen as the forerunner of a modern movement in legal theory (Critical Legal studies).⁴⁷

Beyond the academic sphere, the impact of the realists on legislation and law enforcement is even more striking. Many of the realists have been involved in guiding the legislative process on behalf of the government, and in the case of the Uniform Commercial Code, for example, realists have not only been involved in drafting the law, but have also influenced its application.⁴⁸ Although they were not the first to draw attention to the difference between the law on paper and the law in practice, it was the realists who made the phenomenon truly tangible.

The influence of realists on legal education cannot be ignored either. While the educational reform brought about by Langdell moved American legal education towards the study of case law (above all Supreme Court decisions), the realists were not content with merely teaching law and precedent through case law. Because of their commitment to the social sciences, they demanded that legal education include the teaching of the knowledge that can be decisive in judicial decisions beyond strict legal reasoning. The textbooks used today illustrate the success of realism in this area. The realists believed that to teach the law properly, it was necessary to understand the economic, political and social dimensions of the problems facing the courts, since these would be reflected in the judges' decisions. Today, when a textbook on a field of law is published under the title 'Cases and materials', it also emphasises the 'non-legal aspects' of the legal institutions, which clearly shows the influence of the realist movement.

⁴⁴ HART, H. L. A.: *The concept of law*. Clarendon. Oxford, 1994. 124–154. pp.

⁴⁵ DWORKIN, RONALD: *Law's empire*. The Belknap Press. Cambridge, 1986. 37. p.

⁴⁶ LEITER, BRIAN: *Rethinking Legal Realism. Toward a Naturalized Jurisprudence*. Texas Law Review (76)1997/2. 278. p.

⁴⁷ For evidence of this see ALTMAN, ANDREW: *Legal Realism, Critical Legal Studies, and Dworkin*. Philosophy and Public Affairs 1986/3.; ENGLE, ERIC: *A Primer on Left Legal Theory. Realism, Marxism, CLS & PoMo*. Idaho Critical Legal Studies Journal 2010/2. 64–78. pp.; TUSHNET, MARK: *Critical Legal Studies and the Rule of Law*. In: Meierhenrich, Jens – Loughlin, Martin: *The Cambridge Companion to the Rule of Law*. Cambridge University Press. Cambridge, 2021.

⁴⁸ See DANZIG, RICHARD: *A comment in the Jurisprudence of the Uniform Commercial Code*. Stanford Law review (27)1975/3.

BADÓ ATTILA

AZ AMERIKAI JOGI REALIZMUS SZOCIOLÓGIAI ÉS
PSZICHOLÓGIAI VETÜLETE

(Összefoglalás)

Az amerikai jogi realizmus nem az ismeretelméletből, vagy szemantikából eredő tanok terjesztésére koncentráló jogelméleti irányzat, hanem mindenekelőtt a joggyakorlathoz kapcsolódó konkrét problémák megértésére és megoldására irányuló kísérlet. Az iskola szociológiai alapállású abban az értelemben, hogy hangsúlyozza a jogi normák szociológiai háttérét, a társadalmi tények szerepét a jogértelmezésnél, illetve a jog és a társadalmi élet szükségleteinek meghatározásánál. A jogot – a jogi pragmatizmussal egybecsengően – annak előrejelzésekként fogja fel, hogy a bíróságok adott esetekben valószínűleg hogyan fognak dönteni. A skandináv jogi realizmushoz hasonlóan abban a tekintetben is jogszociológiai megközelítésűnek tekinthető az amerikai realista iskola, hogy az igazságosságot nem a priori elképzelések alapján határozza meg, hanem a jogrendszernek az egymással versengő társadalmi igények kiegyensúlyozására való képessége alapján. A jogi realizmus, a szociológiai megközelítése mellett erősen kötődik a pszichológiához is, és az iskolán belül a szociológiai és pszichológiai megközelítés az iskola két markáns alakjánál világosan elválik. A tanulmány ennek bemutatására vállalkozik.

BARCSI TAMÁS*

**„Nem tartják embernek ma sem”.
Az elmebetegség és a biohatalom
összefüggéseiről Hajnóczy Péter
szociográfiája nyomán¹**

I. Bevezetés

Nagy Tamás munkájának köszönhetően jelenhetett meg a Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthonról, illetve az elmeszociális intézményekben ápolott betegek helyzetéről szóló Hajnóczy-szociográfia teljesebb változata, amely alapján jelen írásban megfogalmazok néhány gondolatot az elmebetegség és a biohatalom összefüggéseiről. Tanulmányomban először tisztázom a biohatalom foucault-i fogalmát, majd kitérek az újkori elzáró intézmények és a modern elmeegógyintézmények néhány sajátosságára. Ezt követően a *Jelentések a sülyesztőből* című kötetre támaszkodva az elmebetegeket ápoló szociális otthon mint kegyetlen biohatalmi (fegyelmező) intézményt elemzem, továbbá rámutatok a koncentrációs táborok és a „békés, civilizált rend” kegyetlen fegyelmező intézményei közötti párhuzamokra.

II. Foucault a biohatalom formáiról

A szexualitás története I. kötetének végén Michel Foucault arról ír, hogy Nyugat-Európában a hatalom gyakorlójának ősi jogát – halálba küldeni és életben hagyni –, egyre inkább az *élni segíteni* és a *halni hagyni* joga váltja fel. A korábbi évszázadokban a szuverén kiváltsága volt az élet és halál feletti jog, aminek jelképe a pallos: a hatalom elsősorban adóztató fórum, kisajátítási mechanizmus, az uralkodó akár az alattvaló életét is elveheti, ha megszegi a törvényeit. A 17. századtól egyre kevésbé az elkobzáson van a hangsúly, ez csak az egyik eleme lesz a hatalomnak, amelynek már kevésbé az alávetés, inkább *az élet hatékony meg-*

* tanszékvezető egyetemi docens, PTE ÁJK; tudományos munkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

¹ Az írás az MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport támogatásával készült.

szervezése a célja, a hatalom mintegy gondnoka lesz az életnek, *biohatalommá válik*. A halál feletti hatalom ennek a hatalomnak a kiegészítése, a véres modern háborúkat már nem az uralkodó, hanem a közösség egészének nevében indítják meg, a nép életének megóvásárára hivatkozva.² Foucault szerint a biohatalomnak *kétféle megjelenési formáját* különböztethetjük meg. (1) *Az emberi test anatómia-politikája*. Ennek tárgya a gépként felfogott emberi test, és arra törekszik, hogy olyan *felügyeleti rendszerek* jöjjenek létre, amelyekben az emberek *engedelmes és hasznos testként* funkcionálnak (iskola, kaszárnya, műhely, gyár, kórház, börtön), itt a különféle rendszabályoknak van meghatározó szerepe. (2) *A népesség biopolitikája* (ennek kialakulása a 18. század közepére tehető): „ez a pólus már arra a testre összpontosít, amelyet keresztül-kasul áthat az eleven anyag mechanikája, és amely a biológiai folyamatok szintere: vagyis a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, az egészségre, az élettartamra, illetve mindazon körülményekre, amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában”.³

A modern elmeegógyintézetek a biohatalom első megjelenési formájához kapcsolódó fegyelmző intézmények. A 17–18. századi elzáró intézményekkel és a modern elmeegógyintézetek kialakulásával Foucault egy korábbi művében foglalkozott.

III. Az elzárás gyakorlata és a modern elmeegógyintézetek kegyetlensége

Foucault *A bolondság története a klasszicizmus korában* című könyvében főként a 17. század közepétől a 18. század végéig terjedő időszakot, a „Nagy Elzárás” korát tárgyalja. Ekkor az örülteket és a nem-értelem más formáihoz sorolt embereket (a szegényeket, munkakerülőket, szentségtörőket, szexuális kicsapongókat, nemi betegeket, szabadgondolkodókat) közkórházakba, dologházakba kényszerítik. Az örülteket nem gyógyítják ezekben az intézményekben, úgy tekintenek rájuk, mint *a vadállatokra* (ebben a korszakban is voltak kórházak, ahol gyógyították a betegnek tekintett örülteket, de ez kevésbé volt jellemző).⁴ A 18. század végén – mutat rá Foucault – az örültséget kezdik elválasztani a nem-értelem többi formájától és *egymásba olvad az elzárás* (immár redukált) *régi tere és az orvosi-gyógyítási tér*. Létrejön a modern elmeegógyintézet, amelyben az örültet elmebetegnek tekintik és már nem úgy néznek rá, mint akiben megszűnt az ember, hanem úgy, mint akinek megvan a saját igazsága, de foglya lett ennek az igazságnak.

Andrew Scull szerint Foucault a „Nagy Elzárás” leírásával eltúlozza a helyzetet: az elzártak közül viszonylag kevés örült volt, mivel ellátásuk a 17–18. században is a családok feladata volt elsősorban.⁵ Scull a reformerek javaslatára Európában és az Egyesült Államokban a 19. század közepére közköltségen megépült számos modern elmeegógyintézetbe – amelyben kezdeményezőik a civilizáció egyik szimbólumát látták – elhelyezettek nagy és egyre növekvő száma kapcsán beszél „Nagy Bezárásról”.⁶ Ezekben az intézményekben az

² FOUCAULT, MICHEL: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz. Budapest, 2014. 137–154. pp.

³ FOUCAULT 2014, 141. p.

⁴ FOUCAULT, MICHEL: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz. Budapest, 2004. 67–230. pp. A reneszánszban mindenütt jelen volt az örültség, írja Foucault, a klasszicista korban viszont az örültséget rács mögött mutogatták, az örültségből látványos lett: „immár nem az ember mélyén lapuló szörnyeteg, hanem furcsa mechanizmusokkal rendelkező állat, sőt állatltság, melyben már régen megszűnt az ember”. FOUCAULT 2004, 211. p.

⁵ SCULL, ANDREW: *Az örület kultúrtörténete*. Corvina. Budapest, 2017. 145–146. pp.

⁶ SCULL 2017, 207–244. pp.

immár betegnek tartott örültek valóban jobb körülmények között élhettek, mint korábban, de az általánosan hirdett „*emberi bánásmód*”, nem jelentette a velük szembeni kegyetlenség teljes megszűnését, hiszen az egyéni sajátosságokat elnyomó szigorú *felügyeleti rend*, más módon, de szintén kegyetlen.⁷ Továbbá több-kevesebb mértékben jelen volt a „*többletkegyetlenség*” is, az alapvető morális normák, emberi jogok sérelme (az intézmény rendjét megszegőkkel szemben foganatosított kegyetlen büntetések stb.).⁸ Nem ritkán olyan emberek kerültek elmeegógyintézetbe, akik nem voltak odavalók, a családjuk így akart megszabadulni tőlük. Ilyesmi az elzáró intézmények esetében is előfordult persze, de az elmeegógyintézetek megszaporodásával ez a jelenség is gyakoribbá vált, erről tanúskodnak a megszökött, vagy a szerencsés véletlen folytán onnan kikerült emberek beszámolóí (lásd pl. Ebenezer Haskell, John Perceval, Elizabeth Packard és Lady Rosina Bulwer Lytton történetét).⁹

Számos 20. századi pszichiátriai beavatkozás mai szemmel kegyetlennek tűnik. Említhető például az örületet bakteriális fertőzésre visszavezető Henry Cotton, aki sebészi úton eltávolította azokat a szerveket, amelyeket a fertőzés gócpontjaiként azonosított, tehát megcsonkította a betegeit. A sokterápiának több változata alakult ki, ezek közül nem egy eljárás komoly agykárosodást okozott, az elektrokonvulzív terápia hasznosságáról a mai napig vita van, de ha ezt egy engedetlen beteg megbüntetésére alkalmazzák, egyértelműen elfogadhatatlan. A ma már haszontalan és veszélyes beavatkozásnak tartott lobotómiát a negyvenes-ötvenes években számos betegen végrehajtották.¹⁰ A 20. század közepétől kibontakozó pszichofarmakológiai forradalom következtében a legáltalánosabb kezelési mód a pszichiátriában a gyógyszeres kezelés lett, de természetesen az is kegyetlenség, ha valaki úgy kap súlyos mellékhatásokkal járó pszichotrop gyógyszert, hogy arra nincs szüksége (egy idő után nincs szüksége, vagy eleve más kezelési mód is megfelelő lett volna), márpedig napjainkban ez gyakran előfordul.¹¹

IV. Egy elmebetegeket ápoló szociális otthon kegyetlen világa: Jelentések a sülylesztőből

Hajnóczy Péter *Az elkülönítő* című, nagy visszhangot kiváltó szociográfiája a *Valóság* című folyóirat 1975. évi 10. számában jelent meg. Az írás az 530 férőhelyes Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthonban gondozott betegek helyzetének bemutatásán keresztül rávilágít az elmeszociális intézmények problémáira. A szociográfia bővített változata *Jelentések a sülylesztőből. Az elkülönítő és más írások* címmel jött ki 2013-ban, Nagy Tamás szerkesztésében.¹² Hajnóczy 1972-ben kezdte el a téma feldolgozásához szükséges anyaggyűjtést, először a Balázs Béla Filmstúdió számára egy dokumentumfilmet tervezett forgatni a szentgotthárdi intézményről. A munkát a *Valóság*-cikk megjelenését követően

⁷ A fegyelmező társadalomról, a fegyelmező intézmények működésmódjáról lásd: FOUCAULT, MICHEL: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat. Budapest, 1990.

⁸ Vö. BARCSI TAMÁS: *Embertelenség az együttérzés korában*. Bölcsészettudományi Kutatóintézet – Attraktor Kiadó. Budapest – Máriabesnyő, 2023.

⁹ SCULL 2017, 263–266. pp.

¹⁰ SCULL 2017, 305–371. pp.

¹¹ SCULL 2017, 393–443. pp.

¹² HAJNÓCZY PÉTER: *Jelentések a sülylesztőből. Az elkülönítő és más írások*. Magvető. Budapest, 2013.

sem hagyta abba, a Magvető Könyvkiadónak 1980-ban adta le *Az elkülönítő* kötetét fejlesztett változatát. A művet a Kiadó ugyan elfogadta közlésre, de – nyilvánvalóan politikai okok miatt – mégsem jentette meg. Az író halála után az özvegye visszakérte a Kiadótól a kéziratot. A gépirással írt szövegre Nagy Tamás bukkant rá 2010 nyarán a Szegeden működő Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhelyhez került hagyaték részét képező egyik kartondobozban.¹³

A Nagy Tamás által gondozott 2013-as könyv *Az elkülönítő*, illetve előzményeinek és utóhatásainak dokumentumait tartalmazza: interjúkat, feljegyzéseket, leveleket, újságcikkeket, keresetleveleket, egyéb beadványokat, bírósági és etikai bizottsági határozatokat, rádióriport leiratát. Továbbá Hajnóczy – a szentgotthárdi témához valamiképpen kapcsolódó – három elbeszélése is bekerült a kötetbe (*A nagy jogi légzés; Karosszék, kék virággal; A jelentés*). Ahogy Nagy Tamás is utal rá az előszóban, a könyvet tekinthetjük szociográfiának, jogszociológiának, dokumentumregénynek, „sajátos metafikciós szövegnek”.¹⁴

A kötetből megtudjuk, hogy az elmebetegeket ápoló szociális otthonokat az ötvenes évek elején szervezték meg.¹⁵ Elmebetegek (főként skizofrének) és alkoholbetegek lakták és lakják ma is az elmeszociális intézményeket, amelyek fontos jellemzője, hogy ezekben *nem kapnak (érdemi) gyógykezelést* a betegek. Az elmebetegeket ápoló szociális otthon „szörnyképződmény”¹⁶ – mondja Hajnóczynak Dr. Kiss-Vámosi József pszichiáter, a Szentgotthárdi Otthon egykori főorvosa, aki feleségével, Konta Ildikó pszichológussal, és Dr. Soóky András pszichiáterrel együtt megpróbálta az adott körülmények között a lehető legtöbbet megtenni a betegekért. Másfél év után, nem kis részben Bedi Ferenc intézményvezető tevékenységének köszönhetően Kiss-Vámosiék elhagyták az intézményt, Kiss-Vámosi az Intapszta Rehabilitációs Intézet igazgató főorvosa lett.

A hetvenes években a Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthon a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Osztálya alá tartozott, ezt pedig az Egészségügyi Minisztérium felügyelte. Megdöbbenő, hogy a Szociálpolitikai Osztály *hivatalnoka hozott döntést* az Otthonba való elhelyezésről, formális, legtöbbször nem szakembertől, általában körzeti orvostól származó beutaló alapján. A beutaló orvos rövid vizsgálat, vagy kórházi zárójelentés alapján véleményezett. Azok a kórházakban dolgozó orvosok, akik helyhiány miatt a zárójelentés epikrizisében elmebetegeket ápoló szociális otthonban való elhelyezést javasoltak, nem tudták, hogy olyan helyre küldik a beteget, ahol őt nem gyógyítják.¹⁷ Mint ahogyan nem voltak tisztában azzal sem (ellentétben a Szociálpolitikai Osztály hivatalnokaival), hogy az elmebetegeket védő jogszabályok az elmebetegeket ápoló szociális otthonokba utaltakra nem vonatkoznak, *bírói szemle nincs*.¹⁸ „Ezek az intézetek arra jók, hogy fölösleges embereket legális keretek között eltüntessenek” – állapítja meg Dr. Soóky.¹⁹ Nem egyszer fordult elő, hogy a környezete számára valamiképpen kellemetlen, akár érzékeny idegrendszerrel bíró, de (súlyos) elmebetegségben nem szenvedő emberek kerültek ilyen otthonokba. A könyvben több ilyen esetet megismerhetünk, legrészletesebben Szépvölgyi Aliz története tárul fel beszélgetésekből, levelekből.

¹³ NAGY TAMÁS: *Mintha Dániát ki lehetne szellőztetni. Előszó*. In: HAJNÓCZY 2013, 7–8. pp.

¹⁴ NAGY 2013, 9–25. pp.

¹⁵ HAJNÓCZY 2013, 95. pp.

¹⁶ HAJNÓCZY 2013, 79. p.

¹⁷ HAJNÓCZY 2013, 88–89. pp.

¹⁸ HAJNÓCZY 2013, 47., 105. pp.

¹⁹ HAJNÓCZY 2013, 84. p.

A Szentgotthárdi Otthonban a Hajnóczy által vizsgált időszakban nem csak a fegyelmező intézményeket általában jellemző elnyomó mechanizmusok működtek, a *többletkegyetlenség* is hozzátartozott a mindennapokhoz. Ennek részét képezte az orvoshiány is. Szentgotthárdon alkalmaztak egyedül főállású pszichiátert az ilyen intézmények közül, de korábban több száz betegre itt sem volt szakorvos.²⁰ Hajnóczy azt is feltárta, hogy az orvos (ha éppen van), Bedi Ferenc, a tanfolyamot végzett „egészségügyi középáder” intézetvezető alárendeltje. Bedi nagyvizitot tartott, gyógyszereket, injekciókat rendelt a betegeknek, a gondnoknővel együtt büntetéseket szabott ki.²¹ Az egyik legfőbb büntetés a betegek *elkülönítőbe* zárása: ez egy rácsos ablakú kis helyiség, amiben egy hálós ágy van.²² A betegek egymással szembeni kegyetlenségeit a vezetőség olykor tudatosan nem akadályozta meg (feltehetően azért, mert úgy gondolták, hogy ezt a károsult megérdemli), hagyták például, hogy a betegek agyonverjék az egyik zsidó betegtársukat.²³ Mint ahogy annak sem lett semmi következménye, hogy a gondnoknő fia beteg nőket erőszakolt meg. A betegek panaszos leveleit elkobozták, ha mégis el tudták küldeni a levelüket a Minisztériumba, akkor innen a Fővárosi Tanácshoz továbbították azt, a Tanács pedig visszaküldte a levelet az intézmény vezetőjének.²⁴

Mivel a Hajnóczy által bemutatott elmebetegeket ápoló szociális otthonban (és a hasonló otthonokban) nem gyógyították az elmebetegeket, adódik a párhuzam a Foucault által leírt újkori elzáró intézményekkel. Ezen intézményektől azonban megkülönbözteti az elmeszociális otthonokat, hogy ezekben a modern elmeegógyintézetekre (is) jellemző fegyelmező működésmódokat alkalmaznak. *Biohatalmi intézmény*, amelynek nem kimondott, de nyilvánvaló célja azon emberek elsüllyesztése, akikkel a társadalom nem tud mit kezdeni. Az ilyen intézmények ugyan a betegeket nem „segítik élni”, de a társadalom többi tagját igen, azáltal, hogy elzárják azokat a betegeket, akiket az elmeegógyintézetekben már nem lehet elhelyezni. Emberek elsüllyesztése természetesen elfogadhatatlan, amennyiben komolyan vesszük a minden embert megillető alapvető tisztelet elvét. Még a büntetés-végrehajtási intézményeknél is megjelenik, legalábbis hangoztatott célként a fogvatartottak reszocializációja, az elmeszociális otthonokban viszont nem cél a társadalomba való visszailleszkedés elősegítése, még azoknál sem, akik egyébként megfelelő gyógymóddal képesek lennének erre valamilyen mértékben.

V. *A koncentrációs táborok és a „békés, civilizált rend” kegyetlen felügyeleti intézményei közötti párhuzamok*

A *Jelentések a süllyesztőből* című kötetben sokszor – ha jól számoltam, nyolcszor – történik utalás a koncentrációs táborokra, illetve kifejezetten Auschwitzra.²⁵ De miképpen hozható összefüggésbe a náci tevékenysége a biopolitikával? Giorgio Agamben Foucault azon megállapításához kapcsolódik, miszerint a fajelmélet, tehát a fajok megkülönböztetése, hierarchiája teszi lehetővé a biopolitika számára, hogy az emberi faj biológiai kontinuumában cezúrákat jelöljön ki és így az „élni segíteni” elvébe bevezesse a háború elvét (és

²⁰ HAJNÓCZY 2013, 64., 101. pp.

²¹ HAJNÓCZY 2013, 64., 67., 82–83. pp.

²² HAJNÓCZY 2013, 67. p.

²³ HAJNÓCZY 2013, 74. p.

²⁴ HAJNÓCZY 2013, 66. p.

²⁵ HAJNÓCZY 2013, 53., 151., 190., 308., 318., 323., 333., 335. pp.

népiértését – tehetjük hozzá).²⁶ A biohatalom a demokratikus népet demografikus néppé alakította át, ezen belül pedig a náci megkülönböztették az árja és a nem árja származású állampolgárokat, majd „a nem árja zsidóvá vált, a zsidó deportáltta (*umgesiedelt, ausgesiedelt*), a deportált internáltta (*Häftling*), míg végül a táborban a biopolitikai cezurák elérték végső határukat. Ez a határ a muzulmán”.²⁷ Muzulmánnak nevezték a táborokban a teljesen kimerült, az életéért való küzdelmet feladó „élőhalottat.” Adódik tehát a párhuzam a „békés, civilizált rend” kegyetlen felügyeleti intézményei és az eleve kegyetlen célból létrehozott koncentrációs táborok között. Erving Goffman ezeket az intézményeket *totális intézményekként* írta le, az elmegyógyintézet ugyanúgy ennek az egyik típusát jelenti, mint a koncentrációs tábor.²⁸ Foucault-i terminológiával: az elmebetegeket ápoló szociális intézmény és a koncentrációs tábor is *fegyelmező intézmény*, a koncentrációs táborok a kaszárnyák és a börtönök rendjének jellegzetességeit viselték magukon.

Kertész a *Kaddis a meg nem született gyermekért* című művében B., az elbeszélő kifejezetten párhuzamba állítja egykori nevelőintézetének működés módját és Auschwitz rendjét. Auschwitz ugyanúgy a félelmen alapuló tekintélyuralomhoz, az „apakultúrához” tartozik, mint a nevelőintézet, a különbség annyi, hogy az önelnyomásra való kényszerítést a teljes megsemmisítésre való törekvés váltja fel. A nevelőintézetben *merev hierarchia* érvényesült (Diri, nevelőtanárok, seniorok, juniorok) és a tanulókat *megszámozták* („más helyeken más számokat nyertem”).²⁹ A rendbontó fiú megbüntetése, mint „nyilvános kasztrálás” a haláltáborok nyilvános akasztásait is eszünkbe juttathatja (illetve a szabálysértőket leleplezni kívánó diri úgy rángatja a kilincset, mint a Gestapo), a szombat délutáni *rapport* (az egyéniséget megtörő eljárás során az is megalázva érezte magát, akit éppen megdicsértek) pedig B. szerint olyan volt „mint egy auschwitzzi appel”.³⁰

Kertész a *Valaki másban* kimondja: „Auschwitz óta semmi sem történt, amit Auschwitz cáfolataképpen élhettünk volna meg.”³¹ Az író naplóiban nem egy példát találhatunk arra, hogy a mindennapi élet történései, a különböző társadalmi intézmények Auschwitzot juttatják Kertész eszébe. *A végső kocsma*ban Kertész Auschwitz-elvű intézménynek nevezi a kórházat: „de csupán a szervezetségénél (vagy a szerveződéseinél), s persze nem a célkitűzésénél, a szándékánál fogva.”³²

A Hajnóczy-szociográfiában bemutatott elmeszociális otthon sokkal kegyetlenebb, mint egy átlagos kórház. Az is kiderül a könyvből, hogy a 70-es évek szocialista társadalmában az elmebetegek felesleges terhet jelentenek. Hivatalosan senki sem kérdőjelezi meg az elmebetegek emberi méltóságát, és a humánus bánásmód fontosságát, ugyanakkor a Hajnóczyék ügyét segítő Dr. Kis Gyula így fogalmaz: „Az elmebeteget szentnek vagy bűnözőnek tartották régen; valami másnak nem embernek. Nem tartják embernek ma sem.”³³

²⁶ AGAMBEN, GIORGO: *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú. (Homo Sacer III.)*. Kijarat Kiadó. Budapest, 2019. 73–74. pp.

²⁷ AGAMBEN 2019, 74. p.

²⁸ GOFFMAN, ERVING: *Asylums, Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Anchor Books. New York, 1961. A Goffman által leírt totális intézmények áttekintését lásd: DOBAI ATTILA: *A totális pszichiátriai intézmény mint társadalmi produktum arcélei a XX. században*. De iurisprudentia et iure publico 2023/4. 31. p.

²⁹ KERTÉSZ IMRE: *Kaddis a meg nem született gyermekért*. Magvető. Budapest, 2002. 136. p.

³⁰ KERTÉSZ 2002, 146–150. pp.

³¹ KERTÉSZ IMRE: *Valaki más*. Magvető. Budapest, 1997. 95. p.

³² KERTÉSZ IMRE: *A végső kocsmá*. Magvető. Budapest, 2017. 167. p.

³³ HAJNÓCZY 2013, 99. p.

Ahogy már utaltam rá, az elmeszociális intézmények alkalmasak voltak a társadalom számára valamilyen ok miatt nem kívánatos, de nem elmebeteg emberek elsüllyesztésére is. Szépvölgyi Aliz nem rendszerellenessége miatt került 1969-ben a Zalaapáti, majd később a Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthonba, hanem azért, mert munkahelyén, az Újpesti Cérnagyárban nem tudtak mit kezdeni az ideggyenge, fáradékony, keveset teljesítő munkásnővel, aki ráadásul sokkal értelmesebb volt, mint a legtöbb munkatársa, verseket írt, sokat olvasott. Először az Árpád Kórház idegosztályán ápolták, majd a IV. Kerületi Tanács Szociálpolitikai Osztályának hivatalnokai javasolták Aliznak, hogy kérje felvételét egy szociális otthonba, ott majd teljesen kipiheni magát és amint meggyógyult, jöhet vissza.³⁴ Szépvölgyi Aliz úgy tudott kiszabadulni az elmeszociális otthonból, hogy Dr. Kiss-Vámosi József átvette az Intapusztai Rehabilitációs Intézetbe, ahol már volt bírósági szemle és hivatalosan is megállapították, hogy Aliz nem elmebeteg. Dr. Kiss-Vámosi segített Aliznak lakáshoz jutni (a régi lakását elvette a Tanács, hiszen az elmeszociális otthonból úgyszincs visszaút), így 1972-ben új életet kezdhetett.³⁵

Szépvölgyi Aliz hagyatékban maradt írásaira, különös tekintettel *A humánium nevében* című életrajzi regényre Nagy Tamás hívta fel a figyelmet 2016-ban.³⁶ A Szépvölgyi Aliz műveit (az életrajzi regényt, további elbeszéléseket, illetve verseket) tartalmazó kötet Németh Zsófia gondozásában jelent meg 2021-ben. *A humánium nevében* olvasója bepillantást nyerhet a totális intézmények működésének mindennapjaiba, hiszen az életrajzi regénynek több mint a fele a Zalaapáti és a Szentgotthárdi Elmebetegeket Ápoló Szociális Otthonban történekről szól.³⁷ Az olvasó megtudja azt is, hogy a lelkiismeretlen hivatalnokok miként juttatták Alizt elmeszociális intézménybe: erre egyszerűen szociális otthonként hivatkoztak, szót sem ejtettek arról, hogy itt elmebetegeket helyeznek el, mint ahogy arról sem, hogy az elhelyezés végleges megoldást jelent, a lakását elveszik, sőt, azzal biztatták, hogy ha nem nyeri el a tetszését az intézmény, hazamehet: „Menjen el megnézni az otthon, legfeljebb visszafordul, ha nem tetszik. Nem érti, hogy magáért tesszük? A humánium nevében?”³⁸ Az életrajzi regényben olyan világ tárul fel, ahol az elmebetegek semmit sem számítanak („emberalatti lényeknek tekintették őket”),³⁹ ahol a renitenseknek bélyegzett betegek gyorsan a hálás ágyba kerülhetnek, ahol a sokkterápia a betegek megtörésének egyik eszköze (Gézából, Aliz barátjából a sorozatos sokkterápia hatására emberi roncs lesz), ahol a cigarettára való pénzt a női betegek gyakran az intézeten belüli prostitúcióval keresik meg.⁴⁰

³⁴ NÉMETH ZSÓFIA: *Bevezető gondolatok*. In: Szépvölgyi Aliz: *A humánium nevében*. Balatonfüred Városért Közalapítvány. Balatonfüred, 2021. 9–10. pp.

³⁵ HAJNÓCZY 2013, 91–92., 109–127. pp. Aliz évekkel később saját elhatározásából visszaköltözött az Intapusztai (később: Intaházi) Otthonba és itt halt meg 2006-ban. NÉMETH 2021, 11. p. Aliz és Hajnóczy az interjúkat követően is tartották a kapcsolatot, leveleztek egymással. A Szépvölgy Aliz írásait tartalmazó kötet is közli az egyik levélváltásukat, de a keltezés (1987. december 30.) biztosan rossz, mivel Hajnóczy 1981-ben meghalt. Vö. SZÉPVÖLGYI 2021, 269. p. A levelet a Nagy Tamás által szerkesztett kötetben is megtaláljuk, e szerint a levél 1978. december 30-án keletkezett. HAJNÓCZY 2013, 291. p. A Hajnóczy-szociográfia és Szépvölgyi Aliz írásainak nyomán 2022-ben egy játékfilmes és dokumentumfilmes elemeket is használó, 42 perces film készült *Elsüllyesztve* címmel, Lukács Gabriella rendezésében.

³⁶ NAGY TAMÁS: *A humánium nevében. Egy regény, amint nem Hajnóczy Péter írt (és mégis)*. Tempevölgy 2016/4. 76–83. pp.

³⁷ Az írásban Zalaapáti Jánosfalvaként, Szentgotthárd pedig Pócsvárosként és „Bunyóházaként” szerepel. SZÉPVÖLGYI 2021, 78., 105. pp.

³⁸ SZÉPVÖLGYI 2021, 78. p.

³⁹ SZÉPVÖLGYI 2021, 91. p.

⁴⁰ SZÉPVÖLGYI 2021, 88–92., 172–173. pp.

A reformokat bevezetni próbáló pszichiáter főorvos ugyan valóban humánus szemléletet képvisel, de az intézeti viszonyok radikális átalakítására ő sem képes.

Az elmebetegeket ápoló szociális otthonokba zárt betegek helyzetével a *Valóságban* megjelent Hajnóczy-szociográfia nyomán kezdtek el foglalkozni. Bedi és a gondnoknő sajtóhelyreigazítási pert indított a folyóirat ellen, de alig értek el valamit, a per dokumentumai is olvashatók a *Jelentések a süllyesztőben* című kötetben. Annak nincs nyoma, hogy Bedit bármiért is felelősségre vonták volna. Dr. Kiss-Vámosi József ellen etikai eljárást indítottak, de végül felmentették. Dr. Kiss-Vámosi a Hajnóczynak írott egyik levelében az ügy két fontos pozitív eredményét emeli ki: „1. Gondnokság alá helyezési eljárás, tehát elmeszakértői vizsgálat nélkül senkit sem helyeznek elmebeteg-otthonba. 2. Az időnkénti felülvizsgálatnak lehetőséget nyitottak.”⁴¹ Megszületett az *Egészségügyi Minisztérium 90.80./1977. számú irányelve az elmebetegek szociális otthoni gondozásához*, amely kiemeli: „Nem »megfegyelmelni«, »megtörni«, »megtorolni« kell a gondozottakat, hanem megnyugtani és ellenállásukat feloldani.”⁴² Ami persze nem jelenti azt, hogy az elmebetegek megtörésére az elmeszociális otthonokban és másutt ezentúl nem került sor.

VI. Befejezésként

A *Jelentések a süllyesztőből* fontos tanulsága, hogy az elmebetegeket ápoló szociális otthonok visszásságai még az egypártrendszer keretei között is napvilágra kerülhettek, ami elősegítette, ha nem is a problémák teljeskörű megoldását, de legalább azt, hogy az ilyen otthonok kevésbé kegyetlen helyekké váljanak. Ehhez kellett bátor és elkötelezett emberek: Hajnóczy, a *Valóság* főszerkesztője, szerkesztői, a visszásságokról beszélő pszichiáterek: Dr. Kiss-Vámosi József és Dr. Soóky András, Konta Ildikó pszichológus, a megszólaló áldozatok: Szépvölgyi Aliz, Bozóki Árpád, az ügyet segítő Dr. Kis Gyula József.

Az Otthon későbbi történetére ezen a helyen nem térhetek ki részletesen, de arra azért utalok, hogy a szentgotthárdi intézménynek voltak olyan időszakai, amikor a lehetőségekhez képest jól működött. Bacsák Dániel – aki a 2010-es években a betegközpontú, progresszív szemléletű Dr. Kapócs Gábor intézményvezető munkatársaként dolgozott Szentgotthárdon –, az Otthonról esszé-sorozatot publikált. Ennek egyik részében megállapítja: „Az intézet az 1980-as évektől már nem a fegyelmzési technikáiról, hanem a kiemelkedően magas ápolási színvonaláról volt híres”.⁴³ Ugyanakkor a betegek *rehabilitációját* továbbra sem segítették elő.⁴⁴ Ebből a szempontból ma sem jó a helyzet: hiába a felülvizsgálat lehetősége, az intézmény szinte valamennyi beteg számára a végállomást jelenti, az évente távozó 5–10 beteg többsége egy másik intézménybe kerül át.⁴⁵ Mint ahogy az *elkülönítő* is létezik, pontosabban elkülönítők, mert az Otthonban négy ilyen helyiség is van, bár a hálós ágyak kikerültek belőlük – írja Bacsák, és rámutat, hogy az elkülönítő alkalmazását a pszichiátriai kényszerintézkedésekről szóló jogszabály megengedi (az injekció, a hevederrel rögzítés

⁴¹ HAJNÓCZY 2013, 281. p.

⁴² HAJNÓCZY 2013, 287. p.

⁴³ BACSAK DÁNIEL: *A láthatatlanok 2.* 2021. <https://ligetmuhely.com/liget/bacsak-daniel-a-lathatatlanok-2/> (2024.02.20.) (továbbiakban: BACSAK 2021a).

⁴⁴ BACSAK 2021a.

⁴⁵ BACSAK DÁNIEL: *A láthatatlanok 3.* 2021. <https://ligetmuhely.com/liget/bacsak-daniel-a-lathatatlanok-3/> (2024.02.20.) (továbbiakban: BACSAK 2021b).

és a lekötés mellett), amennyiben az ellátott a saját, vagy mások testi épségét, egészségét, életét veszélyezteti, de sürgős kórházi gyógykezelése nem indokolt.⁴⁶

A 19. században gyökerező elmeorvosintézeti rendszer nagyrészt felszámolódott Nyugaton az utóbbi két-három évtizedben és egyre inkább a világ többi részére is kiterjed ez a folyamat. Ugyanakkor *a nagy intézmények bezárása* csak akkor elfogadható, ha vannak *más lehetőségek* (például kisebb lakóotthonok, a gondozás és a rehabilitáció közösségi keretek között megvalósított formái), de – ahogy erre Scull is rámutat – ezek sok esetben hiányoznak (lásd itthon az OPNI bezárásának tapasztalatait).⁴⁷

A 2013. január 1-től állami kézben lévő Otthon – mai hivatalos nevén: Rábaparti Integrált Szociális Intézmény Vas Vármegye⁴⁸ – legutóbb 2023 augusztusában került be a hírekbe. Az *Átlátszó* közzétett egy videófelvételt, amely bemutatta, hogy az agyi poloskák inváziójával az Otthonban nem tudnak mit kezdeni, a betegek ágyneműjét beborítják a rovarok.⁴⁹ Ennek következtében az intézmény vezetőjét eltávolították. Dr. Kapócs Gábor, aki 2011 és 2016 között vezette az Otthont, az *Élet és Irodalomban* ezt írta az eset kapcsán: „Mert ez így nem maradhat sokáig. Mondatja velem az idealista énem. Dehogynem, mondja a realista... Talán megint írok egy cikket... De hová? Ki az, aki felvállalja? És kinek? Kit érdekel?”⁵⁰ Kapócs is úgy gondolja, hogy semmi sem indokolja a szentgotthárdihoz hasonló mamutintézmények létét, de az *intézménytelenítés* nem pusztán az intézmények bezárásáról szól, „hanem integritás és a közösségben való létezés visszaállításáról (a szükséges korlátokkal, ha muszáj), az izoláció, a kirekesztés megszüntetéséről, valamint átláthatóan működő szolgáltatásokról.”⁵¹

Hajnóczy szociográfiája az olvasót arra figyelmezteti, hogy a (látszólag) „békés, civilizált rendben” is működnek kegyetlen intézmények, embertelen mechanizmusok, amelyek feltárása és felszámolása mindannyiunk felelőssége.

⁴⁶ BACSÁK 2021b. A szerző *A láthatatlanok* című esszé sorozatának valamennyi része elérhető a Liget Műhely oldalán, lásd: <https://ligetmuhely.com/szerzo/bacsakdaniel/>

⁴⁷ SCULL 2017, 405–415. pp. Az OPNI bezárásáról: DOBAI 2023, 31–35. pp.

⁴⁸ Lásd: <https://www.gotthardotthon.hu/> (2024.02.20.).

⁴⁹ Lásd: <https://atlatso.hu/kozadat/2023/08/09/kiszivargott-video-tetotol-talpig-agyi-poloskak-lepik-el-az-apoltat-a-szentgotthardi-otthonban/> (2024.02.20.).

⁵⁰ KAPÓCS GÁBOR: *Nihil faciendum! (A szentgotthárdi ágyipoloska-invázió igazi jelentősége)*. *Élet és Irodalom* 2023/36.

⁵¹ KAPÓCS 2023.

TAMÁS BARCSI

“THEY ARE, TO THIS DAY, DEHUMANIZED.”
THE RELATIONSHIP BETWEEN MENTAL ILLNESS AND
BIOPOWER BASED ON THE SOCIOGRAPHIES OF PÉTER
HAJNÓCZY

(Summary)

Thanks to the work of Tamás Nagy, a more complete version of the sociography on the Home for the Mentally Ill in Szentgotthárd and on people under treatment in other social services has been published. My study uses this as a basis for discussing the relationship between mental illness and the biopower.

Having clarified Foucault's notion of the biopower, some of the characteristics of modern institutions of confinement and mental institutions are examined. Subsequently, drawing on the volume entitled "Reports from the Pit", the inpatient mental health facility as a cruel biopower (disciplinary) institution will be discussed, with parallels to concentration camps and inhuman disciplinary institutions aimed at maintaining “peace and civilised order”.

MÁTYÁS BENCZE*

What is judicial populism?

Adjudication is a *Janus*-faced phenomenon: it is both a legal-professional and a political activity.¹ The legal-professional side is closely linked to the expectation that courts should be the guardians of the rule of law and human rights, and that they should apply the law impartially and without regard to the will of the majority or other extraneous circumstances. Meeting this expectation requires a highly professional, even ‘elitist’ attitude on the part of judges, which is reinforced by various institutional and social factors (judges in most countries gain their position through cooptation by other judges, they are not elected by the people, they belong to the most educated groups of society).

The other side of judging (a kind of political activity) requires from judges to be sensitive to the social context and the consequences of their decisions in the cases brought before them. The participation of laypersons, the possibility of public criticism of the judges’ work, the freedom to interpret the law, the diversity criteria in the selection procedure of judges (and some other things) serve this purpose.

As a result, judges sometimes have to face the dilemma that a particular decision that can be justified on professional grounds may turn out to be unacceptable, or at least undesirable to the (perceived) majority of the members of a given political community. In a general sense, judicial populism is one of the responses to this dilemma. Nonetheless, until the rise of the political populism in the early 2000’s, legal theorists did not treat public pressure separately from other external factors that may influence the outcome of judicial decisions.² It goes without saying that in the era of political populism the phenomenon of judicial populism deserves more scholarly attention, since it is a realistic possibility that judicial populism can cause fundamental changes in the judicial activity, just as political populism has done in political life. Clarification of the meaning of judicial populism can facilitate social scientific research on this phenomenon.

* professor, Deák Ferenc Faculty of Law and Political Sciences, Széchenyi István University; Senior Research Fellow, HUN-REN Centre for Social Sciences, Institute for Legal Studies

¹ This paper is a modified part of a longer chapter entitled ‘Judicial Populism’ that will be published in the ‘Research Handbook of Judging and Judiciary’ in 2024.

² I found the first mention of the term judicial populism in an article written in 2004: TRIBE, LAURENCE H.: *The People Themselves. Judicial Populism*. The New York Times 24 October 2004. <https://www.nytimes.com/2004/10/24/books/review/the-people-themselves-judicial-populism.html> (15.11.2022.).

Defining judicial populism, however, is as difficult as defining political populism. The concept of political populism has mostly remained nebulous because there is no consensus among political scientists not only on its main characteristics, but also on the phenomena that can be labeled ‘populist’³. It is also difficult to define judicial populism, since different authors offer different and sometimes contradictory meanings. Beyond the general epistemological characteristic of social sciences, another reason for the current conceptual plurality is that scholarly approaches to judicial populism are deeply embedded in the social and political context of the various jurisdictions from which the authors come from.

According to Ristawati and Salman (Indonesia), ‘judicial populism may be envisaged from how the judge tends to speak for the people or when the Court delivers decision adjusted and influenced by the majority of the people will while it is actually beyond justice, impartiality, and judicial independence’.⁴ This definition is very concise and, as I explain below, it captures some of the most important features of judicial populism (deviation from legal-professional standards, and, at the same time, deference to the will of the majority). In their views, striking down laws enacted by the government and supported by the majority of the society is a clear sign of the anti-populist attitude of judges. However, they limit the meaning of judicial populism to the content of the judicial decision, and do not speak about the style of populist judicial decisions which is important when it comes to the definition of judicial populism.

On the contrary, Hilbink (US) in her sophisticated conceptual framework, influenced mainly by the US constitutional debates, describes judicial populism as a matter of judicial style (including both on- and off-the-bench activities of judges) independent of the content of the decision. Thus a maximally deferential or textualist decision can be labelled populist if it is made an ‘in the name of the people’ style and the decision maker uses several elements of the ‘populist toolkit’.⁵

While I agree that deferential or textualist judicial decisions can also be populist if they are written in a populist style, I also think that populism is not just a matter of style, but also a matter of content. Later, where I distinguish between ‘rhetorical’ and ‘decisional’ judicial populism, I argue that judgments which are delivered in the most technocratic style can be understood as populist if their content is in line with the public mood.

In her paper, Tanasescu (Romania) provides an overview of the possible meanings of judicial populism. First, it can mean a jurisprudence that shares the legal ideas of political populism such as popular sovereignty, constitutional identity, anti-pluralism, reduction of checks and balances, relativization of fundamental rights and other populist views. Second, judicial populism can be equal to realignment of the court’s position with the changing views within the society (in this sense, the U.S. Supreme Court was populist when it issued its famous *Brown* decision). Third, judicial self-restraint can be the sign of judicial populism, in which case the court allows for ‘greater margin of manoeuvre for political actors’. Fourth, ‘judicial populism can simply mean that courts defer to populist

³ ‘It has been defined, inter alia, as an ideology, a thin ideology, a style of political communication, as leadership style, or a political strategy.’ See HOFFMANN TAMÁS – GÁRDOS-OROSZ FRUZZINA: *Populism and Law in Hungary. Introduction to the Special Issue*. Review of Central and East European Law 2022/1. 2. p.

⁴ RISTAWATI, ROSA – SALMAN, RADIAN: *Judicial Independence vis-a-vis Judicial Populism. The Case of Ulayat Rights and Educational Rights*. Constitutional Review 2020/1. 110., 116. pp.

⁵ HILBINK, LISA: *Judicial Populism. A Conceptual and Normative Inquiry*. (unpublished manuscript on file with the author) 27. p.

feelings and tilt the scale in favor of perceived majoritarian views, be it to become popular or to avoid popular resentment'. Finally, 'courts may simply give up their independence in order to support policies of populist governments' ('contextual' judicial populism).⁶

As I argue below, the fourth definition can be used as a starting point for constructing an adequate concept of judicial populism. The first, the third and the fifth definitions blur the line between political and judicial populism. In all the three cases, the element that makes judicial populism 'judicial' is missing. In the first case, the courts follow a populist political agenda, while in the fourth and fifth cases the courts simply defer to the governmental power. The 'judicial element' means that the court seeks popularity among citizens through its decisions (or by the style of communication about them). The second definition includes that element, but this behavior can be categorized more as responsiveness rather than as populism.

The first step in the identifying the core characteristics of judicial populism is to examine whether the features of political populism can be applied. Hilbink and other researchers have already discussed the key elements of political populism that are common to the representatives of political science. One of them is the Manichean thinking about the antagonistic contrast between the 'pure people' and the 'corrupt elite' where the former one can be exclusively represented by a single leader or party (often with personalized leadership).⁷ This is why populism is generally hostile to pluralism. Another element is the 'direct and unmediated communication and connection between leaders and citizens'.⁸ Finally, 'populists tend to loosen or find ways to circumvent institutional procedures and structures and will often violate sociocultural and political-cultural norms'.⁹ Contempt for the authority of experts and not relying on them in political decision-making can be added to the list.¹⁰

It is hard not to see that these features of populism are 'designed' to win in a political struggle for governmental power. (seizing and/or abusing political power). However, judges very rarely aspire to this kind of power. Therefore, in the field of judicial practice, populism is not a means to gain political leadership. Taking into account the anti-elite character of political populism, it is easy to see that judges, although they can fight against the 'corrupt elite', cannot play the role of a political leader who is able to unite and exclusively represent the 'ordinary people'.¹¹ Or, it would be strange if a judge 'bypassed institutional procedures and structures', since procedures and structures define the essence of judicial activity. That is why it is insufficient to describe judicial populism in terms of the above-mentioned characteristics of political populism.

⁶ TANASESCU, ELENA SIMINA: *Can Constitutional Courts become populist?* In: Belov, Martin (ed.): *The Role of Courts in Contemporary Legal Orders*. Eleven International Publishing, The Hague, 2019. 309–310. pp.

⁷ BERNSTEIN, ANYA – STASZEWSKI, GLEN: *Judicial Populism*. *Minnesota Law Review* (106)2021/1. 283., 286–293. pp.

⁸ HILBINK 14.

⁹ HILBINK 14.

¹⁰ ZIMRING, FRANKLIN E.: *Populism, Democratic Government, and the Decline of Expert Authority. Some Reflections on Three Strikes in California*. *Pacific Law Journal* (28)1996/1. 243. p.; HAJNAL GYÖRGY – BODA ZSOLT: *Illiberal Transformation of Government Bureaucracy in a Fragile Democracy. The Case of Hungary*. In: Bauer, Michael W. et al. (eds.): *Democratic Backsliding and Public Administration. How Populists in Government Transform State Bureaucracies*. Cambridge University Press. Cambridge, 2021. 97. p.

¹¹ It can also be argued here that the judiciary in any country is conceived as part of the social elite, which would make its anti-elite struggle inauthentic. However, as anyone can see, many politicians like Donald Trump, who come from the elite, can successfully present themselves as 'freedom fighters' against the elite.

Moreover, politics is primarily about goals (e.g., building a secular or a religious state) and politicians have wide latitude to achieve their goals. To put it in other words, in the political domain goals are more important than expertise (although much depends on the latter one). In contrast, adjudication, especially in modern societies, is designed to achieve predetermined goals such as preserving legal certainty, enforcing the government's will embodied in the laws and protecting rights. One of the main reasons why modern court systems are established and maintained is that judges have the necessary legal expertise to achieve these goals. The court system is a typical mediating institution which makes its decision 'in the name of the people', but it is also constructed in order to make well-considered judgments by applying the settled law in accordance with the established legal-professional standards.

It follows that the essence of judicial populism can be captured in the relationship of judges to the legal-professional values attributed to the judiciary *vis-à-vis* demands coming directly from the populace. Definitions of judicial populism which lack that omit the court's sensitivity to public mood or sentiment as a core element actually describe a different judicial behavior.

Putting the relationship of courts to their own legal-professional values at the center of our definition, 'unmediated-ness' is the necessary conceptual element of judicial populism. Unmediated-ness is the opposite of the legal-professional ('traditional') judicial approach, in which established law and received methods of argumentation 'filter' the will of the people in the course of judicial decision-making. Like populist politicians who, typically 'try to build bridges to the "real" people above the heads of intermediary institutions',¹² populist judges circumvent some of the professional standards of their work.

Unmediated-ness thus refers to a certain way of communicating and deciding: the court speaks directly to 'ordinary citizens', serving their mood or feelings either through the results of its decisions, which satisfy the demands of the perceived majority, or through the tone of the justification attached to the decision (using a less technocratic, easily understandable and often highly emotional language). In both cases, the 'judge' and the 'people' meet and symbolically reunite, just as populist leaders unite the people on the political scene.

When it comes to judicial populism unmediated-ness is often, but not necessarily, accompanied by a departure from the settled law in the adjudication (judicial activism). For this reason, judicial activism, although it is not a necessary element of the definition, plays a crucial role in determining the different versions of judicial populism.

Based on these considerations, three forms of manifestation of judicial populism can be identified. All the three share the characteristic of unmediated-ness, but they do not qualify as activist to the same extent. The first version can be called 'full-fledged' judicial populism, in which the court deviates from the settled law in order to satisfy public sentiment and also uses populist rhetorical devices (personalized tone, playing on the sentiments of the audience, abandoning the received legal language etc.).

The example here can be the Hungarian "Rezesova decisions" which can be seen as the 'paradigmatic case' of judicial populism. In 2012 a Slovakian celebrity killed four people

¹² Sadurski distinguishes between discursive and institutional approaches to judicial populism: SADURSKI, WOJCIECH: *Institutional Populism, Courts, and the European Union*. In: Krygier, Martin – Czarnota, Adam – Sadurski, Wojciech (eds.): *Anti-Constitutional Populism*. Cambridge University Press. Cambridge, 2022. 510. p.

in a car accident on a Hungarian motorway. The Hungarian court of first instance sentenced her to six years in prison, but at the same time released her from custody and ordered her to be placed under house arrest pending the final decision of the court of appeal. The house arrest decision provoked a huge public outcry from a large section of the public who believe that rich people always get special treatment from the law.¹³ A prominent member of the governing party (Fidesz), expressed his disgust on his social media page shortly after the court's decision and called on the parliamentary committee dealing with legal matters and on the minister of justice to investigate the outrageous decision.¹⁴ Nine days later the court of appeals changed the house arrest decision and reinstated the post-trial detention without any meaningful evidence of the defendant's 'flight risk'. In 2014 the appellate court increased her prison sentence to 9 years. One of the reasons for the aggravation was that the accident caused a huge public outcry.¹⁵

Obviously, the mere fact of being rich and a citizen of another EU member state cannot be the basis for detention without other circumstances that make the risk of flight sufficiently serious. As far as the final sentence is concerned, the severity of the sentence is far exceeds the average length of imprisonment in similar cases (deviation from the settled law).¹⁶ It is also important to know that – contrary to the statement of the appellate court judge – Hungarian criminal law does not recognize 'public outcry' as reason for aggravating the sentence (populist rhetoric).

Nevertheless, there may be instances of judicial populism that are 'partial' in that either only the decision itself (decisional judicial populism) or only the rhetoric of the court (rhetorical judicial populism) is conceived as populist.

An example of decisional populism can be seen in the shift in the jurisprudence of the European Court of Justice (ECJ) in the EU citizenship cases in the mid-2010s. Blauberger and his colleagues convincingly argue that the shift in this field of EU law (in contrast to its own earlier practice, the ECJ began to interpret the cross-border social rights of EU citizens more restrictively) 'cannot sufficiently be explained solely by the threat of legislative override or non-compliance – the most prominent mechanisms to influence the ECJ' (which threats have long existed without having a significant impact on the ECJ's social right oriented jurisprudence).¹⁷ Therefore, they attribute the change to the fact that the court has been influenced by the sudden increase in media-attention to such cases.

As the mainstream media discussed cross-border social rights under the heading of negative connoted terms like 'welfare migration' or 'benefit tourism', the court decided accordingly. They conclude that the strong correlation between the timing of increased media attention and the ECJ's turnaround makes it plausible that the Court is sensitive to

¹³ BALOGH ÉVA: *Political Interference with the Hungarian Judiciary*. Hungarian Spectrum 5 December 2013. <https://hungarianspectrum.org/2013/12/05/political-interference-with-the-hungarian-judiciary/> (14.06.2021.).

¹⁴ BALOGH 2013.

¹⁵ *Appellate Court Raises Rezesova Prison Sentence to 9 Years*. Daily News Hungary 11 September 2014. <https://dailynewshungary.com/appellate-court-raises-rezesova-prison-sentence-to-9-years/> (22.02.2023.).

¹⁶ BENCZE MÁTYÁS: *Everyday Judicial Populism in Hungary*. Review of Central and East European Law 2022/1. 37., 44–45. pp. That is why the decision is not a simple example of 'penal populism' (adjusting criminal justice policy to popular sentiment that demands harsher punishments) as penal populism would result in equally harsh sentences for any defendant. In the analyzed case the sentence can be attributed to the specific circumstances of the perpetrator (rich, celebrity, foreigner) that made her highly unpopular amongst ordinary citizens.

¹⁷ BLAUBERGER, MICHAEL et al.: *ECJ Judges Read the Morning Papers. Explaining the Turnaround of European Citizenship Jurisprudence*. Journal of European Public Policy 2018/10. 1422., 1438. pp.

public mood. More importantly, the Court's language and the rhetoric did not change in any way. Although the Court used different arguments than before the turnaround, it spoke the technocratic, impersonal language of the ECJ judgments, and made no reference to the public opinion (public mood) or to the media coverage of such cases.

One might be surprised that a supranational court, which is quite distant from the (EU) citizens and not very well-known to them, can defer to the public mood. According to the authors, 'on the one hand, judges themselves are part of the public and may simply be influenced by the same debates and developments as public opinion in general. On the other hand, judges may be concerned about their "diffuse legitimacy" [...], i.e., about the acceptance and long-term support of their jurisprudence by the general public.'¹⁸ The example of ECJ also shows that populist judicial behavior can occur in any political regime and not only in authoritarian states.

Another lesson from the analysis is that following a populist agenda does not require from judges to scrutinize opinion polls and to read social-scientific papers on changes in public mood and opinion in any cases before making a decision, but it is quite sufficient for them to inform themselves from the usual media sources, as any educated citizen does. Judicial populism *per definitionem* means that judges decide in a populist manner only in cases that attract public attention.

An illustration of rhetorical judicial populism is also a Hungarian case, where a judge in a manslaughter case, who acquitted the defendant by maximally observing the principle of the presumption of innocence, in his oral justification of the decision, said: 'The court in this case did not do justice, but has applied the law. We have applied the law because we could not do otherwise.'¹⁹ On the one hand, this wording implies that the court did not served justice, only 'applied the law' when it acquitted a person, against whom there is insufficient evidence (and who may even be innocent). On the other hand, it says a lot about the judge's relationship to the pressure coming from the audience: he has to apologize because he has reached a verdict in accordance with the settled law.

Two other observations can be made from the above examples. First, judicial populism is a subcategory of deferential judicial behavior in which courts defer to the mood or sentiment of the people rather than (at least directly) to the will of the government. Second, as in the case of (authoritarian) political populism, populist jurisprudence is not necessarily tantamount to deferring to the opinion of the actual majority; it is sufficient to follow an opinion or sentiment that has prevailed in the public sphere through the activity of the media or other actors ('perceived majority').

¹⁸ BLAUBERGER 2018, 1429. p.

¹⁹ <http://bit.ly/2e37DkG>

BENCZE MÁTYÁS
A BÍRÓI POPULIZMUS MIBENLÉTE

(Összefoglalás)

A bírói populizmus nem újkeletű jelenség, azonban tudományos igényű vizsgálata csupán a 2010-es évek közepétől indult meg, nem függetlenül a politikai populizmus látványos terjedésétől, ami közvetlen vagy közvetett úton a bírói magatartást is befolyásolja. Ez a tanulmány fogalmi tisztázást kíván nyújtani, mivel a különböző jogi kultúrákban szocializálódott szerzők eltérő jelentéstartalommal használják a "bírói populizmus" kifejezést, a társadalomtudományi kutatások viszont igénylik azt, hogy világosan körülhatároljuk azokat a bírói magatartásokat, amelyek a populizmus megnyilvánulásai, és elkülönítsük azokat más bírói megnyilvánulásoktól (például egy populista kormányzatnak történő behódolástól, vagy a bírák bíróságon kívüli politikai szerepvállalásától). A tanulmány amellet érvel, hogy a bírói populizmus fő jellemzője egy sajátos "közvetítetlenség": a bíró közvélemény vélt vagy valós nyomásának hatására átlépi a jogi érvelés támasztotta korlátokat. A populista bírói magatartás egyaránt megnyilvánulhat a döntések tartalmában és stílusában.

BITTNER MÓNIKA*

Metaforáknak kívül tágasabb

*„Arany János a magyar nép
legnagyobb epikai
költője de mint lírai
költő is a legnagyobbak
közé tartozik.”¹
Petri György*

A jog és az irodalom korunk felfogása szerint meglehetősen távoli régiók, a két tudomány társítását nehezünkre esik magától értetődő viszonyként elfogadni; holott valójában nem is társításról van szó, hanem szétválásról. A 19. században jog és irodalom nem egymástól elkülönülten létezett, Carl Friedrich von Savigny a jogot a kultúrjavak egyikének tekintette, hasonlóan a nyelv, az alkotmány és az erkölcsök fogalmához hasonlítva, melyek sajátlagosan és egymástól elválaszthatatlanul tartoznak hozzá az egyes népekhez.² A Savigny nevével fémjelzett német történeti jogi iskola vizsgálódásának középpontjában a szokásjog állt, melyben a „népszellem” (Volksgeist) tükröződését látták. Ezt a jelenséget a folklór egyéb területeihez hasonlították, amely ugyanúgy alakult ki, mint a népmese vagy a népdal.³ Elgondolásuk szerint szokásjog – csakúgy, mint a folklór elemei – a folyamatos átalakulás valamelyik szakaszában vannak, a jog élete végeredményben nem különbözik a dalok vagy a nyelv életétől.⁴ A Grimm fivérek munkájában jogot a mítosz mércéjével mérték, a mítoszt pedig a nyelvvel; Jacob Grimm a két terület kapcsolódását egészen konkrétan fogalmazta meg: „jog és költészet egy töről fakad a népben”.⁵ Jog és irodalom kötődésének tehát komoly indokai vannak, a 19. században még nyilvánvaló volt, hogy közös kútforrásból fakadnak, mindkét tárgy a társadalmi (együttélésből fakadó) jelenségekre reflektál, két évszázaddal ezelőtt az irodalom mellett a jog is őrizte a természetes, néppel együtt élő eredetét.

* könyvtáros (Pécsi Egyházmegyei Könyvtár); PTE BTK, Irodalom- és Kultúratudomány MA

¹ PETRI GYÖRGY: *Irodalomóra hetedikeseeknek* (Talált vers) című versének kezdősora.

² TAKÁTS JÓZSEF: *Arany János szokásjogi gondolkodása*. Irodalomtörténeti Közlemények 2002/3–4.

³ SAVIGNY, FRIEDRICH CARL VON: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. J. C. B. Mohr. Freiburg, 1814.

⁴ COCCHIARA, GIUSEPPE: *Az európai folklór története*. Gondolat. Budapest, 1962. 216. p.

⁵ COCCHIARA 1962, 231. p.

A két terület egymástól való elkülönülése a reneszánsz korszakban kezdődött és a romantikus individualizmus térhódításával vált teljessé. A 19. században az irodalom nyelve a privát és a partikuláris kifejezésének eszköze lett, míg a jog nyelve mechanikus módon annak a közösségi diskurzusnak a megtestesítőjévé vált, amely az individuumok egymás közötti és az államhoz fűződő viszonyainak meghatározására irányul.⁶

A 21. századi jog(tudomány)ban a hangsúlyok – engedve a szaktudás diktátumának – a jogelméleti vagy jogbölcseleti megközelítéstől a praktikus, gyakorlati megoldások felé tolódtak, a jogászképzésben úgyszintén az alkalmazható, alkalmazandó (hatályos) joganyag képezi a tárgyak túlsúlyát.⁷

A jog és irodalom modernkori kapcsolatában a távolság egyik oka éppen ez a célszerűségi perspektíva (és másik oldalon a hiánya) lehet, hiszen a jogtudomány egyik lényeges kiindulópontja a racionalitással való összekapcsolás, az irodalom pedig – amely alatt köznyelvi értelemben a szépirodalmat értünk – éppen attól határolódik el, hogy az ésszerű, a praktikus vagy a hasznos fogalmakkal ruházzuk fel,⁸ emellett pedig az irodalmárok bizonyos távolságtartással kezelik a jog és irodalom viszonyát és ennek a távolságtartásnak van is némi alapja. Rixer Ádám találó megfogalmazásában: „Ezek a megközelítések – kimondva vagy kimondatlanul – a jog primátusát hirdetik, az irodalom szerepét pedig egyfajta „béranyaságra” korlátozzák; amennyiben az csupán keretet biztosít az érdemi mondandó, a valódi jelentés kibontakozásához.”⁹ Az interdiszciplináris megközelítés így a jogászok részéről amolyan érdekházasságnak tűnik, az irodalmárok viszont kényszerházassággként tekintenek a jelenségre.

Esterházy Péter sorai világitanak rá szemléletesen, hogy miért lehet nehézkes az egybekezelés:

„Egy izgatott, türelmetlen társadalom nem szereti az oktan dolgokat. Márpedig az irodalom ilyen, ok nélküli. A türelmetlen társadalom a hasznosat keresi. Az irodalomban is azt keresi, ami hasznos. És hát, aki keres, talál. De az irodalom maga erre nem sandíthat. Az irodalomnak nincsen célja. Az irodalom nem olyan, mint ahogy a tévében látszik. Hogy színes, kicsit szélesvásznú és megnyugtat és fölemel. A központi fűtés és a lottó ötös, az ilyen, megnyugtat és fölemel.”

Az említett attitűdbeli különbség mellett azonban a két diszciplínát több közös kérdéskör jellemzi, vizsgálódásaik középpontjában is ugyanazok a jelenségek állnak, csak azokat eltérő aspektusból közelítik meg. Az irodalom magát a társadalmi valóságot ábrázolja, melyben a társadalmi normákat és a hozzájuk kapcsolódó értékeket rendszerint valamilyen társadalmi konfliktusban látjuk viszont, a jog pedig ezekre a konfliktusokra ad megoldást.

Nyilván tévútra vinne, ha az elméleti-gyakorlati vagy elvont-konkrét dichotómiával kívánnám megvilágítani a két terület (különbségeinek) jellegzetességeit, a szándékom inkább arra irányul, hogy rámutassak arra, hogy a modernkori jog és irodalom kapcsolata komolyabb perspektívákat rejt a bánatos alanyi költők¹⁰ és a tárgyilagos törvénytudók különös

⁶ NAGY TAMÁS: *Jog és irodalom az antebellum korszak Amerikájában I.* Jogelméleti Szemle 2005/4. <https://jesz.ajk.elte.hu/nagy24.html>

⁷ NAGY ZSOLT: *A magyar jogi oktatás történeti vázlata.* Jogelméleti Szemle 2003/3.

⁸ ESTERHÁZY PÉTER: *Az elefántcsonttoronyból.* Magvető. Budapest, 1991. 68. p.

⁹ RIXER ÁDÁM: *Jog és szépirodalom.* Iustum Aequum Salutare 2012/2.

¹⁰ Nagy Tamás szövege, több írásában is megjelenik „Feltéve, hogy el tudjuk fogadni: az irodalom több, mint „bánatos alanyi költők locsogása” a holdvilágról vagy hideg szívű kedvesükről, aki épp otthagya őket [vagy fordítva].”

randevújánál, viszont ezzel egyidőben azt gondolom, hogy érdemes tágabb horizontra nyitni annál, hogy mit tudnak hasznosítani a jogászok az irodalomból.

A tanulmányban jog és irodalom találkozásának helyszínét egy patak partjára tettem, Ágnes asszony mossa ott a lepedőjét, amely a ballada elején véres lepel majd a befejező szakaszban tiszta lepel.¹¹ Mottóként Petri György: *Irodalomóra hetedikeseknek* című versének kezdősorait választottam, amely rendkívül szellemesen azokat a kiüresedett toposzokat gyűjti egybe, melyeket az iskolai irodalomórákon sulykolnak Arany Jánosról. Petri György szenzációs iróniával mutatja meg azt, hogy mi a probléma azzal, ha (például) semmitmondó adatokkal akarunk bemutatni valakit. A versben szereplő informácók a valóságnak megfelelnek, ám ettől még nem ismerjük meg Arany Jánost, nem kerülünk hozzá közel, mindössze néhány adattal gazdagabb lett tudásunk.

Szintén Petri György egyik verséből¹² kölcsönöztem a tanulmány címét. A bevezetőben említettem néhány különbséget jog és irodalom között, az eltéréseket érdemes figyelembe venni a „jog az irodalomban” típusú elemzéseknél úgyszintén. Az irodalmi művekben megjelenő jogi jelenségek lehetnek valóságok, a történet alapjául szolgáló eseménynek is lehet valós alapja, sőt, az irodalmi mű szereplője is lehet létező személy, ám az nem lényegtelen momentum, hogy maguk az irodalmi művek nem a valóságot mutatják be, hanem a valóságra adott reflexiókat. A jogtudománynak vannak a tételes jogra alapított jogalkalmazási példákon túl mutató dimenziói, amelyekben a lehetséges válaszoknál izgalmasabbak maguk a kérdések. Jog és irodalom kapcsolatának holisztikusabb megközelítésű jogtörténeti, eszmetörténeti vagy akár kultúrtörténeti vonatkozásai jóval szélesebb spektrumot mutatnak a társadalomtudományi jelenségekről – amihez a jogtudományt is soroljuk – mint az a ténymegállapítás, hogy egy irodalmi szereplő ártatlan vagy bűnös. Ha az irodalmi jogeseteket csak valamilyen jogi cél érdekében használjuk fel, ugyanazt az az eredményt kapjuk, mint a mottóban idézett hetedikesek az irodalomórán.

Az irodalmi művekben megjelenített bűncselekménybe keveredett hősök vizsgálatánál a legnagyobb kihívás a tisztességes eljáráshoz való jog szem előtt tartása, különös tekintettel az ártatlanság vélelmére, hiszen a történeteket már valamilyen aspektusból elemezve megismertették velünk, gyakran a szereplők nevéhez tapasztva a meghozott ítélettel.¹³

A büntetőtudományok területén metaforáknak kívül tágasabb – a diszciplína jellegzetességéből adódóan nem is lehet másként – ugyanakkor tartsuk szemünket a prejudikáción és az érzelmeken is, mert azokat is hasznos a küszöbön kívül letenni.

Az elemzések eleve abból a feltevésből indulnak ki, hogy Ágnes bűnös, holott a balladában az ártatlanságára utaló szimbólumok minden egyes versszakban megtalálhatók. Hogyan kötődhetett össze Ágnes asszony neve a férjgyilkos címmel, amikor a bírák a férj megölésével kapcsolatban egyértelműen a szeretőt nevezik meg, Ágnesnek az életfogytiglani szabadságvesztést hozzák fel lehetőségként, majd mégis szabadon engedik. Miért valószínűbb az a verzió, hogy az igazságszolgáltatás azért engedte szabadon Ágnes, mert „megsajnálta”,¹⁴ mint az, hogy azért engedték szabadon, mert kiderült: a szörnyű bűnt

¹¹ BITTNER MÓNIKA: *Miért engedték ki Ágnes asszonyt a tömlőcből. Egy 168 éves irodalmi rejtély lehetséges jogtudományi megoldása című elemzésem alapján.* Tanulmányok/Studies 2021/1. 77–88. pp.

¹² PETRI GYÖRGY: *Március 15-ikére* című verse.

¹³ Ágnes asszony a férjgyilkos, bűnös asszonyként van a köztudatban.

¹⁴ A „megsajnálta” és az „Isteni igazságszolgáltatás” fordulat a jogi elemzésekben is gyakori lezárása az ügynek, ami meglehetősen furcsa megközelítés a modernkori büntetőjog szempontjából.

mégsem Ágnes követte el. Miért kezelik az elemzők tényként azt, hogy a lepedőn Ágnes férjének a vére van? Erre ugyanis semmilyen utalást nem találunk a balladában.

Arany János különös érzékenységét mutatja a lélektanilag motivált tragikumra, hogy ebben a balladában (is) több az elhallgatás, mint a tanúbizonyság. Ágnes asszony történetében a hézagok érdekelték és a hozzájuk kapcsolódó hiányos érvelések indoka.

Ágnes asszony bűnössége büntetőjogilag a jogászokat motiválta nyomozásra, Ágnes asszony morálfilozófiai vagy teológiai aspektusból értelmezett vétke az irodalmárokat ihlette meg, Ágnes asszony kóros elmeállapota a lélektani tudományok¹⁵ művelőit hozta lázba, de érdekelt-e valakit Ágnes asszony története? Az a történet, amelybe többször belekezdett, de elmondani nem tudott?

Arany János *Ágnes asszony* című balladáját (1853) egy olyan esemény alapján írta,¹⁶ amelyről 1851-ben Geszten hallott, amikor a Tisza családnál volt magántanító.¹⁷ A falu bolond parasztasszonya, – aki reggeltől estig mossa már rongyokká foszlott fehérneműjét és rögeszméje, hogy mégis szennyes marad – személyéről nem maradtak fent hiteles adatok, a háttértörténet és a büntetőeljárás leírása is Arany János leleménye; azonban ez a ballada nem pusztán egy özvegy megőrülésének leírása, hanem lényegi többlet rejlik benne. Ezt a meggyőződésemet két körülmény alapozza meg. Az egyik meghatározó dolog nem más, mint Arany János jogtudományban való igen komoly jártassága.¹⁸ Amikor az *Ágnes asszonyt* írta, akkor már egy évtizedes jogismeret – és gyakorlatot tudhatott a háta mögött, melynek elég jelentős részét tették ki a büntetőügyek. Olyan világban élt, melyet egyébként is áthatott a szokásjogi gondolkodás, ez a mintázat számos munkájában megtalálható, azokban az évtizedekben a jog és a költészet egyáltalán nem számított elkülönült területnek.¹⁹ A másik kulcsfontosságú bizonyíték pedig a címszereplő elnevezése. Az Ágnes név a görög hagios (tisza, szűzies) és a latin agnus (bárány) szerint is ártatlanságot és az áldozatiságot jelent. Bár a latinból levezetett Agnus-Ágnes levezetés téves, csak a hasonló hangzás és a bárány jelképes jelentése miatt vélelmezett az egyezés, ennek ellenére az agnus (bárány) szó olyan régen összeolvadt az Ágnes névvel, hogy egyes egyházi szokások is ehhez kötődnek, és a keresztény szimbolikában Szent Ágnesnek a bárány az attribútuma.²⁰ Bizonyára az Ágneshez kapcsolódó összes jelentéssel (a téves értelmezést is beleértve) tisztában volt a szerző, a név- és címválasztás tekintetében a szándékosság teljesen egyértelmű.

A fent említett két ténytet figyelembe véve igazoltnak ítélem azt az állítást, hogy ez a történet a lélektani, erkölcsi, metafizikai és mítikus olvasatán²¹ túl hordoz magában jog-

¹⁵ Az obszesszív-kompulzív zavar egyik fajtáját nevezték el Ágnes asszony szindrómának, melynek lényege, hogy a beteg az elviselhetetlen tartalmú gondolatokat transzformálja át egy hasonló, de elviselhetőbb cselekedetté.

¹⁶ Ez a történet az egyik feltételezés, de Milbacher Róbert szerint valószínűleg ismerte a Sára asszony című szalontai balladát is.

¹⁷ „Domokossal tegnap a kastélyon kívül, a határban csörgedező patak partján sétálgattunk, hová az itteni parasztasszonyok mosni, sulykolni viszik ruhájukat. Megint köztük volt a falu öreg, bolond parasztasszonya; reggeltől estig mossa már rongyokká foszlott fehérneműjét és rögeszméje, hogy mégis szennyes marad. Időnként eszelős tekintettel rámered a foszlányokra, majd új buzgalommal mosáshoz lát. Szörnyű e megháborodott asszony üres, révedező tekintete.”

¹⁸ Arany János Debrecenben tanult jogot és ugyan nem végezte el az egyetemet, jelentős elméleti és gyakorlati ismeretekkel bír a jogtudományokban. Voinovich Géza írja a monográfiájában, hogy miután Arany Jánost 1840 tavaszán másodjegyzővé választották, Kövy Sándor *Elementa jurisprudentiae hungaricae* című könyvéből tanulta meg a magánjogot.

¹⁹ TAKÁTS 2002.

²⁰ HÁSZ-FEHÉR KATALIN: *A szemlélődő elbeszélői szerepkör Arany balladáiban*. Tiszatáj 1996/10.

²¹ SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: „Multaddal valamit kezdeni”. *Tanulmányok*. Magvető. Budapest, 1989. 164–207. p.

tudományi mondanivalót is, és nemcsak azt érdemes megvizsgálni, hogy Ágnes asszony miért került be a börtönbe, hanem azt is, hogy miért kerül ki onnan. A cselekmény leírása a korabeli büntetőeljárás jog szempontjából megalapozott, a bevett szokásjogi büntetőjogi kódex egyik sajátossága az volt, hogy az egyes deliktumok tárgyalásánál rendre kitért a letartóztatás, illetve a tortúra alapjául szolgáló gyanújelek (indicia) számbavételére is, ezeknek a figyelembevételével Ágnes letartóztatása és a börtönben tartása a bírósági szakzig jogilag indokolt.²² Ezek után váratlan fordulat lenne a szerző részéről, ha az eddig papírforma szerint működő procedúrát – hirtelen ötlettől vezérelve – a világi bíraskodás kezéből az égi igazságszolgáltatás kezébe helyezné. Ha egy ügymenet eleje és közepe racionálisan épül fel, feltehetőleg az utolsó mozzanat is beleilleszkedik a logikus szerkezetbe.

A ballada értelmezői triviális tényként kezelik Ágnes asszony bűnösségét, a vélemények mindössze abban térnek el, hogy Ágnes büntetőjogilag milyen tényállási elemet valósít meg. Milbacher Róbert írásaiban jelenik meg először az az interpretációs lehetőség, amely szerint Ágnes ártatlan.²³ A lélektani ballada egyébként is többféle értelmezési lehetőséget kínál fel, ennél a műnél pedig még erőteljesebben jelen van az enthümémikus szerkesztési mód, melynek következménye az, hogy a történetet úgy egészítjük ki, ahogy az aktuális világképünknek a legmegfelelőbb és ezáltal hajlamosak leszünk figyelmen kívül hagyni azokat a részeket, amelyek nem efelé az olvasat felé mutatnak.²⁴

Ágnes asszonnyal kapcsolatban megkerülhetetlen fogalmak a „bűn”, „bűnhődés”, „bűnösség”, azonban fontos tisztázni azt, hogy milyen megközelítésben használjuk ezeket a hangsúlyos definíciókat. A probléma kiindulópontja talán az, hogy a magyar nyelvben a „bűnös” szót teológiai és jogtudományi értelemben egyaránt alkalmazzuk, így összemosisódik a két diszciplína által adott jelentés, holott ezeken a területeken nem azonos értelemben használják a kifejezést.²⁵ A büntetőjog tudománya nem az erkölcsstani vagy a teológiai felfogás szerint foglalkozik a bűn és bűnösség fogalmával, de kétségbevonhatatlan tény, hogy a gyakorlatban is használatos bűncselekménnyel kapcsolatos definíciók a vallástudományi értelmezésből származtak át a világi tudományokba.²⁶

Történetünk tragikus hőse valamiképpen vét a világ rendje ellen, ezt vitatni nem lehet, azonban egyáltalán nem mindegy, hogy házastársi hűtlenség vagy emberölés miatt törünk pálcát Ágnes asszony felett.

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy Milbacher Róbert rendkívül részletes és meggyőző narratív elméletét jogtudományi szempontból is alátámasszam. A szépirodalmi szövegeknek a jogértelmezés eszközeivel való vizsgálatában nincsen semmi novum, az irodalom tárgyát ugyanúgy társadalmi konfliktusok képezik, ahogyan a jogtudomány is ezeknek a konfliktusoknak a leírásával, elemzésével és megoldásával foglalkozik. Ezenfelül a jognak az irodalmi művekben megjelenő képe jogtörténeti, illetve eszmetörténeti forrásként is használható, amin keresztül az irodalom tanulmányozása hozzásegíthet bennünket a jogtörténet elméleti problémáinak jobb megértéséhez is.²⁷

²² BÉLI GÁBOR: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Dialóg Campus. Budapest – Pécs, 2000.

²³ Az ártatlanság nem a Szörényi László szerinti metafizikai (kálvinista) értelmezés szerinti ártatlanság, hanem a köznapi értelemben vett *nem bűnös* értelmezésben, amit jogtudományi érvekkel is alá lehet támasztani.

²⁴ MILBACHER RÓBERT: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Ráció Kiadó. Budapest, 2009. 214. p.

²⁵ A német nyelvben például egyértelmű a Sünde, Verbrechen vagy a Schuld közötti különbség.

²⁶ FINKEY FERENC: *A bűnösség fogalom a világi büntetőjogban*. Franklin. Budapest, 1941. 468–475. pp.

²⁷ H. SZILÁGYI ISTVÁN: *Jog és irodalom (habilitációs előadás)*. Iustum Aequum Salutare 2010/1. 10. p.

Arany János költeményeinek, balladáinak a jog oldaláról történő elemzése gyakori témája a szakirodalomnak, ami viszont szembeötlő, hogy az *Ágnes asszony* című művel összefüggésben a tanulmányok csak a kóros elmeállapot büntethetőségével foglalkoznak. Erre ki fogok térni részletesebben a tévedéseknél, ugyanis az általam ismert jogi megközelítésű elemzésekben mindenki ugyanazt a hibát követte el, nevezetesen: büntethetőségi akadályként értékelték Ágnes asszony kóros elmeállapotát. Ez az állapot az elemzők szerint annak következményeként alakult ki, hogy Ágnes asszony beleőrült a férje meggyilkolásába.²⁸

A bevett szokásjogi Praxis Criminalis²⁹ a kóros elmeállapotot³⁰ úgy értékelte, mint a gyermekkort,³¹ azaz büntethetőséget kizáró ok volt, ez viszont jogi szempontból nem értékelhető a büntetés kiszabásánál, emiatt nem engedhették volna haza Ágnest a tisztas öszek, ugyanis a kóros elmeállapot csak akkor lehet büntethetőségi akadály, ha az az elkövetés időpontjában is fennállt.³² Számos tanulmány foglalkozott azzal, hogy Ágnes asszony mikor örült meg a tragédiát követően. Közvetlenül az elkövetés után vagy csak a börtönbe kerüléskor, esetleg a bírósági eljárás során? Érdekes a problémafelvetés, de nem jogtudományi szempontból, ebben a vonatkozásban ugyanis – ahogy fentebb említettem – kizárólag a büntetendő cselekmény elkövetési időpontja releváns, márpedig a bűncselekmény elkövetése előtt (és az elkövetéskor is) Ágnes asszony elmeállapota ép volt; tehát nem a kóros elmeállapot miatt mentesült a felelősségre vonás alól.³³

A jogászai érvelések, az irodalmárok értelmezéseit követve Ágnes bűnösségéből indulnak ki, holott a bírák nem nevesítik Ágnest az emberölési tényállásban; a szerető a megnevezett vádlott: „Ő bitón fog veszni holnap,/Ő, ki férjedet megölte”.

„Szörnyű a bűn, terhes a vád; / Ki a tettet végrehajtá / Szeretőd ím maga vall rád.” – hangzik el az ítélethozóktól, ez azonban nem konkrét tényállási elem; a balladát elemző jogi érvelések csupán feltételezéseken alapulnak, ez viszont meg sem közelíti a hézagmentes bizonyítási elvet, ami feltétele az emberöléssel kapcsolatban meghozott ítéletnek. Az nem derül ki pontosan, hogy miben vall Ágnesre a szeretője, de ami lehetséges ebben az ügyben, az a házasságtörés, a felbujtás vagy az emberölés bűncselekményének elkövetésében való (valamilyen) közreműködés. Vegyük szemügyre ezt a három lehetőséget:

A házasságtörés nem lehet ok arra, hogy Ágnest büntetőjogi felelősségre vonják, ugyanis abban a tényállásban csak a házastárs panaszára volt helye „közkereset” indításának, itt ez a házastárs halála miatt, értelemszerűen nem állt fent.³⁴

²⁸ KISS ANNA: *Bűnbe esett irodalmi hősök*. Publicitas Art Média Kft. Kiadó. Budapest, 2008. 45. p. HORVÁTH ATTILA: *Arany János jogi esetei*. In: Fekete Balázs – H. Szilágyi István (szerk.): *Iustitia* modellt áll. Tanulmányok a "jog és irodalom" köréből. Szent István Társulat. Budapest, 2011. 25–38. pp.

²⁹ Arany János a történetről 1851-ben hallott, tehát az eset ez előtt történt, így az elemzésnél az akkor hatályos Praxis Criminalist veszem alapul Béli Gábor Magyar jogtörténet – a tradicionális jog című könyvével és Pauler Tivadar Büntetőjogtan (1864–1865) kiegészítésével. Pauler az 1848 utáni korszak praxisának, illetve a régi szerzők munkájának felhasználásával írta meg kézikönyvét.

³⁰ PAULER TIVADAR: *Büntetőjogtan*. Pfeifer. Pest, 1864–1865. A 244. § tárgyalja az örültségek és egyéb elmebetegségek meghatározását.

³¹ Praxis Criminalis 62. fejezet az emberölésről, sebzésről és egyebekről 8. § „Az örültek vagy a tíz esztendő alatti gyermekek, kivéve, ha nem különös gonoszsággal történt.” Béli Gábor fordítása.

³² A kóros elmeállapot büntethetőségi akadály esetén a feltétel az, hogy a bűncselekmény elkövetésének időpontjában is fent kell állnia és azzal összefüggésben kell lennie.

³³ A később bekövetkezett elmezavart, a büntetőeljárás felfüggesztését a vádlott gyógyulásáig illetve a kényszergyógykezelést a Praxis Criminalis nem ismerte, így ezt a lehetőséget nem vizsgálom.

³⁴ PAULER 1864–1865, 383. §.

A felbujtást is ki kell zárnom – bármennyire népszerű ez a tényállás a ballada elemzői körében –, ugyanis a felbujtó büntetési tétele mindig ugyanaz, mint az elkövetőé. „Az értelmi szerző vagy felbujtó rendszerint a tettel egyenlő beszámítás alá kerül.”³⁵ A felbujtó büntetőjogi felelősségének alapja az, hogy az ő cselekménye nélkül a tettes nem is valószínűleg volna meg a bűncselekményt, hiszen a felbujtás elkövetési magatartása a rábírás, ami a tettesre olyan pszichikai ráhatást gyakorol, hogy ennek következtében határozza el magát a deliktum elkövetésére. Amennyiben tehát felbujtásról lenne szó, akkor Ágnesnek is bitót emlegetnének a tisztos őszek és nem a „Holtig vízen és kenyéren/Raboskodva bűnhődöl te” megoldás lenne a balladában.

A harmadik lehetőség, ami miatt a szerető terhelő vallomást tett Ágnesre, az emberölésben való közreműködés. Ezzel a ténnyel nem mondtam semmi újat, tudta ezt mindenki, hiszen pont ez az alapja az egész problémakörnek; ennek a tanulmánynak viszont nem is az a fő kérdése, hogy Ágnes asszonyt a hajdúk miért vetették tömlöcbe, hanem az, hogy a bölcs törvényszék miért engedte onnan haza. Tekintettel arra, hogy itt nem az isteni igazságszolgáltatást vagy a metafizikai megközelítést vesszük alapul, hanem a jóval unalmasabb jogtudományi aspektust, ezért választ kell kapnunk arra, hogy mi az az indok, ami miatt Ágnes asszony büntetőjogi felelősségre vonás nélkül távozhatott.

A ballada akkor kezdődik, amikor a tragédia már megtörtént, mindössze annyi tennivalónk maradt, hogy feltárjuk az ehhez vezető indítékot és motivációt.

„Ágnes asszony a patakban
Fehér lepedőjét mossa;
Fehér leplét, véres leplét
A futó hab elkapdossa.”

A ballada szereplői előtt, ahogy a mű értelmezői előtt is nyilvánvaló, hogy a vérfolt a férjtől származik, ám ha a lepedőhöz kapcsolódó birtokos személyjelet komolyan vesszük, akkor az arra utal, hogy Ágnes saját lepedőjéről van szó. Véleményem szerint, ha a férjének a lepedője volna, akkor a „fehér lepedőt mos” verzió lenne indokolt. Azon túl, hogy ez nem csak egy nyelvtani akadémikuskodás, vizsgáljuk meg a véres lepedő kérdését kriminalisztikai szempontból, vagy ha úgy tetszik józan paraszti ésszel.

Amennyiben az a feltevés, hogy Ágnes a meggyilkolt férj véres lepedőjét mossa, akkor azt miért viszi ki a patakra, azaz a falu színe elé? Miért nem mossa ki otthon, hogy ne lássa meg senki? Ha pedig még gyakorlatiasabban gondolkodunk, akkor a további kérdés az, hogy a halott férje alól egyáltalán miért veszi ki a lepedőt? Elképzelhetjük, hogy amennyiben a halált szűrt sebek okozták, ami miatt a férj életét veszítette, akkor a gyilkossági helyszínen jelentős mennyiségű vért találunk, ott nem csupán a lepedő véres, hanem minden más is. Miért pont a lepedőt akarná az asszony kirángatni és kimosni? Azzal nem lesz tisztább a helyszín. És a helyzet sem.

Reálisabb az a lehetőség, hogy Ágnes asszony a saját lepedőjét mossa, a saját vérével. A kérdés itt viszont az, hogy miért van Ágnes vére a lepedőn. Az egyik lehetséges megközelítés szerint ez menstruációs vér és valószínű, hogy az elfojtás révén bekövetkező büntudat sajátos áthelyeződésével állunk szemben. A gyilkosságból eredő vér és a menstruáció mint a gyermektelenség, terméketlenség vérjele egygyé válik Ágnes tudatában. Kállay Géza értelmezésében a „csibém vére / Keveré el a gyolcs leplet”

³⁵ PAULER 1864–1865, 264. §.

magyarázatot Ágnes az odagyűlő „utcagyermek”-nek adja, és éppen a gyermekek látványa hozza felszínre azt a fájdalmat Ágnes elméjében, amit a foganás-képtelenség, az elvesztegetés miatt érez.³⁶

Ez a verzió logikus, de azért nem értek vele egyet, mert ebben a korszakban a menstruáció témaköre olyan mélyen gyökerező társadalmi tabutéma volt, hogy teljességgel elképzelhetetlen, hogy valaki a falu színe előtt a patakban mossa az ilyen típusú szennyes ruhadarabot. A nők ilyenkor mindig a férfiatól elkülönülve mosakodtak, és az ekkor használt kimosott ruhadarabokat is eldugva kellett szárítani. Erre minden társadalmi osztály leányait megtanították. Még a cselédet alkalmazó polgári családokban is az úriasszonyok maguk mosták az erre a célra szolgáló ún. felkötő rongyot és fehérneműt.³⁷

A másik verzió szerint a „csibém vére / Keveré el a gyolcs leplet” sorban van a megoldás, ami szerint a „csibém” a női nemi szerv eufémisztikus megnevezése. Ugyanakkor lehet még a meg nem fogant vagy elvetélt gyermek becéző megszólítása.³⁸ Milbacher Róbert elmélete egy olyan többszörös tabuval körülvett témát érint, amely első olvasásra meglehetősen meredek, de mind jogilag, mind lélektanilag lehetőséget ad arra, hogy megoldás legyen. Milbacher elmélete szerint a gyilkosság közvetett kiváltó okaként a szeretőtartás hátterében a férj férfiatlansága vagy még inkább terméketlensége lehet. Milbacher is elismeri, hogy ez nyilván nem lehet hivatkozási alap az emberöléssel kapcsolatban, azonban kényszerítő erőként determinálhatja a cselekvést.³⁹ Elemezzünk egy olyan lehetőséget, ami szerint Ágnes asszonynak azért volt szeretője, mert a házasságában nem fogant gyermek. A hagyományos felfogás szerint a gyermekáldás az élet szükségszerű velejárója, s elítélték a meddő házasságokat. Amennyiben a férj alkalmatlan volt a gyereknemzésre, nem találták annyira idegen megoldásnak, hogy másik férfit találnak biológiai apának. Létezett a nemzőtárs, vagy vendégapaság gyakorlata is.⁴⁰ Az ilyen típusú, kívülről jött segítséget elfogadott dolognak tekintették, a férj magáénak ismerte el a gyermeket, azonban nyilván adódtak helyzetek, amikor emiatt konfliktus keletkezett.

Ebben a történetben is egy helyen tartózkodott a férj, a szerető és az asszony, amikor a tragédia megtörtént. Ekkor már ismeretes volt, hogy Ágnes gyermeket vár. Lehet az kiindulópont, hogy a férj és a szerető összeszólalkozott, amit tettlegesség követett. Tegyük fel, hogy a férj látva tehetetlenségének élő bizonyosságát, a nemzöt, valami kezében lévő tárggyal lesújt az asszonyra, és ezt folytatni szándékozik, hogy világossá tegye, noha nemzéképtelen, azt tesz, amit akar törvényes házastársával. A természetes apa védi gyermeke és ezzel együtt a gyermek anyjának életét. Ágnes a férj bántalmazásának következtében rosszul lesz, hasára szorított kézzel az ágyra dől, meglátja, hogy a lepedő véres lett. Ezután az asszony menekül, a nemző marad, hogy tartóztassa a bősziült férjet. Ágnesnek nyilván tudnia kellett, hogy gyermekének nemzője verbálisan és tettleg is meg fogja torolni az őt ért bántalmazást, de azzal természetesen (helyzetükből adódóan) nem számolt, hogy

³⁶ KÁLLAY GÉZA: *Semmi vérjel. Szövegbe helyező kísérletek*. Liget Műhely Alapítvány. Budapest, 2008. <https://ligetmuhely.com/liget/semmi-verjel/>

³⁷ DEÁKY ZITA: *A női tisztaság és tisztátalanság. A menstruáció különböző aspektusai Magyarországon*. In: Keszeg Vilmos – Tótszegi Tekla (szerk.): *Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2005. 93. p.

³⁸ MILBACHER 2009, 222. p.

³⁹ MILBACHER 2009, 223. p.

⁴⁰ DEÁKY ZITA – KRÁSZ LILLA: *Minden dolgok kezdete*. Századvég. Budapest, 2005. 210. p.

a szeretője az emberölés megvalósításig jut, hiszen a paktum úgy szól, az egyik nemzi, a másik nevére veszi a gyermeket.⁴¹

Az elkövetéshez szükséges tárgyat, azaz a szűrő eszközt az elkövető kérhette Ágnestől, aki ezzel máris bűnsegéddé lépett elő. Azonban, ha rekonstruálunk egy ilyen történetet, akkor felmerülhet lehetőségként az, hogy Ágnes nem is tudta, hogy mihez nyújt segítséget. Időrendben ugyanis úgy történik a cselekmény, hogy:

1. a férj bántalmazza Ágnest,
2. Ágnes rosszul lesz, az ágyra dől és látja, hogy véres lesz a lepedő,
3. az apa/szerető elhatározza, hogy ezért a bántalmazónak lakolni kell,
4. megkérdezi Ágnest, hogy merre van a fiók (ahol a késeket tartják nyilván),
5. Ágnes megmondja és elindul a patakra mosni,
6. a szerető megöli a férjet.

Ágnes tehát segítséget nyújtott az emberöléshez, de anélkül, hogy tudta volna. Nem voltak előzetes ismeretei arról, hogy az elkövető azért keresi a fiókot (vagyis a kést), mert ölni akar. Ez pedig a ténykörülmények nem tudása, vagyis a jogi terminus szerint tévedés, azaz büntethetőséget kizáró ok.⁴²

A terhes asszony, – aki olyan régóta vágyott gyermekre – azt látja, hogy a lepedője véres. A vérzés jelentheti azt, hogy elvetélt, de nem minden esetben, mert van ilyenkor valamilyen halvány esély arra, hogy mégis életben marad a magzat. Ha nincs vér, nincs baj, gondolhatta Ágnes, amikor kivitte a lepedőjét mosni. Gondolkodhatott úgy, ebben a beszűkült tudatállapotban, hogy ha eltünteti a vért a lepedőről, akkor visszaáll a rend és mintha meg sem történt volna az előbbi eset, a várandóssága megmarad, nemsokára anya lesz.

Ez az az időszak a történetben, amikor Ágnes talán azt sem tudta, hogy ameddig Ő kint lepedőt mos a pataknál – ki tudja mióta – a szeretője megölte a férjét. Ezután jön a hajdú és az asszony tömlőcbe kerül.⁴³

A ballada bővelkedik ártatlanságra utaló szimbólumokkal, melyeket ha nem csupán lírai képeknek fogunk fel, és nem kizárólag egyféleképpen kódoluk, hanem a többi jelentésüket is megvizsgáljuk, akkor eljuthatunk ahhoz a megoldáshoz, ami bezárja a történetet. A legtöbb ártatlansági szimbólum ebben a szakaszban található meg:

„Nosza sírni, kezd zokogni,
Sűrű záporkönnye folyván:
Liliomról pergő harmat,
Hulló vizgyöngy hattyu tollán.”

A liliom alapjelentése a bibliai Énekek énekéből, még inkább a későbbi keresztény hagyományból ismert, és a tisztaság, a tiszta élet jelentéséhez kötődik. Különösen az itt található „harmatos” állapotban. A hattyú ugyancsak minden mitológiában megtalálható, mindenütt a tisztaság jelképeként.⁴⁴

⁴¹ A történet rekonstruálásához Milbacher Róbert Ágnes asszony (Arany-átiratok 1.) című munkáját illetve Béli Gábor a témával kapcsolatos diskurzusunkon megfogalmazott gondolatait használtam fel a saját ötlettel kiegészítve.

⁴² PAULER 1864–1865, 264. §. tárgyalja *A beszámítás általános szabályai* fejezet alatt.

⁴³ Gyánújelek a letartóztatáshoz: „...ha valakit azon a helyen fognak el, ahol a büntett történt...” Praxis Criminalis 62. Fejezet: az emberölésről, sebzésről és egyebekről. 4. §.

⁴⁴ HÁSZ-FEHÉR 2009, 1996. 10. p.

A lilium, a harmat és a hattyú azonban nemcsak az ártatlanság, hanem a termékenység szimbólumai is egyben és abban bizonyosak lehetünk, hogy Arany János nem véletlenül alkalmazott olyan utalásokat, amelyeknek ilyen kettős értelmük van.⁴⁵ A víz és a hozzá kapcsolódó mosás a megtisztulás, új élet szimbóluma. Ha így nézzük, akkor a börtönben megjelenő kis sugár-szál, sugárka értelmezhető annak a reménynek, hogy megmarad a gyermeke, kiváltképp annak a fényében, ha tudjuk: a sugár szimbólum a fogantatás, új élet jelképe is egyben.⁴⁶

„Ha ez a kis fény nem volna/Úgy gondolja: megőrülne.”

Ágnesben csak a születendő gyermeke tartja a lelket. Azért esik kétségbe, amikor azt hallja, hogy börtönben kell maradni, mert akkor nem tudja kimosni a lepedőből a vért, és ha az ott marad, akkor a terhessége veszélyben van, márpedig, ha nem lesz gyereke, akkor nem lesz jövője. („Hová kéne akkor lennem!”) A félelem és az ezzel összefüggő elhárítási mechanizmus tehát a lepedő kényszeres mosásában mutatkozik meg, a továbbiakban már nem is érdekli más, csak az, hogy ne legyen vér a lepedőn.

„Jaj, ha e szenny ottmaradna,/Hová kéne akkor lennem!”

A bölcs törvényszék előtt nyilvánvalóvá válik, hogy Ágnesből azontúl, hogy haza akar menni kimosni a lepedőjét, mást nem fognak hallani. Az asszony az eljárás alatt nem védekezett és nem tagadott semmit. Nem is tudott volna, miután Ágnes itt tudja meg, hogy a férjét megölték, rá pedig a szeretője, – akit másnap felakasztanak – terhelő vallomást tett.

Ekkorra már tényleg az örület határára kerül, és bár számos tragikus tény birtokában van – amelyek egyenként is alkalmasak lennének arra, hogy valaki elveszítse a józan eszét –, még mindig az a legfőbb problémája Ágnesnek, hogy a terhessége megmaradt-e.

A férj halott, a szerető bitón fog veszni holnap.⁴⁷ A bölcs törvényszék Ágnes ügyében a fizikai bűnsegély vádját a tévedés indokolásával ejtette, hazamehet szegény asszony. Hazamehet és fehérre moshatja mocskos leplét. Az Isten adjon ahhoz erőt és kegyelmet, hogy a vetéléssel járó elviselhetetlen terhet elbírja.

„Óh! Irgalom atyja ne hagyj el.” hangzik el újra és újra minden egyes versszak végén. A bibliai textus Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levelében található. Pál apostol az Istent jellemzi úgy: az irgalom Atyja és minden vigasztalásnak Istene”, mert a benne bízónak a megpróbáltatások mellé megadja a szükséges vigasztalást is. Itt Isten a porig sújtottak vigasztalója, aki előszeretettel emeli fel azokat, akiket az emberi rosszindulat vagy a sorsuk forgandósága maga alá gyűrt.⁴⁸ Ez a kommentár szintén Ágnes bűnössége ellen ítélt. Arany János okkal zárta le a szakaszokat ezzel a fordulattal.

A jogi értelmezés szempontjából tehát kerek a történet, azonban a büntetőeljárás szakasz végével még nem lett vége a dalban elbeszélt drámának. Az elbeszélő még hét versszakon keresztül ismerteti Ágnes sorsát. Bár büntetőjogilag az asszony ártatlan, lelkileg

⁴⁵ PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT: *Szimbólumtár*. Balassi. Debrecen, 2001.

⁴⁶ PÁL – ÚJVÁRI 2001.

⁴⁷ „Aki mást gonosz szándékból megöl, és ezzel embervért ont, ontsák annak is a vérért.” Ezzel a mondattal kezdődik a *Praxis Criminalis*. 62. cikke, de rögtön utána különbséget tesz a gonosz szándékból és az ex improviso történt emberölés között, sajnos azonban a hirtelen felindulás mint fogalom elég kiforratlan ebben az időben, így nem is foglalkoztak ezzel érdemben enyhítő körülményként.

⁴⁸ CSERHÁTI SÁNDOR: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele. Fordítás és magyarázat*. Luther Kiadó. Budapest, 2009. 246. p.

mégsem nyert feloldozást. Az „ártatlan” kifejezés éppolyan problémákat vet fel, mint a bevezetésben tárgyalt „bűnös”; egyiknél sem lehet pontosan tudni, hogy miről van szó. Ha valaki jogilag feddhetetlen, attól erkölcsi szempontból még nem biztos, hogy sértetlen. A büntetőtudományoknak nemhiába kedvelt témája a bűnösség kérdése, amely annyira komplikált, hogy a válaszokhoz a filozófiát és lélektani tudományokat is segítségül kell hívni, de a témában mindig maradnak dilemmák. Annyi bizonyos, hogy a ballada sorai közül egy sem felesleges és egy sem véletlen.

Ágnes asszony erkölcsi bűne, a házastársi hűtlenség és az azzal járó következmények nem maradtak szankció nélkül, lepedőjét élete végéig mossa, „És ez így megy évről-évre, / Télen-nyáron, szünet nélkül; / Harmat-arca hó napon ég, / Gyöngye térde fagyban kékül.”

Az elemzésemben leírt felvetések nem feltétlenül vágnak egybe Arany János elképzelésével és könnyen lehet, hogy ennek a tanulmánynak a széljegyére is idekerülne, hogy „gondolta a fene”, de ha mégis megfejtettem a rejtvényt, és megoldottam a bűnügyet, akkor Ágnes asszonyt rehabilitáltam és ezentúl talán kevesebbszer hangzik el vele kapcsolatban a méltatlanul nevéhez ragadt „bűnös asszony” megnevezés.

MÓNIKA BITTNER

METAPHORS HAVE NO PLACE HERE

(Summary)

The relationship between law and literature in János Arany's *Mistress Agnes*.

In this paper, an attempt is made to illuminate one aspect of the relationship between law and literature in the ballad *Mistress Agnes* by János Arany. The focus of my analysis will be placed upon the relationship between law and literature and the 21st century dilemma inherent therein. I will point out that there are aspects of academic legal literature beyond the piecemeal examples and legal precedent where the questions themselves are far more fascinating than the potential answers. A more holistic approach to the relationship between law and literature from the perspective of legal history, history of ideas, or even cultural history, reveals a much broader spectrum of social scientific phenomena, including legal scholarship, far beyond the determination of whether a literary character is guilty or not guilty.

The greatest challenge in analysing literary heroes implicated in crime is to keep in mind everyone's right to a fair trial, especially the presumption of innocence until proven guilty, since the character is already known through some analysis, and the conviction is often synonymous with the character itself. There is no place for metaphors in the field of criminal law scholarship, and the nature of the discipline is such that it cannot be any different. But let us give *Mistress Agnes* a fair trial and presume her innocence until her guilt has been proven.

BLUTMAN LÁSZLÓ*

Irodalom a jogban: adalékok egy mérsékelt szkeptikus állásponhoz

A „jog és irodalom” jogelméleti irányzattal szemben mélységesen szkeptikus voltam. Nem láttam, hogyan és hol csatornázódhat ez be a jogtudományba, a joggyakorlatba. Aggályaimat személyesen is el tudtam mondani az irányzat legnevesebb magyar képviselőjének, Nagy Tamásnak, kedves kollégámnak. Ő nem vitatkozott velem, de említett néhány munkát, amit érdemes lenne elolvasnom. Ennek eleget tettem, sőt magam is próbálkoztam egy-két írással.¹

Olvasmányaim nyomán a szkepticizmusom nem múlt el, de enyhült. Ösztönzést kaptam egyben arra, hogy átgondoljam az irodalom esetleges szerepét a jogban, ha van. Ezt Tamással – korai halála miatt – már nem tudtam megbeszélni. Aligha van azonban jobb hely a következtetésem közzétételéhez, mint ez a kötet. Mivel szakmailag a kérdésben kívülálló vagyok, így a beszámolómmal némileg szubjektív leszek. Ez itt azt jelenti, hogy a megállapításaimat nem támasztom alá széles tudományos apparátussal. A saját – részben már megírt – kutatási tapasztalataimra és következtetéseimre hagyatkozom, és az olvasó belátására bízom ezek megítélését.

I. Aggályok

A „jog és irodalom” két eredeti irányzata egyrészt a „jog az irodalomban” (*law in literature*), másrészt a „jog mint irodalom” (*law as literature*) megközelítés.² A jog irányából nézve a szkepticizmusom ezek tekintetében nem múlt el. Itt most nem térnek ki a híres – és ma már közismert – szkeptikus érvek ismertetésére,³ de több vonatkozásban ezekhez kapcsolódva utalok röviden néhány aggályomra.

* egyetemi tanár, SZTE ÁJTK

¹ BLUTMAN LÁSZLÓ: *Büntény és logika. Három tévhit Sherlock Holmes gondolkodásáról*. Jogelméleti Szemle 2019/1. 3. p.

² PL. H. SZILÁGYI ISTVÁN: *Jog és irodalom*. Iustum Aequum Salutare 2010/1. 6., 14. pp.

³ PL. POSNER, RICHARD A.: *Law and Literature*. Harvard University Press. Cambridge, 2009. vagy DOLIN, KIERAN: *A Critical Introduction to Law and Literature*. Cambridge University Press. Cambridge, 2007.

1. Az első aggály

A „jog az irodalomban” irányzatnál már kiindulásként elnevezésbeli gondokat látok. Érvként jön szóba ezen irányzat mellett a megfelelően válogatott irodalmi művek felhasználása a jogi oktatásban. Ekkor azonban már nem a jog lesz az irodalomban, hanem inkább az irodalom a jogban, vagyis a jogélet egyik jellegzetes szegmensében, a jogi oktatásban.⁴ Hasonlóan, H. Szilágyi az irányzatnál említi a korabeli irodalmi művek jogtörténeti forrásként való felhasználását (pl. Shakespeare).⁵ Ekkor az irodalom a jogtudományban jelenik meg, tehát inkább ez is inkább az „irodalom a jogban” kategóriába tartozna. (Az külön kérdés, hogy *Shakespeare* vagy *Szophoklész* lehet-e jogtörténeti forrás – ezt a jogtörténészek eldöntik).

Mindez elvezet bennünket egy osztályozási kérdéshez. Amennyiben valaki *Kafka* vagy *Shakespeare* műveiben elemzi a felmerülő jogi problémákat akkor az irodalomtudományhoz vagy a jogtudományhoz járul hozzá? Ez döntheti el ugyanis, hogy a munkája a „jog és irodalom” elméleten belül melyik irányzathoz sorolható.

2. A második aggály

Talán a legfontosabb (egyéni) aggályom, hogy a jog és az irodalom kapcsolata a *jogtudomány szempontjából* nem – de a joggyakorlat szempontjából sem – tartalmaz vagy gyümölcsöző.

Ennek legfőbb bizonyítéka a jog és irodalom kapcsolatáról az Alkotmánybíróságon a múlt évben tartott pódiumbeszélgetés alkotmánybírákkal, alkotmánybírósági munkatársakkal.⁶ A beszélgetésben a jog és irodalom kapcsolatának lényegében három vonatkozása került elő: (i) jogi tárgyú irodalmi művek a jogi oktatásban; (ii) a jog, a jogi problémák megjelenése irodalmi művekben; (iii) az irodalmi művek és a művészet szabadsága, a véleménynyilvánítás szabadsága.

Ez meglehetősen szűk kapcsolódás a jog szempontjából. Mit várnánk e helyett? Például azt, hogy a gyakorlati szakemberek rámutatnak, hogyan segíti őket az irodalom a jogesetek eldöntésénél, új fogalmi konstrukciók bevezetésénél. Vagy azt, hogy az egyes jogkérdések elemzésénél és megoldásánál az irodalom milyen új látásmódot nyújt. Ilyesmiről azonban nem esett szó.

A „jog és irodalom” irányzatnak – a magyar szakirodalomban mindenképpen – két súlyponti területe van: a jogi oktatásban hangsúlyozzák és példázzák az irodalom szerepét, illetve jogászok rávetik magukat irodalmi művekre, kutatván a jogi vonatkozásokat. És hol lesz a jogtudomány helye itt? A két súlypont már érzékelteti, hogy az irodalom megjelenése a jogban, a jogtudományban (a jogi oktatástól eltekintve) elméletileg meglehetősen szegényes területnek mutatkozik.⁷

⁴ H. SZILÁGYI 2010, 8., 23. pp.

⁵ H. SZILÁGYI 2010, 9. p.

⁶ *Jog és irodalom. Pódiumbeszélgetés az Alkotmánybíróságon.* Alkotmánybírósági Szemle 2023/1. 62–66. pp. (a beszélgetés időpontja: 2023. május 16.).

⁷ Meglepve láttam, hogy a „VII. Jog és irodalom szimpózium” tanulmányait összegyűjtő – és részben Nagy Tamásra emlékező – 2020-as kötet tanulmányainak túlnyomó része ide tartozik, vagyis a jog megjelenését kutatja az irodalomban (és nem fordítva), FEKETE BALÁZS – MOLNÁR ANDRÁS (szerk.): *Iustitia emlékezik.* TKJTI. Budapest, 2020. *Falcón y Tella* a könyvében a „jog az irodalomban” iránynak kb. százhetven oldalt,

Nagy Tamás egy rádióbeszélgetésben összefoglalóan kitért az „irodalom a jogban” aspektusra is. Tanulságos, hogy hol látja az irodalom belépését a jogba (a jogi oktatástól eltekintve): (i) egyes irodalomra utaló fogalmak használata bírósági ítéletekben (pl. a „kafkai” jelző használata); (ii) a bírósági határozatok indokolásában irodalmi jegyek; (iii) a bírák egyéni fogalmazási stílusa; (iv) az irodalomhoz szorosan kapcsolódó jogászok szerepe (pl. *Joseph Story* főbíró az Egyesült Államok legfelső bíróságán); (v) az irodalmi műveltség segít egy jogi eljárásban a történetek összerakásában (*storytelling*).⁸ Amennyiben ő ezeket a belépési pontokat látta, hihetünk neki. Kérdés viszont, hogy a jogtudomány oldalán, miképpen lehet erre egy koherens elméletet építeni az irodalom jogi hatásairól?

3. A harmadik aggály

Nincs okunk arra, hogy – osztályozástól függetlenül – tagadjuk a jog és az irodalom kapcsolódását olyan kérdésekben, mint a jogi oktatásban való alkalmazása, vagy használhatósága a jog határterületein fekvő általános elméleti kérdések kifejtésében (jog és igazságosság; hatalom és jog; jog és egyenlőség, stb.).

A kapcsolódás *tartalma* viszont kérdéses. Mivel az irodalom nem tudomány, aligha tud tartalmi érveket szolgáltatni például az erkölcs és jog viszonyának tudományos kifejtéséhez. Bizonyos elemzendő helyzeteket lehet példázni irodalmi művekben megjelenő konfliktusokkal. Egy példa azonban önmagában nem tudományos érv. Valamely érvet érthetővé tesz, de önmaga érvet nem szolgáltat, azaz retorikai eszköz (vö. *Posner* érveivel). Nyilvánvalóan elegáns *Szophoklészre* hivatkozni az erkölcs és jog viszonyának tudományos feltárása során, de az *Antigoné* tudományos érvet semmire nem szolgáltat, csak példáz valamit. Az arisztotelészi *logosz* és *pathosz* határai nem hidalhatók át: az irodalom az egyikhez, a jogtudomány a másikhoz tartozik.

Egy tanulmányban lehetne elemezni Faustnak az ördöggel kötött szerződését a magyar polgári jog alapján, vagy éppen Jágó bűnösségének kérdését értékelni Desdemona meggyilkolásában a magyar büntetőjog szabályait alapul véve.⁹ A kérdés mindössze az, hogy ez vezet-e valahová?

Sokan abban látják az irodalom szerepét a jogi oktatásban, hogy erkölcsi tanulságok vonhatók le, és erkölcsileg felemelő hatása van.¹⁰ Ez viszont azt jelenti, hogy az irodalom megint csak valaminek a vivőanyaga (példatára), és tartalmilag ez az erkölcs lesz. Ebben az esetben, miért nem az „erkölcs a jogban” lesz az irányzat elnevezése?

Megfelelően válogatott képzőművészeti alkotások mögött is lehetnek történetek és erkölcsi tanulságok. *Veronese* „Zsuzsánna a fürdőben” című képe (Louvre, Párizs) nagyszerűen elemezhető jogi szempontból, erkölcsi tanulságai is vannak, és a jogi oktatásban felhasználható lehet. Kérdés azonban, hogy lehet-e erre alapítani egy „jog és festészet”

míg az „irodalom a jogban” (*litterature in law*) iránynak nagyjából egy oldalt (!) szentelt, FALCÓN Y TELLA, MARÍA JOSÉ: *Law and Literature*. Brill. Leiden, 2016. 51., 52–222. pp.

⁸ „*Átmenni a másik térfélre*”. *Tamás a Tilos Rádióban*. In: Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik*. TKJTI. Budapest, 2020. különösen 15–20. pp. (rádióbeszélgetés leirata; továbbiakban NAGY – TILOS RÁDIÓ 2020).

⁹ Vö. POSNER 2009, 548. p.

¹⁰ H. SZILÁGYI 2010, 7. p.

irányzatot? Egy sajátos felelősségi-okozatossági helyzetet kiválóan lehet mintázni *Donizetti* „*Lucrezia Borgia*” c. operájával, de az semmit nem tesz hozzá önmagában az adott felelősségi-okozatossági probléma megoldásához.¹¹

Nem érdemes tehát differenciálatlanul a jog és irodalom kapcsolatáról beszélni, a kapcsolódás jellegének feltárása nélkül. Azon esetekben, amikor az irodalom csak mintát ad, példáz vagy érzékeltet valamit, nehéz amellettt érvelni, hogy a joggal való kapcsolata tartalmas és elméletileg gyümölcsöző lenne. (Bármilyen üdítő színfolt az irodalmi műre hivatkozás a száraz jogi fejtegetések sűrű szövetében). A tartalmi kapcsolat ott kezdődik, amikor például az irodalom valóban forrása lehet tudományos érveknek vagy ismereteknek (például *Homérosz* eposzai a követekkel való bánásmód hellén szokásjogi szabályaira vonatkozóan).

4. A negyedik aggály

A fentiekből következően, és a másik irányból nézve, a „jog az irodalomban” irányzatot – ha az valóban, szorosán véve a jog, egyes jogkérdések megjelenését vizsgálja irodalmi művekben – nem érzem a jogtudomány sajátjának. Ez talán inkább az irodalomtudomány dolga. Az irodalmi művek szempontjából a jog – mint társadalmi jelenség – csak segédanyag valamely helyzet, konfliktus, dilemma ábrázolásához. Az élet sok jelenségét ki lehetne választani, és ezek szerint elemezni a világirodalmat. Kutatási téma lehetne nemcsak a „jog az irodalomban”, hanem például a „biológia az irodalomban” vagy a „kémia az irodalomban” is. Legfeljebb a természettudomány oldaláról úgy vetődhetne fel a kérdés, hogy felfedezhető-e valódi tudományos eredmény az irodalmi művekben, vagy a természettudomány csak misztifikáció, melyet például csak beleszőnek a történetbe.¹²

Például, sokáig izgatta a kémikusok fantáziáját, hogy Sherlock Holmes híres tesztje a vérfoltok kimutatására (*Study in Scarlet* című novella) valódi tudomány vagy misztifikáció. Az író, Conan Doyle nem írta le a teszt során használt anyagokat. (Csak annyi derült ki a műből, hogy a detektív fehér kristályos anyagot dobott a vért tartalmazó oldatba, majd átlátszó folyadékot adott hozzá. Az oldat először mahagóni színű folyadékká változott, aztán barnás üledék jelent meg az üvegedény alján.)¹³ Úgy tűnik, hogy száz év elteltével egy kémikusnak sikerült azonosítania egy olyan eljárást, mely pontosan illeszkedik a leírásához. A műben tehát akár valódi tudomány is megjelenhetett.¹⁴

¹¹ BLUTMAN LÁSZLÓ: *Okozatosság a jogban. Több ok együttes megítélése*. FORVM 2011/1. 130. p.

¹² L. JÓKAI „Fekete gyémántok” c. művében a tárnában izzó szén eloltó vegyi anyag csak misztifikáció vagy az író valóban valódi tudományt szőtt a regénybe (azaz, megfeleltethető-e valamilyen, akkor ismert, ilyen célból használt anyag a regényben leírt anyagnak). JÓKAI MÓR: *Fekete gyémántok II*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1964. 218–219., 235. pp.

¹³ DOYLE, ARTHUR CONAN: *Sherlock Holmes. The Complete Stories*. Wordsworth Editions. London, 1996. 13. p.

¹⁴ HUBER, CHRISTINE: *The Sherlock Holmes Blood Test*. In: Shreffler, Philip A. (szerk.): *Sherlock Holmes by Gas-lamp*. Fordham University Press. New York, 1989. 95–101. pp. (Amennyiben a fehér kristály nátrium-hidroxid, és a hozzáadott folyadék telített ammónium-szulfát oldat lenne, akkor a történetben leírthoz hasonló eredmény adódna.)

5. Az ötödik aggály

A „jog mint irodalom” (*law as literature*) irányzat lényegében két tendenciát ölel át. Egyrészt a narratíva-elméletek alkalmazását a jog területén, másrészt a hermeneutika irodalmi ágának alkalmazását a jogértelmezésben.

Itt az aggályaimmal mindössze csatlakozom a megszokott szkeptikus érvekhez. Így egyszerűen nem látom – a vonatkozó olvasmányaim alapján sem –, hogy a narratíva-elméletek miben járulnának hozzá érdemben a tanúvallomások értékelésének gazdagításához, vagy annak elemzéséhez, ahogy egy perben a felek felépítik az üggyel kapcsolatos – és legalább részben eltérő – ténybeli és jogi álláspontjukat.¹⁵ A bíróság a tanúvallomások értékelése során tényekre vonatkozó szövegeket értelmez, logikailag összeveti az ugyanazon tényre vonatkozó megnyilvánulásokat, valószínűségi alapon mérlegeli a különböző következtetéseit és a kimeneteket. Ez a réges-régen kialakult bírósági rutin nem fog attól érdemben változni, hogy a folyamat leírását elkezdjük modern, irodalmi vagy kommunikációs fogalmakba csomagolni, és a tanú narratívájáról, vagy a jogalkotóról, mint „mindenható narrátorról” kezdünk el beszélni.¹⁶

Nem vitatom, csábító elméleti feladat az irodalmi és a jogi hermeneutikát összehasonlítani. Bármit össze lehet bármivel hasonlítani. A döntő kérdés az, hogy érdemes-e. A témánk vonatkozásában aligha ez a helyzet. Egy jogszabályi szöveg, szerződésszöveg és egy irodalmi szöveg értelmezésénél annyira más a szövegek jellege, a keletkezésük kontextusa, annyira más az értelmezés célja, hogy az ilyen komparatív vállalkozásoknak nem sok gyakorlati hatását érzékelem. Egy irodalmi szöveg értelmezése önmagában is alkotás, az pedig már probléma, ha egy szerződésszöveg bírósági értelmezése is alkotásnak minősíthető.

A jogértelmezésben sokszor vannak kifejezett, írott és kötelező értelmezési szabályok – és nagyon sok íratlan, hagyományos értelmezési szabály is –, az irodalmi hermeneutikában bármilyen értelmezési szabályt könnyű félretenni. A jogi hermeneutika jobban épít a szemiotikai alapokra: az értelmezés kritériuma és kiindulópontja a szövegalkotó tudattartalma (vagyis a jogalkotó akarata). Az irodalmi hermeneutikában az olvasóközpontú értelmezésemélet ezzel nyíltan szakít. A jogszövegek létrehozása jellemzően kollektív, az irodalmi műveknél egyéni. A jogszövegek pragmatikája és kifejezésük nyelvi eszköztára sokkal szegényesebb, és kontextus-érzékenységük kisebb, mint az irodalmi szövegeké. A jogszövegek értelmezését valamely eldöntendő ügy tényállása behatárolja, az irodalmi szövegek értelmezését nem. A jogszövegek értelmezésénél lényeges a szövegalkotás célja, az irodalmi szövegeknél nem. A jogértelmezésnek az okszerűségeen kell alapulnia és a logikailag hibátlanoknak kell lennie, az irodalmi értelmezés meggyőző ereje nem ezen múlik (a jogi hermeneutika alapja inkább a *logosz*, az irodalmié a *pathosz*).

A *law as literature* alap gondolata nagyon szép: irodalmi eszközök használatával gazdagítani a jogértelmezést.¹⁷ Ez a szép megállapítás azonban üresen kong. A jogi hermeneutika ugyanis nem az irodalmi hermeneutikára épül, hanem elkülönülten, egymástól függetlenül, párhuzamosan alakultak és fejlődtek. Mivel nem az irodalmi hermeneutikából nőtt ki, így a különbségek áthidalhatatlanok. Nem tagadván azt, hogy általános (és nem az irodalmi) hermeneutikai meglátások differenciáltabbá tehetik a bíróságok által letett jogértelmezések

¹⁵ Erre a kérdésre Nagy Tamás válasza számomra nem volt meggyőző, l. NAGY – TILOS RÁDIÓ 2020, 17. p.

¹⁶ FALCÓN Y TELLA 2016, 41. p.

¹⁷ FALCÓN Y TELLA 2016, 38. p.

utólagos elemzését, gyakorlati hatásuk lényegében észrevehetően: a jogértelmezés – sokszor konkuráló – elméletei, elvei, szabályai meglehetősen *sui generis* módon fejlődtek Európában, legalább a glosszátorok óta.

II. Javaslat új felosztásra

A fenti aggályok nem mentesítenek az alól, hogy a jog és az irodalom kapcsolatrendszerének feltérképezésére kísérletet tegyünk – függetlenül e kapcsolatrendszer jellegzetességeitől vagy éppen esetlegességeitől. A fenti aggályok egyben arra is rámutatnak, hogy az eddigi osztályozása ezeknek a kapcsolatoknak elégtelen.

1. Néhány fontos különbségtétel

Határozottabb osztályozás szükségét természetesen többen is érzékelték már. *Falcón y Tella* például négyes felosztást alkalmaz:¹⁸ (i) a „jog az irodalomban” (*law in literature*); (ii) a „jog mint irodalom” (*law as literature*); (iii) az „irodalom joga” (*law of literature*); (iv) az „irodalom a jogban” (*literature in law*).¹⁹ Ettől – a hagyományostól kétségtelenül finomabb – felosztástól itt érdemes eltérni a következő okok miatt.

Először is láthattuk, hogy sokszor a jogi szövegekben vagy a jogi oktatásban megjelenő irodalmi vonatkozásokat is sokszor a „jog az irodalomban” (*law in literature*) irányzat keretében tárgyalják. Külön kérdés, hogy a jogszabályok irodalmat érintő vonatkozásai (szerzői jog, művészet szabadsága) hova sorolhatók.²⁰ Itt én következetesebb lennék. A jogi írásokban, jogszövegekben, jogi dokumentumokban megjelenő irodalmi vonatkozásokat egységesen az „irodalom a jogban” cím alatt tárgyalnám. Ezzel szemben az irodalmi művekben megjelenő jogi vonatkozások a „jog az irodalomban” rubrikába tartoznak.

E formai alapokon történő osztályozás nyilván felvet elhatárolási problémákat, de még mindig biztosabbnak tűnik, mint a szokásos – és időnként félrevezető – címkézés.²¹ Ebből kiindulva könnyebben lekerekíthetjük a most tárgyalandó területet: ez az „irodalom a jogban”. A másikkal („a jog az irodalomban”) itt nem foglalkozunk.

Másodszor, a „jogot” ebből a szempontból érdemes négy részre bontani. Nem mindegy ugyanis, hogy az irodalmi vonatkozások a jog mely szegmensében jelennek meg, mert ettől függően funkciójuk is változhat. Nem érdemes túlságosan sok megkülönböztetést tenni, azonban a jog négy szféráját külön kell tárgyalni. Ezek a következők: (i) jogalkotás

¹⁸ Hasonlóan már pl. MALAURIE, PHILIPPE: *Les exigences contradictoires de la littérature et du droit*. In: Garapon, Antoine – Salas, Denis (szerk.): *Imaginer la loi. Le Droit dans la littérature*. Michalon. Paris, 2008. 286–288. pp.

¹⁹ Az „irodalom a jogban” szempont kivételesen a magyar szakirodalomban is megjelenik, pl. NAGY ZSOLT: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*. PhD értekezés. Szeged, 2006. 181. p. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/263/7/Nagy_Zsolt_ertekezes.pdf; a már hivatkozott Dolin ennél bonyolultabb – számításaim szerint hetes osztályozást követ.

²⁰ *Falcón y Tella* például külön kategóriaként kezeli az „irodalom joga” (*law of literature*) kapcsolatot, l. FALCÓN Y TELLA 2016, 4. p.

²¹ Nyilvánvaló elhatárolási problémát vetnek fel azon tudományos munkák, melyekről nem dönthető el, hogy irodalmi (irodalomtudományi) vagy jogi (jogtudományi) szövegek. Ezek a jogban és irodalomban egyaránt felbukkanó ugyanazon jelenségeket, problémákat elemzik (pl. igazságosság). Az osztályozás ilyen irányban finomítható, de a jelen tanulmány célja nem ez.

(jogszabályok szövegének szintjén);²² (ii) a jogalkalmazás (elsősorban a bírói gyakorlatra koncentrálva); (iii) a jogtudomány; (iv) a jogi oktatás.

Harmadszor, nem mindegy ezeken a területeken belül sem, hogy milyen jellegű az irodalom hozzájárulása az adott jogi területhez, mi a funkciója az irodalmi vonatkozás megjelenésének, azaz mi a kapcsolat minősége. Lehetséges, hogy az irodalmi vonatkozás használata csak szemléletesebbé tesz valamilyen érvt vagy megállapítást, máskor viszont valódi forrását jelenti egy szabálynak vagy tudományos megállapításnak.

A jog és irodalom kapcsolati formáinak osztályozása nem egyszerű. Kézenfekvőnek tűnik két, már említett kapcsolat. Az egyik az, amikor valamilyen értelemben a jog *tárgya* az irodalom. A másik az, ami talán a legelterjedtebb: az irodalmi utalással valamit *szemléltet*, valamire példát ad a jogi szöveg alkotója (például a jogtudományban vagy a jogi oktatásban). Lehetséges, hogy az irodalom valamilyen értelemben, tartalmilag *forrása* egy jogi szövegnek, bárhol is jelenjék meg a négy terület közül. Az is lehetséges negyedik kapcsolati formaként, hogy az irodalmi vonatkozás *modellt, analógiát nyújt* valamilyen, a jogi szövegben megjelenő megoldásnak.

Negyedszer, van látens és kifejezett kapcsolat. A látens kapcsolat nehezen azonosítható, különösen jellegét és tartalmát tekintve. Például, ha egy bíró elolvassa *Kosztolányi Dezső* „Édes Anna” c. művét, szélesebb, a gyakorlatban is hasznosítható látókört kap-e egy emberölés mozzgatórugói tekintetében? Ez akár vélelmezhető is, de nehezen ragadható meg.

Az irodalmi műveltség nyilvánvalóan befolyásolja egy jogász, egy bíró szakmai képességeit. Ez tetten érhető lehet akkor, ha egy jogi dokumentumban kifejezetten szerepel egy irodalmi hivatkozás (kifejezett kapcsolat). Kérdés, hogy egy ilyen hivatkozás mire enged következtetni. Tulajdoníthatunk-e egy bírónak irodalmi kompetenciát csak azért, mert a határozatában a „homéroszi jelző” kifejezést használja? (Fővárosi Törvényszék P.21.873/2017/25.) A bírói határozatok egyhangú nyelvezetében ez nem megszokott, de érdemi következtetéseket nem lehet levonni belőle.²³

A jogászok irodalmi műveltsége jellemzően látens kapcsolat, és nehezen érhető tetten.²⁴ Nem vitathatjuk el a hatást, de elméletet aligha lehet építeni rá. *Wigmore* professzor híres listája (1908) a jogászai kompetenciákat kiteljesítő irodalmi olvasmányokról aligha alapozza meg a jog és irodalom lekövethető elméleti és tartalmi kapcsolatát (az esetleges kifejezett irodalmi hivatkozásoktól eltekintve).²⁵

²² Lehetne kutatni a törvényalkotási folyamatban például az országgyűlési hozzászólásokban megjelenő irodalmi vonatkozásokat is, de itt nem cél a túlzott differenciálás.

²³ *Nagy Tamás* a jog és irodalom kapcsolatának jeleként utalt arra, hogy az Egyesült Államok felsőbíróságai többször használták a „kafkaí” jelzőt, *NAGY – TILOS RÁDÍÓ* 2020, 15. p. Számomra nehéz ezt érdemi kapcsolatnak tekinteni. Ez a jelző magyar bírósági határozatban is előfordul, bár az egyik fél hivatkozása nyomán, Fővárosi Ítéletábla Pf. 20.130/2022/16.

²⁴ Nem tartok elképzelhetetlennek egy empirikus kutatást, mely a bírósági határozatok szövegének ilyen irányú, átfogó vizsgálatára irányulna, mert az irodalmasabb bírói kompetenciák léte legfeljebb ilyen módon mutatható ki: az irodalmi hivatkozások, mint *kifejezett kapcsolat*; valamint a határozatok szövegezésében megnyilvánuló stílus, irodalmi jegyek, kifejezőerő, mint a *látens kapcsolat* nehezen mérhető, halvány megmutatkozása.

²⁵ WIGMORE, JOHN H.: *List of Legal Novels*. Illinois Law Review 1908/9. 574. p., maga a lista 587–593. pp.

2. Többszörös differenciálás

A következőkre egyszerűsíthető az, ahogy Nagy Tamás felvázolta az irodalom belépési pontjait a jogba („irodalom a jogban” megközelítés):²⁶ (i) a jogi oktatásban oktatási módszer; (ii) hatás a bírói határozatok megfogalmazására (stílus, irodalmi jegyek, kifejezőerő, hétköznapi nyelv lefordítása „jogi nyelvre”, stb.); (iii) a történetek összerakása egy eljárásban (narratíva-elmélet).²⁷

Én egy másik megközelítést javaslok, a fentiekben kifejtett megkülönböztetések alapján. Ezt legjobb egy (üres) táblázatban érzékeltetni (a látens kapcsolatokat ez érthetően nem tudja jelezni).

	1) Jogalkotás	2) Jogalkalmazás	3) Jogtudomány	4) Jogi oktatás
A) Tárgy				
B) Forrás (tartalmi forrás)				
C) Minta, modell, analógia				
D) Szemléltetés, példa, utalás	-----			

Amennyiben az előbb idézett, gyakorlati szakemberekkel folytatott alkotmánybíróági beszélgetést vesszük, a témákat a következők szerint helyezhetjük el. Először is, a jog, a jogi problémák megjelenése irodalmi művekben innen kiesik, mert nem az „irodalom a jogban” összefüggésrendszerben jelennek meg – ez az irodalomtudomány dolga. Művelt jogászok irodalmi olvasmányai során nem jön létre kifejezett jogi szöveg, így a táblázatban nem helyezhető el. Másodszor, a jogi tárgyú irodalmi művek megjelenése a jogi oktatásban – ahogy a beszélgetésben megjelent – vagy a jogi oktatás tárgya (A4 mező) vagy a jogi oktatásban tett megállapítások forrása (B4 mező) lesz. Harmadszor, az irodalmi művek és a művészet szabadsága, a véleménynyilvánítás szabadsága esetében az irodalom a jogalkotás tárgya, mely itt közvetett, mert csak bizonyos jogi (alkotmányos) normák értelmezésével terjed ki az irodalmi vonatkozások szabályozására (A1 mező).

III. Kapcsolati mezők

A jogban megjelenő irodalmi vonatkozások kapcsolatrendszerében vannak kifejezetten banális (és elméletileg unalmas) kapcsolatok. Az áttekintést ezzel érdemes kezdeni.

1. Banális kapcsolatok: amikor az irodalmi mű a jog tárgya

A fenti táblázatban analitikus szempontból banális kapcsolat az, amikor az irodalom valahogy a jog tárgyává válik („A” jelzésű sor). Tudományos szempontból – a jelen összefüggésekben – meglehetősen érdektelen, hogy a jogalkotásban a szabályozás kiterjed-e

²⁶ Vö. NAGY – TILOS RÁDIÓ 2020, 15–20. pp.

²⁷ Ez utóbbihoz l. még NAGY TAMÁS: *Előszó. Joghöz és irodalomhoz*. Irodalmi Szemle 2015/1. 7. p.

valamilyen irodalmi műre vagy irodalmi vonatkozásra, vagy az a jogalkalmazásban szóba kerül (a jogi oktatásra röviden alább térek ki).

Az irodalom a jogalkotásnak tárgya lehet olyan értelemben, ahogy a nemzeti alap-tantervről szóló 110/2012. Korm. r. szabályozza azt, miszerint Csokonai Vitéz Mihály „A reményhez” c. verse memoriterként kötelező tananyag az általános iskolai oktatásban. Itt egy irodalmi vonatkozás szabályozás tárgyává vált.

A jogalkalmazás sem izgalmasabb e tekintetben: megtudjuk például a bírói gyakorlatból, hogy a Tatabányai Törvényszék egy ügyben megszüntette egy Mikszáth-könyv lefoglalását (Tatabányai Törvényszék B.343/2014/57.), vagy a Győri Törvényszék felperes tulajdonába adott a házastársi közös vagyon megosztása során egy 52 kötetes Mikszáth (összes) könyvsorozatot. (Győri Törvényszék P.20892/2005/22.) Önmagában nem tartalmi kapcsolat az, hogy egy irodalmi mű a szabályozás vagy a jogalkalmazás tárgyává válik.

2. *Banális kapcsolatok: az irodalom a jogi oktatásban*

Analitikus szempontból ilyen banális kapcsolat a jogi oktatásban az irodalmi vonatkozások megjelenése. Úgy tűnik, hogy a magyar jogi oktatásban az irodalom fő funkciója a „fun factor”, azaz a „fűrészpörizú” jogi szövegek oldása, édesítése.²⁸

A jogi oktatásban megjelenő irodalmi kapcsolatok azért banálisak, mert ilyen vagy olyan minőségben bármely oktató példaként, különösebb megkötés nélkül felhozhat irodalmi vonatkozásokat az oktatás során, szemléltethet velük megállapításokat, vagy általában az oktatás tárgyává tehet egy-egy irodalmi művet vagy annak részletét. Semmi akadálya annak, hogy egy jogtörténeti szemináriumon az oktató „*A gyűrűk ura*” regény tartalmán keresztül szemléltesse egyes középkori jogszabályok vagy jogintézmények működését.

E kapcsolatot a jogi oktatásban nem határolja be semmi, csak az oktató olvasottsága, találékonysága és természetesen az, hogy ez oktatási módszerként hatékony legyen.

Elhatárolási problémák a dolog természetéből adódóan vannak. Az elhatárolást a kapcsolat minősége tekintetében az dönti el, hogy az oktatásban tett megállapítások, következtetésekhez képest milyen szerepet kap az irodalmi utalás. Egy büntetőjog gyakorlaton a bűnrészesség problémakörénél szóba jöhet az, hogy Jágó szerepét hogyan kell értékelni Desdemona megölésénél (*Shakespeare: Othello*). Amennyiben a dráma tartalma saját jogon ismertetésre kerül, a jogi oktatás tárgyává válik (A4 mező). Az irodalmi utalás a bűnrészességre vonatkozó valamelyik büntetőjogi tétel alátámasztására, szemléltetésére is szolgálhat (D4 mező). Amennyiben az oktató a drámából vezet le valamilyen tételt a bűnrészesség tekintetében, akkor a dráma már *forrása* lesz az oktatás során levont következtetéseknek, így az irodalmi utalás egyben indokolhatja vagy bizonyíthatja a vonatkozó hatályos szabályozást (például erkölcsi alapon).

Az elhatárolást a kapcsolat minősége tekintetében az dönti el, hogy az oktató hogyan használja fel az irodalmi vonatkozást, milyen szerepet ad neki (az egész drámára kiter az érthetőség kedvéért, az irodalmi utalással indokol, bizonyít valamit, azt analógiaként használja, vagy csak szemléltetésre).

²⁸ NAGY – TILOS RÁDIÓ 2020, 16. p.

3. Az irodalom a jogalkotás, jogképződés forrása (B1 mező)

Vannak olyan kapcsolati mezők, amelyek létezésére eleinte nem gondolnánk. Ilyen a B1 mező, azaz amikor a jogalkotásnak (egy jogi normának) kifejezetten a forrása – és nem egyszerűen a tárgya – az irodalom. Ilyen kapcsolat létezik, bár nem a magyar belső jogban.

A nemzetközi jogban a nemzetközi szokásjogi normák létrejöttének egyik fontos feltétele a kialakult nemzetközi szokás. A nemzetközi szokás alatt manapság általános állami gyakorlatot értünk, azaz egyéni és/vagy kollektív állami magatartásokat, mely megfelel egy kérdésben valamilyen szabályszerűségnek. Ez adja a nemzetközi szokást. Ma már rengeteg információ van az állami gyakorlatról. Régen ez másként volt. Honnan tudjuk, hogy az ókorban egy-egy kérdésben milyen állami gyakorlat alakult ki?

Ezzel a problémával a nemzetközi jogászok klasszikusai is – mint például *Hugo Grotius* – is szembenéztek az európai középkor végén. Erős autoritást tulajdonítottak a nagy ókori költők, írók munkáinak. Így *Grotius* egyes nemzetközi szokásjogi normák létét – legalábbis részben – ókori irodalmi művekre alapozta. Egy-egy szokásjogi norma létének és tartalmának forrásai olyan értelemben irodalmi művek lettek, hogy ezek hozták a bizonyítékát a kialakult állami (az ókorban inkább még uralkodói) gyakorlatnak.

Grotius az önvédelem jogát részben *Ovidius* következő sorára alapozta: „*Armaque in armatos sumere jura sinunt.*” (*Ars amatoria* III, 492.)²⁹ Az, hogy a háborúban az ellenség legyőzése érdekében a cselvetés is megengedett volt, *Pindaros* verssorai, vagy éppen *Vergilius* alábbi verssora is alátámasztotta: „... *dolus an virtus, quis in hoste requirat?*” (*Aeneis* II, 390.)³⁰

A példák felesleges szaporítása nélkül utalnék arra, hogy így váltak *Grotiusnál* a nemzetközi szokásjog elismert forrásává *Ovidius*, *Lucretius*, *Hésziódosz*, *Aiszkhülosz*, *Homérosz*, *Plautus*, *Seneca*, *Lucanus*, *Menandrosz*, *Szophoklész* vagy *Iuvenalis* szövegei.

Mivel *Grotius* leghíresebb megállapításai a tengerek szabadságával (mint akkorra már kialakult szokásjogi normával kapcsolatosak) itt illő megjegyezni, hogy ezt is részben régi írók munkáira alapította. Utalt *Vergilius* egyik sorára, melyben a költő mindenkit megillető vízről és levegőről ír (*Aeneis* VII, 230).³¹ Támaszkodott *Ovidius* „Átváltozások” c. művének alábbi részére:

„*Quid prohibetis aquis? usus communis aquarum est.*

Nec solem proprium natura nec aera fecit

nec tenues undas...” (*Metamorphoses* VI, 349-351.)³²

Az „*usus communis*” gondolata *Ovidius* tolmácsolásában így járult hozzá a tengerek szabadságának későbbi, úttörő, tudományos tételéhez.³³

²⁹ „Karddal a kard ellen vívni szabad, jogos is.” (fordította: Gáspár Endre); GROTIUS, HUGO: *De jure belli ac pacis* (Liber I), Caput II.I.

³⁰ Csel vagy férfierő, ellenségnél ki keresné? (Lakatos István fordítása); GROTIUS (Liber III), Caput I.VI.

³¹ „...vizet és levegőt, mi megillet akárkit a földön.” (fordította Lakatos István); GROTIUS (Liber II), Caput II.XII.

³² „Mért akadályoztok, hogy igyam? Közkinccs az ivóvíz.

Mert hisz a természet napot és levegőt soha nem tett

senki sajátjává, se vizet;” (*Ovidius: Átváltozások*. VI. – A lyciai parasztlakos – Devecseri Gábor fordítása); GROTIUS (Liber II), Caput II.XII. (részbeni idézet).

³³ A *Corpus Iuris Civilis* szintén tartalmaz irodalmi hivatkozásokat egy-egy jogtétel alátámasztására: *Homérosz* Iliászt (VII, 472. skk.) idézi – az adásvétel kellékeivel összefüggésben – a *Digesta* 18.1.1.1. (Paulus), ugyanazt

4. Az irodalom a jogalkalmazás forrása (B2 mező)

Az irodalom forrása lehet a jogalkalmazásnak is, de nem feltétlenül olyan értelemben, mint a jogalkotásnál (jogképződésnél). A jogalkalmazásnál a megítélt tényállás része valamilyen irodalmi vonatkozás, így képezi forrását a bíró határozatában tett megállapításoknak. A bíró a tényállás segítségével értelmezi az alkalmazott jogszabályt, és valamilyen tartalmat tulajdonít neki azzal, hogy a tényállást szubszummálja vagy éppen kizárja alóla. Az irodalmi vonatkozás a bírói jogértelmezés során a jogszabály tartalmának eseti, *ad hoc* forrásává válik.

Itt jellemző az a helyzet, amikor egy írásműben tett megállapításokat kell vizsgálni abból a szempontból, hogy az író megsértett-e ezzel valamilyen jogszabályt. Például a magyar kriminalisztika történetében előkelő helyen jegyzik azt a máig megoldatlan gyilkosságot, melynek áldozata *Labancz Anna* miskolci ápolónő volt (1970). Az esetet *Asperján György* író is feldolgozta „A Labancz Anna gyilkosság” c. dokumentumregényében (2006). A regényben tett megállapítások miatt az író ellen személyiségi jogi pert indított a regényben tettesként megnevezett személy (mely pert az író elvesztette).³⁴ Azzal, hogy a bíróság értékelte jogi szempontból a regény kifogásolt tartalmi elemeit, ezek az irodalmi vonatkozások a bírói határozat forrásává váltak.³⁵

Itt alkalom adódik arra, hogy megkülönböztessük azt az esetet, amikor az irodalmi vonatkozás a *jogalkalmazás tárgya* (A2 mező), attól az esettől, amikor ez a *jogalkalmazás forrása* (B2 mező).

A fenti ügyben a regény egésze az eljárás tárgya volt, míg a regényben tett, jogilag értékelt megállapítások a jogalkalmazás forrását képezik. A kettő közötti különbség a kapcsolat milyenségén alapul. A forrásnak minősülő irodalmi vonatkozások (a regény kifogásolt megállapításai) – legalább eseti jelleggel – alakítják az értelmezett jogszabály tartalmát. A regény egésze (a regény többi része) nincs tartalmi kapcsolatban az eldöntendő jogvitával, tehát pusztán az eljárás tárgyának minősülnek. Hasonlóan, a korábbi példára utalva, attól egy Mikszáth-mű még nem lesz a jogalkalmazás forrása, hogy megszüntette a bíróság a lefoglalását, mindössze az eljárás tárgyának minősíthető (A2 mező).³⁶

Más típusú ügyekben is lehet forrás egy irodalmi vonatkozás – bár csak történelmi távlatokban. Nem feltétlenül az alkalmazott jogszabály *ad hoc* tartalmát alakítja, hanem a jogvitában bizonyítékkal szolgál valamilyen tény tekintetében. (Ahogy a jogképződésnél is bizonyítékkal szolgál valamely szabály létrejöttéhez.)

Volt egy híres területi jogvita az ókori Hellaszban Athén és Megara között Szalamisz szigetének hovatartozásáról – spártai bírák előtt. Az athéniak képviselőjében *Szolon* többek között *Homérosz* Iliásának sorait hozta fel az athéni igény alátámasztására:

az *Institutiones* III.23.2. (*De emptione et venditione*). *Vergilius*ra, mint autoritásra utal – a kenotáfium vallási jellegével összefüggésben – egy másik helyen (idézet nélkül), *Digesta* 1.8.6.5. (Marcianus).

³⁴ Fővárosi Törvényszék P.23.191/2006/19.; Észak-Magyarország 2007/120. (május 24.) 5.

³⁵ Sok egyéb híres eljárás is ebbe a körbe tartozik, például amikor *József Attilát* sajtó által elkövetett istengyalázással vádolták a „Lázadó Krisztus” c. versének tartalma miatt, I. SÓLYOM PÉTER: *A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek*. *Iustum aequum salutare* 2007/2. 100–101. pp.

³⁶ A jogalkotásnál is a kapcsolat jellege dönti el a kérdést. Amennyiben az irodalmi vonatkozás alakítja a szabályozás tartalmát (például a szokásjog kialakulásánál bizonyítékát képezi a kialakult gyakorlatnak), akkor a jog forrása lesz (A1 mező). Amennyiben a szabályozás hoz létre kapcsolatot egy irodalmi művel – és ez a kapcsolat tartalomfüggetlen, akkor az a jogalkotás tárgya lesz (B1 mező). A hivatkozott Csokonai-vers kijelölése memoriterként a nemzeti alaptantervben nem tartalmi kapcsolaton alapul – más magyar verset is ki lehetett volna jelölni.

*Hozta tizenkét bárkáját Aiász Szalamiszból,
és odavitte, hol állt sűrű hadrendje Athénnek.*
(Iliász II, 557–558 – Devecseri Gábor fordítása)

Plutarkhosz szerint az érvelés lényege az volt, hogy a Szalamisz szigetét birtokló *Aiász* (Ajax) két fia később athéni polgár lett, és ők átadták a szigetet Athénnek.³⁷ A forrásokból az szűrhető ki, hogy az öt spártai arbitrátor végül Athénnek ítélte a szigetet.³⁸

Irodalmi művek felhívása korántsem volt egyedi eset az ókori Hellász poliszok közötti vitáiban. Sőt, *Arisztotelész* egyenesen a törvényszéki tanúk egyik fajtájaként jelöli meg – többek között – a költöket (Retorika I.15.) Fennmaradt források szerint két krétai város (Itanosz and Hierapytna) területi vitájában (i.e. II. szd.) a döntőbírótság előtt ugyancsak használtak irodalmi hivatkozásokat igényeik alátámasztására, de az nem maradt fenn, hogy melyeket.³⁹

5. *Az irodalom a jogtudomány forrása (B3 mező)*

Jelentős története van annak a vitának, hogy az irodalmi hivatkozások szolgáltathatnak-e a jog, a jogtudomány számára releváns érveket. Láthattuk, *Arisztotelész* használhatónak látta az irodalmi hivatkozásokat törvényszéki eljárásokban, így ez legitimálhatta e hivatkozások jogtudományi felhasználását is. Ráadásul az *argumentum ab auctoritate* igen erős érvelési forma a jogtudományban és általában a joggyakorlatban.

A vita a glosszátorok korától a 18. századig, a jogpozitivizmus lassú térnyeréséig tartott, és egy nagy hullámot vetve lassan elhalt. A glosszátorok igen kevésre tartották az irodalmon alapuló érveket, még *Homéroszt* vagy *Vergiliust* sem tartották használhatónak. *Azolenus* (?–<1233) azt emelte ki, hogy ilyen típusú, nem jogi jellegű hivatkozásokat csak történelmi, orvosi vagy tudományos tények bizonyításához szabad használni. Ezt a hozzáállást a nagy humanista jogászok – például *Guilielmus Budaeus* (1467–1540) – fordították meg, és ismét erős autoritást tulajdonítottak nagy ókori íróknak, költőknek. Az új, humanista áramlat hátán sodródott a már többször idézett *Hugo Grotius* is, aki klasszikus művében az ókori irodalmi hivatkozások tömegével kívánta bizonyítani valamely szabály fennállását. Az újabb fordulatot a 18. század nagy nemzetközi jogásza *Cornelius van Bynkershoek* (Cornelis van Bijndershoek) (1673–1743) munkái jelezték. Ő a természetjoggal is szakítva az irodalmi hivatkozásokat értéktelennek tartotta a jogtudományban, és élesen kritizálta ellenkező álláspontjuk miatt *Grotiust* vagy *Pufendorfot*. Ezzel a jogpozitivizmus napjainkig tartó – és csak időnként megingó – korszaka elkezdődött (az irodalmi hivatkozások kárára is).⁴⁰

³⁷ PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok – Szolón*, X.1–2.

³⁸ Máskor éppen Athén igénye ellen hozták fel az Iliászt, mégpedig a műtilénéiek, akik a Trója szomszédságában fekvő, az athéniak által elfoglalt Szeigeion birtoklásáért szálltak perbe a korinthuszi *Periandrosz* (ie. ?–585), mint döntőbíró előtt. *Hérodotosz* szerint Müttiléné arra hivatkozott, hogy a trójaiak aiólok voltak, akárcsak a műtilénéiek, így származásuknál fogva nekik volt joguk a területhez, [HÉRODOTOSZ: *A görög-perzsa háború (Istoriai)* V.94–95.]

³⁹ PAGKALOS, MANOLIS: *Legitimising the present through the past. Some observations on the use of the past in territorial disputes*. Graeco-Latina Brunensia 2017/2. 247. p.

⁴⁰ BERGH, GOVAERT C. VAN DEN: *Auctoritas Poetarum in Court*. In: Bergh, Rena Van den (szerk.): *Ex iusta causa traditum. Essays in honour of Eric H. Pool*. University of South Africa. Pretoria, 2005. 340–344. pp.

Talán csatlakozhatunk *Azolenushoz* abban, hogy a jogtudományban a nem jogi (köztük az irodalmi) hivatkozások *forrásként* elsősorban a jogtudományi munkákban tett ténybeli megállapítások alátámasztásához kelleneek.⁴¹

Például a magyar kriminalisztika történetének híres esete volt a tiszaezlári per (1883–1884), egy kis cselédlány eltűnésének máig megoldatlan ügyében. Az egyik eljáró ügyvéd *Eötvös Károly* (1842–1916) háromkötetes dokumentumregényben dolgozta fel a történéseket a saját szemszögéből.⁴² Mivel az ügy körülményei lassan feledésbe mentek, a hivatalos iratok egy része elveszett, a korabeli sajtótudósítások megbízhatósága sok kérdésben igen kétséges volt, így számos körülményre nézve csak Eötvös könyvében maradtak fenn részletek. Ennek következtében, aki az ügy teljes, tudományos igényű feldolgozására törekszik, annak Eötvös könyve megkerülhetetlenné vált, és – kellő forráskritikával – támaszkodni kell az abban felhalmozott adatok egy részére.⁴³ Ezek elsősorban a tényállás egyes elemeinek megállapításához szolgálnak forrásul.

6. Az irodalmi analógia vagy modell a jogtudományban (C3 mező)

A C3 mező az olyan jellegű kapcsolatokat jelzi, amikor a jogtudományban az irodalmi vonatkozás nem forrás, de nem is egyszerűen példa valamilyen jogi jelenségre, hanem analógiaként, párhuzamként kerül be jogi munkákba. Itt az irodalom nem előzmény, és nincs alárendelt szerepe sem, mint egy jogon belüli elképzelés járulékos szemléltetésénél (az már a C4 mezőhöz tartozik). A jogtudományi munka az irodalmi vonatkozást a *saját jogán*, párhuzamként vagy modellként kezeli, összevetve a jogban megjelenő hasonló vonatkozásokkal. Ez a lényegében a jogban és az irodalomban egyaránt megjelenő jelenségek, elképzelések, fogalmi konstrukciók, értékek analóg kutatásának, elemzésének területe.

A C3 mezőben megnyilvánuló kapcsolat példaként hozom fel a kutatás, az ismeretlentre következtetés (pl. tudományos felfedezés) logikai hátterének elemzését. Ez egyrészt a jogban érintheti a tudományos módszerek logikáját vagy éppen a kriminalisztikát (valós bűnügyek megoldását); másrészt az irodalomban számos olyan mű van, amely ezen logika működését fiktív cselekményekkel összefüggésben ábrázolja. Az irodalom oldalán e kérdéskörnél a rejtélyt a középpontba állító, klasszikus krimik jönnek szóba, mert a logikának itt van a legnagyobb szerepe. *Arthur Conan Doyle* hőse, Sherlock Holmes – aki a mesterdetektív klasszikus típusává is vált – reflektált leggyakrabban a saját nyomozási és logikai módszereire. Így az irodalmi párhuzam adott.

A Sherlock Holmes-történetekben megjelenő logikai modellek nemcsak a jogtudományi kutatási módszerekre vagy a valós bűnesetek felderítésének módszertanára vonatkozathatók.⁴⁴ Analóg logikai kérdések és problémák merülnek fel általában a tudományos felfedezés

⁴¹ Ezzel még nem zártuk ki, hogy az irodalmi hivatkozások analógiaként, példaként vagy szemléltetésként ne játszhatnának szerepet jogtudományi művekben a C3 vagy D3 kapcsolati mezőkben.

⁴² EÖTVÖS KÁROLY: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége. I–III. köt.* Révai Testvérek. Budapest, 1904.

⁴³ BLUTMAN LÁSZLÓ: *A rejtélyes tiszaezlári per.* Osiris. Budapest, 2017. különösen 69–77. pp.

⁴⁴ A valós bűnesetek nyomozóinak gondolkodása érthetően nem dokumentált ügy, mint egy irodalmi hőse, így nehezebben is kutatható. A kriminalisztika addig jut el, hogy a nyomozás folyamatának absztrakt logikai sémáját felvázolja, pl. SASVÁRI RUDOLF: *A kriminalisztikai gondolkodásmód.* Detektor Plusz Magazin 2011/4. 44–47. pp. <http://www.detektorplusz.hu>

folyamatának elemzésénél, mellyel a tudományelmélet foglalkozik;⁴⁵ az orvosi diagnózis felállításánál, mely az orvostudomány területére esik,⁴⁶ vagy a történelmi munka egyes fajtáinál is (mikrotörténelem).⁴⁷

A C3 mezőre jellemző kapcsolat kereteiben így jelenhetnek meg az irodalmi vonatkozások modellként vagy analógiaként. Egy valós vagy fiktív bűnügyi rejtély megoldásának leírása is, logikai szempontból párhuzamba állítható, párhuzamosan modellezhető és összevethető.⁴⁸ Így például a *hipotézisállítás* problémái kutathatók, ahogy a Sherlock Holmes-történetekben megjelennek,⁴⁹ illetve ahogy a kriminalisztikai alapvetésekben kezelik.⁵⁰

IV. Záró gondolatok

Körülbelül ezek voltak azok a megállapítások, melyeket Tamásnak már nem mondhattam el. Nem hiszem, hogy ezzel a végeredménnyel elégedett lett volna. Ő a szárnyaló gondolatok és párhuzamok híve volt, melyekben a jog és az irodalom gazdagíthatta egymást. Amit én itt leírtam, nem ezt tükrözi.

A jog és irodalom kapcsolatrendszerének feldarabolása nem támasztja azt alá, hogy a két terület közötti összefüggésekre – a jogtudomány irányából – nagyívú elméleteket lehetne felfűzni. Legalábbis én ezt nem látom. Ez a kapcsolatrendszer nem szükségszerű, igen heterogén, sokszor esetleges, ahol érvényes általános megállapításokat nehéz tenni. Így a szkepticizmusom megmaradt abban a tekintetben, hogy „jog és irodalom” irányzat eredményei összességében gyümölcsözőek lennének a jog, a jogtudomány szempontjából. A „jog és irodalom” elmélet ezen irányzatánál felvetődő problémákat talán Tamás is érezte: az itt-ott megfogalmazott, kissé rezignált gondolatai számomra erre utaltak.⁵¹

⁴⁵ Egy korai leírásra DEWEY, JOHN: *How We Think*. Heath & Co. Boston, 1910.

⁴⁶ Az orvosi diagnózis felállításának és a mesterdetektív nyomozásának párhuzamba állítása szinte közhelyszerű, pl. RAPEZZI, CLAUDIO et al.: *White coats and fingerprints. Diagnostic reasoning in medicine and investigative methods of fictional detectives*. British Medical Journal 2005/7531. 1491–1494. pp.

⁴⁷ Pl. K. HORVÁTH ZSOLT: *Az ötök jele*. In: K. Horváth Zsolt et al. (szerk): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris. Budapest, 2003. különösen 98–99. pp.

⁴⁸ A magyar kriminalisztikai szakirodalomban SASVÁRI 2011, 44–47. pp.

⁴⁹ BLUTMAN LÁSZLÓ: *Módszertani zsákutca. Miért nem írható le jól egy mesterdetektív gondolkodása?* Jogelméleti Szemle 2019/3. 123. p.

⁵⁰ Pl. TREMMEL FLÓRIÁN et al: *Kriminalisztika*. Dialóg-Campus. Budapest – Pécs, 2009. 408. p.

⁵¹ Pl. NAGY TAMÁS: *Law, literature and intertextuality*. Acta Juridica Hungarica 2012/1. különösen 66–69. pp. vagy NAGY 2015. különösen 9–12. pp.

LÁSZLÓ BLUTMAN

LITERATURE IN LAW: ADDITIONAL CONTRIBUTIONS
TO A MODERATELY SKEPTICAL VIEW

(Summary)

The author expresses his concerns about the theory of “Law and Literature” in five points (but only from the perspective of jurisprudence). On the basis of these concerns, he proposes a different approach from the one taken in the prevailing doctrinal trends. The literary aspects of legal writings, legal texts and legal documents should be treated uniformly as ‘literature in law’. Two important distinctions are essential.

The first is that the four spheres of law should be discussed in isolation; these are: (i) legislation; (ii) the application of law (with a focus on judicial practice); (iii) jurisprudence; and (iv) legal education. The second is to identify the substantive impact that literature can have on law. The author distinguishes four such relationships: (i) literature is the subject matter of law (legal texts); (ii) literature provides examples of legal problems; (iii) literature is the source of the content of a legal text; (iv) literature provides a model or analogy for solving a legal problem. The author seeks to explore the impact of literature on law along the lines of the connections thus distinguished.

HARKAI ISTVÁN*

Sajtókiadók a digitális platformgazdaságban

I. Bevezetés

A hírtartalmak fogyasztása, a mindennapi eseményekről történő tudósításokhoz való hozzájutás és a tömegtájékoztatás az internet korában alapjaiban változott meg. Megkerülhetetlen szerepre tettek szert a különféle hírreggatór és gyűjtő szolgáltatások, illetve közösségi média oldalak, amelyek a sajtókiadók által előállított híreket a nyilvánosság tagjai számára a felhasználói szokásokra támaszkodva összegyűjtik és hozzáférhetővé teszik. A végfelhasználók szempontjából ez egy kényelmi szolgáltatás, hiszen a kedvelt weboldalukon keresztül tudnak hozzáférni az általuk érdekesnek és hitelesnek tartott hírekhez. Ugyanakkor az objektív tömegtájékoztatás szempontjából árnyoldala is van a hírreggatór szolgáltatásoknak. A végfelhasználók a keresési és tartalomfogyasztási előzményeik alapján információs buborékokba kerülnek, amely torzítják a közvélemény szerkezetét. Ez akár olyan kritikus, valóban történelmi eseményekhez is vezethet, mint a Brexit, vagy Donald Trump megválasztása, illetve hatalomból való távozása nyomán kialakult események. A platformoknak tehát a hírközlésben is meghatározó szerepe alakult ki. Jelen tanulmány ezt a szerepet kívánja körbe járni, kiegészítve azzal a kérdéssel, hogy a hírek vajon szerzői jogi oltalomban részesíthetők-e, és ha nem, milyen módon lehet a sajtókiadók hírközlésbe történt befektetéseit a platformgazdaságban megvédeni.

II. Oltalomban részesíthetők-e a hírtartalmak?

A sajtókiadványok nyilvánosságához közvetítésében szerepet játszó platformok és a sajtókiadók viszonyát a CDSM-irányelv 15. cikkének elfogadását és átültetését megelőzően is igyekeztek valamilyen formában szabályozni, tagállamonként eltérő kísérletekkel és még inkább változó sikerrel.¹ Angliában például az 1806-ban született *Matthewson vs.*

* adjunktus, SZTE ÁJTK

¹ SWINDLER, WILLIAM F.: *Problems of Law in Journalism*. McMillan. New York, 1955. 312. p. Vö. HARKAI ISTVÁN – CROSS, JOHN: *Comparative Analysis of the New EU Press Publishers' Right*. *Annales de la Faculté*

Stockdale-ügyben² az eljáró bíróság kimondta, hogy minden emberi esemény szabadon felhasználható, kiegészíthető vagy javítható, sőt, amelynek eredményeképpen új szerzői mű jöhet létre.³ Az angol esetjog fejlődése a századfordulóra eltávolodott a szerzői jogi védelemtől, és inkább piaci és tulajdoni alapon közelítette meg a kérdést. A „*tisztességtelen verseny doktrínája*” (*Doctrine of Unfair Competition with Respect to News*)⁴ szerint a hírügynökségek az általuk gyűjtött hírek felett tulajdont szerezhetnek, amely forgalomképes, amelynek a tovább értékesítését más versenytársaknak meg lehet tiltani. Sőt, még akár büntetőjogi felelősségre vonást is kockáztatott az, aki a gyűjteményeket titokban megszerezte vagy másolta.⁵

Az Egyesült Államokban a *Clayton vs. Stone*-ügy⁶ 1835-ben kifejezetten kizárta az újságokat az 1790-es szerzői jogi törvény hatálya alól.⁷ 1900-ban a *Tribune Co. of Chicago vs. Associated Press*-ügyben⁸ megállapítást nyert, hogy a napilapok egésze nem állhat szerzői jogi védelem alatt, mert olyan tartalmakat közölnek, amelyek önmagukban nem védettek, hanem a közkinccs részét képezik.⁹ Az ügy háttérében álló jogvita egyébként akár a napjainkban is lejátszódhatott volna. A felperes a londoni Times-szal kötött megállapodást arról, hogy a búr háborúról szóló Times-levéltudósításokat válogatott formában Chicagóba táviratozza, és a nyilvánosság elé tárja. Ezzel párhuzamosan egy másik amerikai hírügynökség is átvette a Times levelezések részleteit, amelyeket a Tribune-től függetlenül terjesztett az Egyesült Államokban.¹⁰ *Swindler* a hírek védelem köréből történő kizárásának logikáját ott találta meg, hogy „*a demokratikus társadalomnak jobb szolgálatot tesz, ha elismeri, hogy az általános tények a közkinccs részét képezik, és mindenki számára hozzáférhetőek.*”¹¹

Az ugyanakkor már a 19–20. század fordulóján¹² is világos volt, hogy a hírek összegyűjtése és rendszerezése többletmunkát és gyakran befektetést igényel, amely védelem nélkül

de Derecho 2022/39. 9. p. Eleonora Rosati a televíziózás megjelenését és elterjedését is a kiadói szektort ért kihívások egyikéként említi, amelynek következtében jelentősen csökkentek a hirdetési és előfizetési bevételek. Lásd ROSATI, ELEONORA: *Copyright in the Digital Single Market. Article-by-Article Commentary to the Provisions of Directive 2019/790*. Oxford University Press. Oxford, 2021. 253–254. pp.

² *Mathewson vs. Stockdale*, 33. E.R. 103.

³ SWINDLER 1955, 312. p.

⁴ SWINDLER 1955, 313–314. pp.

⁵ Lásd például az Exchange Telegraph ügyeket (1896, 1 Q.B. 147; 1897, 2 Ch. 48, 1906, 22 T.L.R.). SWINDLER 1955, 313–314. pp.

⁶ *Clayton vs. Stone*, 2. Paine 382, Fed. Gas. No. 2872.

⁷ SWINDLER 1955, 312. p.

⁸ *Tribune Co. of Chicago vs. Associated Press*, 116 Fed. 126.

⁹ SWINDLER 1955, 312. p.

¹⁰ SWINDLER 1955, 312. p.

¹¹ SWINDLER 1955, 313. p.

¹² Technológiatörténeti érdekesség, hogy a századfordulós Egyesült Államokban a világ hírei a keleti partvidékre, elsősorban New Yorkba futottak be. Innen vagy táviró, vagy telefonvonalak segítségével továbbították a nyugati part felé. Mivel a Föld lassabban forog, mint az információ áramlása a telefon- és táviróhálózatokon, ezért gyakran előfordult, hogy a keleti partra beérkező hírekről szóló tudósításokat nyugati parti lapkiadók egyszerűen átvették, majd saját költségre, az említett hálózatokat használva a nyugati partra továbbították, ahol a keleti megjelenéssel egyidőben ki is adtak. Ez meglehetősen költséghatékonyak bizonyult, hiszen a hírek gyűjtését és publikálását, illetve az ehhez szükséges befektetést a keleti parti sajtókiadók állták, ám gyakran a nyugati lapok olvasói még hamarabb is értesülhettek a hírekről, mint a keleti part előfizetői. Lásd SWINDLER 1955, 324. p. Vö. SLAUTER, WILL: *Taking the Long View. The Business of News and the Limits of Copyright*. Critical Analysis of Law. An International & Interdisciplinary Law Review 2019/2. 271. p.

ki van téve ellenőrizetlen felhasználásoknak. Az amerikai szerzői jogi rendszer 1909-es felülvizsgálata során ezt a problémát úgy oldották meg, hogy az időszaki kiadványokat és újságokat bevonták a szerzői jogi védelem körébe azon részek tekintetében, amelyek egyéni, eredeti jellegű irodalmi alkotásnak voltak tekinthetők. A napi hírek azonban továbbra is kívül maradtak a védelem körén, amelyeket bármely versenytárs hírügynökség szabadon felhasználhatott. 1916-ban egy újabb törvényjavaslatban azt javasolták, hogy biztosítsanak a híreknek huszonnégyórás védelmet, ám a kezdeményezés nem emelkedett törvényerőre.¹³

1918-ban¹⁴ a Legfelsőbb Bíróság elé került az *International News Service vs. Associated Press* ügy.¹⁵ A jogvitában az Associated Press (AP) sikerrel bizonyította, hogy az International News Service (INS) híreket vett át az AP-től, amelyeket az előfizetői között terjesztett. Ugyanakkor szerzői jogsértés nem történt, hiszen az INS átfogalmazta a híreket, mielőtt azokat az előfizetőihez terjesztette volna. Az AP vitatta az INS tisztességtelen piaci magatartását, mivel szerinte az jogellenesen használta fel azokat a híreket, amelyeket az AP saját tudósítói hálózatának erőfeszítése révén szerzett be. Ugyan az eset több mint százéves, mégis van egy technológiailag megragadható aspektusa. Az INS a híreket az AP hirdetőtábláiról és a keleti parton nyomtatott újságokból szerezte be, amelyeket ezután táviratként továbbított a nyugati partra. Mivel a két térség között akár háromórás időeltolódás is lehetséges, ezért a nyugati parton a hírek a keleti parton történő megjelenéssel egy időben, vagy akár még hamarabb is napvilágot láthattak.¹⁶ A Legfelsőbb Bíróság végül az AP-nek adott igazat. Ha ugyanis az INS szabadon gyűjthette és használhatta volna fel az AP által előállított hírtartalmakat, akkor a hírügynökségek számára megszűnt volna az ösztönző, hogy a tudósítói hálózat fenntartásába és a hírek előállításába fektessen, amely végső soron az állampolgárok információhoz jutását gátolná. A Legfelsőbb Bíróság kimondta azt is, hogy az AP-t megilleti egy ún. „kizárólagossági időszak” (*period of exclusivity*), amely alatt csak az AP jogosult az általa begyűjtött és előállított hírtartalmak felhasználására. Vagyis lényegében nem a hírekhez való hozzáférést korlátozta a bíróság, hanem az adott hírügynökség által begyűjtött és feldolgozott tudósításokat. Ezek felhasználásától eltekintve minden hírügynökség szabadon hozzáférhet a világban történő eseményekhez, azokat szabadon interpretálhatja, de a saját tudósítói és újságírói hálózatára kell támaszkodnia.¹⁷ Ugyanakkor nem monopolizálhatja hírek gyűjtésének és terjesztésének folyamatát, sem pedig a pusztá tények többszörözését.¹⁸ Már csak azért sem, mivel a hírek hagyományosan egy nyomtatvány – újság – formájában manifesztálódtak, amely a forgalom tárgyát képezve bárki által megvásárolható volt, így a piacon rivális sajtókiadóknak is, amelyek a tranzakció megtörténtét követően a saját tulajdonukként tekintettek az adott műpéldányra. Erre tekintettel pedig annak tartalmát is szabadon felhasználhatóként értékelték.¹⁹ Vagyis lényegében elválik egymástól a hír, mint szerzői jogi védelemben nem részesített tény, a szerzői

¹³ SWINDLER 1955, 313. p.

¹⁴ 1918-ban az Egyesült Államokban 2500 újságot adtak ki. Közel egy évszázaddal később, 2003-ban ez a szám 1400 napilapra és 8000 egyéb lapra növekedett. Lásd ROWLAND, DIANE: *Whose News? Copyright and the Dissemination of News on the Internet*. International Review of Law Computers & Technology 2003/2. 163–164. pp.

¹⁵ *International News Service v. Associated Press*, 248 U.S. 215 (1918).

¹⁶ HARKAI – CROSS 2023, 17. p. Vö. ROWLAND 2003, 166–167. pp.

¹⁷ HARKAI – CROSS 2023, 18. p.

¹⁸ SWINDLER 1955, 325. p.

¹⁹ SWINDLER 1955, 326. p.

jogi oltalomban részesülő újságcikk és kiadvány, valamint ez utóbbihoz kapcsolódó azon tulajdonosi szemlélet, amely figyelmen kívül hagyja a középső fázist, vagyis az újságírói alkotói tevékenység szerzői jogi oltalmát. Swindler úgy látja, hogy a hírgyűjtők „*egyfajta tulajdonnal rendelkeznek*” az összegyűjtött kortárs történelmi események tekintetében.²⁰

Egy másik, szintén az AP-t érintő ügyben²¹ a bíróságnak azt kellett eldöntenie, hogy az ellenérdekű fél, a KVOS a hírek rádiós sugárzásával és az azokból származó reklámbevételek realizálásával tisztességtelen versenypiaci magatartást tanúsított-e. Az eljáró fórum érvelésében kiemelte, hogy az Egyesült Államok Alkotmányához fűzött első alkotmánykiegészítés egyik legfőbb törekvése a sajtószabadság és a sajtó közfunkciójának védelemben részesítése. A sajtószabadság körébe kell érteni a hírgyűjtéssel és terjesztéssel foglalkozó tevékenységet, amely magánszemélyek és társaságok által végezhető, mindenféle kormányzati beavatkozástól mentesen. Mivel a hírek gyűjtését és terjesztését magán társaságok végzik, ezért az ilyen jellegű üzleti tevékenységbe történő befektetés és annak megtérülése közérdek, amely, ha sérül, az a szolgáltatás minőségének romlásához vezethet. Másképpen fogalmazva, az AP-nek jogot kell biztosítani arra, hogy az általa gyűjtött és hozzáférhetővé tett hírekből származó gazdasági hasznot realizálja, ezáltal védve nem csak az üzleti érdekeket, hanem egy fontos közfeladat ellátásának zavartalanságát is.²² Már csak azért is, mert az ügy relációjában első között fordult elő két hírközlő médium versengése, és annak piacra gyakorolt hatása. Az AP hírei ugyanis a rádiós sugárzás révén még azt megelőzően jutottak el a nyilvánossághoz, hogy a felperes kiadványában azok megjelenhettek volna, ez pedig érezhető visszaesést produkált az előfizetői díjakban, az eladott példányszámokban, sőt a reklámbevételekben is.²³ Az ügyben végül a Legfelsőbb Bíróság arra kötelezte a korábban eljáró kerületi bíróságot, hogy bocsásson ki ideiglenes végzést, amelyben megtiltja a KVOS-nak az AP által gyűjtött hírek engedély nélküli felhasználását, tekintettel arra, hogy a hírek rádiós sugárzása hátrányos helyzetbe hozza a felperest az előfizetői és hirdetési piacon.²⁴

A digitális híraggregátorokkal kapcsolatos jogvita közvetlen előfutárának tekinthető a Los Angeles Times és a Washington Post által a Free Republic és társai ellen indított per is.²⁵ Az ügy két felperese nyomtatásban és online is terjesztette az előállított hírtartalmat, amelyeket a Free Republic *faliújságként* alkalmanként akár teljes szöveggel is átvett. Az alperesi érvelés is meglehetősen hasonlóan cseng. A Free Republic érvelése szerint a tevékenysége előnyös volt a felpereseknek, hiszen plusz forgalmat generált azok weboldalain.²⁶ Az eljáró bíróság azonban ezt a felvetést nem találta megalapozottnak. Nem állt ugyanis rendelkezésre megfelelő adat arra vonatkozóan, hogy valójában hány végfelhasználó érte el a felperesek weboldalait a Free Republic felületén keresztül.²⁷ A *Washington Post Inc. és mások vs. Totalnews Inc.*²⁸ és az *Algemeen Dagblad BV és mások vs. Eureka Internetdiensten*²⁹ ügyekben az alperesek tevékenysége ugyancsak híroldalakhoz nyújtott

²⁰ SWINDLER 1955, 328. p.

²¹ *Associated Press vs. KVOS, Inc.*, 9 F. Supp. 279 (W.D. Wash. 1934).

²² SWINDLER 1955, 333. p.

²³ SWINDLER 1955, 334. p.

²⁴ SWINDLER 1955, 335. p.

²⁵ *Los Angeles Times and Washington Post vs. Free Republic*, Case No. CV 98-7840 MMM (AJWx).

²⁶ ROWLAND 2003, 168. p.

²⁷ ROWLAND 2003, 168. p.

²⁸ *Washington Post Inc. és mások vs. Totalnews Inc.* 97, Civ. 1190 (PKL) SDNY (1997).

²⁹ *Algemeen Dagblad BV és mások vs. Eureka Internetdiensten*, Case 139609/K GZA 00-846 22 August 2000.

linkek szolgáltatására irányult, amelynek segítségével a tudósítások között böngésző végfelhasználó egyszerre tekinthetett meg több forrásból származó hírtartalmat ugyanabban a témában. Az előbbi esetben a Totalnews reklámbevételekre tett szert a tevékenységhez kapcsolódóan, a másik esetben viszont a végfelhasználók csak egy, a megtekinteni kívánt hírtartalomra mutató linket kaptak.³⁰ A Total News-ügyben a felek egyezsége jutottak, azonban a másik ügyben a bíróság úgy látta, hogy az alperes tevékenységével magához vonzotta a végfelhasználókat, megkerülve az eredeti híroldalt, bevételkiesést eredményezve az érintett sajtókiadó oldalán.³¹

A *Feist Publication Inc. vs. Rural Telephone Service Co.*-ügyben³² az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága kimondta, hogy minden tény, tudományos, történelmi, életrajzi és napi hír a mindenki számára hozzáférhető közkinccs része.³³ Diane Rowland szerint ezzel a Legfelsőbb Bíróság a napi híreket kivette a szerzői jogi védelem köréből, kivéve, ha azok kifejezőmódja egyéni, eredeti jelleget tükröz.³⁴

Az Egyesült Királyságban a *Pro Sieben Media AG vs. Carlton UK Television*-ügyben³⁵ Robert Walker bíró akként érvelt, hogy az aktuális eseményekről szóló tudósítás kifejezés széles hatókörű fogalom. Ehhez képest az aktuális ügy vagy a hír szűkebb, nem összehasonlítható az aktuális eseményekről szóló tudósítással. A hírek szabad felhasználása mögötti jogpolitikai indok a szólásszabadsághoz való jog tiszteletben tartásához fűződik.³⁶ Ugyanez a logika tűnik ki a *Newspaper Licensing Agency vs. Marks and Spencer Plc.*-ügyben³⁷ is, amelyben megállapítást nyert, hogy az „aktuális esemény” kifejezés szűkebb a hír kifejezésnél. Az aktuális esemény olyan nyilvános tudósítás, amely egy hírértékkel bíró közelmúltbeli eseményről szól, a róla való nyilvános tudósítás pedig közérdek.³⁸

A sajtókiadványokba foglalt hírek szerzői jogi védelme *Will Slauter* szerint is ellentmondásos, hiszen elválik egymástól a pusztán hír és az irodalmi műként oltalomra számot tartó újságírói alkotás.³⁹ Ezen felül pedig további korlátot jelent a szerzői jog szempontjából a véleménynyilvánítás szabadsága, mint alapjog, amely mintegy kiemeli a pusztán hírt, mint objektív tények összességét az újságírói szerzői mű szövetéből.⁴⁰ Sajátos üzleti modellt jelentenek a hírek köré épített kiadói konstrukciók, ahol a hír kereskedelmi értékét a „rendkívüli időérzékenység” méri.⁴¹ Elválik továbbá egymástól az „újságírói forma”⁴² vagyis az a tevékenység, amelyet a riporterek és a rovatvezetők végeznek. Ezen tevékenységnek egyértelműen irodalmi alkotás az eredménye, amely önmagában szerzői műnek tekintendő. Ezzel szemben a közelmúlt eseményeiről szóló tudósítások egyéni, eredeti jellege legalábbis megkérdőjelezhető.⁴³

³⁰ ROWLAND 2003, 169. p.

³¹ ROWLAND 2003, 169. p.

³² *Feist Publications Inc. vs. Rural Telephone Service Co.*, 499. U.S. 340, 1991.

³³ ROWLAND 2003, 169. p.

³⁴ ROWLAND 2003, 169. p.

³⁵ *Pro Sieben Media AG vs. Carlton UK Television*, [1999] 1 WLR 605, [1999] FSR 610.

³⁶ Vö. ROWLAND 2003, 169–170. pp.

³⁷ *Newspaper Licensing Agency vs. Marks and Spencer Plc.*, [2003] 1 A.C. 551.

³⁸ Vö. ROWLAND 2003, 170. p.

³⁹ SLAUTER 2019, 264. p.

⁴⁰ SLAUTER 2019, 266. p.

⁴¹ SLAUTER 2019, 268. p.

⁴² SLAUTER 2019, 269. p.

⁴³ SLAUTER 2019, 269. p. Vö. ROWLAND 2003, 166. p.

Az amerikai *hot news*-doktrína⁴⁴ a modern, európai sajtókiadó joghoz képest eltérő vonásokat mutat. Míg előbbi magát a sajtókiadványt védi annak nyilvánosságra hozatalától kezdődően, addig az utóbbi a hírgyűjtésre és előállításra fordított erőfeszítést. Ez a tevékenység nem csak magát a hírelőállítást és közreadást, hanem a riporter munkát is magában foglalja, amelyet gyakran szabadúszók végeznek.⁴⁵ Ezen a ponton a híraggregátor oldalak mind a sajtókiadók, mind a független tudósítók érdekeit sértik, hiszen közvetlenül sem a hírgyűjtésből, sem a hírelőállításból nem veszik ki a részüket.⁴⁶ A független tudósítók gazdasági érdekei egyébként a platformok tevékenysége által csak közvetetten szenvedhetnek sérelmet, hiszen az ő történetüket a kiadó korábban már megvásárolta, vagyis megfizette a felhasználásért járó szükséges díjakat.⁴⁷

A hírek valódi értékét a frissességük adja, vagyis az, hogy a világ eseményeiről történő, lehetőség szerint első kézből való beszámoló minél gyorsabban a hírfogyasztók tudomására jusson. A hírek ebben a tekintetben akár amolyan köztulajdonként is felfoghatók, ugyanakkor azok rendszerezett gyűjtése és a nyilvánossághoz juttatása olyan többlet befektetést és tevékenységet feltételez, amely indokolhat valamilyen védelmet.⁴⁸

A hírek védelmének problémája felmerült a BUE⁴⁹ felülvizsgálatát célzó tárgyalások során, az 1961-es Római Egyezmény⁵⁰ elfogadását megelőzően. Végül elvetették, hogy a hírek bárminemű oltalmának lehetőségét.⁵¹ A BUE 2. cikk (8) bekezdése ki is mondja, hogy a szerzői jogi oltalom „(...) *nem áll fenn az egyszerű sajtóközlemény jellegű napi hírekre.*” A sajtóban megjelenő cikkek szerzőit, mint irodalmi alkotások alkotóit ettől még természetesen megilleti a szerzői jogi védelem, ugyanakkor a jogalkotó az információhoz jutás jogára tekintettel a pusztá híreket kiemelte a szerzői jog védelmi köréből. A BUE berlini felülvizsgálata eredményeként azt is kimondták, hogy a kiadók kereskedelmi érdekeit nem lehet a szerzői jog eszköztárával védeni.⁵² A sajtóorgánumok tevékenységéről a berlini felülvizsgálat során akként vélekedtek, hogy az nem éri el még a kapcsolódó jogi jogosultként való elismerés küszöbét sem, amely küszöböt az előadóművészek és hangfelvétel-előállítók ugyanakkor átléptek.⁵³

A sajtókiadók és az általuk előállított tartalom nyilvánossághoz közvetítésében fontos szerepet játszó platformok tehát egyfajta egymásra utalt viszonyban állnak egymással.

⁴⁴ A „forró hírek” doktrína neve felettebb beszédes. A bírósági esetjog csak arra az időtartamra biztosít védelmet, ami elegendő ahhoz, hogy a hírgyűjtés biztosítsa a hírek begyűjtésére fordított befektetéseinek megtérülését. Az időtartam a hír típusától függ. Sporthírek, tőzsdei hírek, árfolyamok esetében igen rövid, mindössze néhány óra. Egy tényfeltárási cikk esetében azonban hosszabb idővel, akár hónapokkal is számolhatunk. Lásd: HARKAI – CROSS 2023, 20. p.

⁴⁵ HARKAI – CROSS 2023, 20. p.

⁴⁶ HARKAI – CROSS 2023, 21. p.

⁴⁷ HARKAI – CROSS 2023, 21. p.

⁴⁸ SWINDLER 1955, 322–323. pp. Vö. ROWLAND 2003, 165–166. pp.

⁴⁹ 1886. évi berni egyezmény az irodalmi és a művészeti művek védelméről.

⁵⁰ 1961-es római egyezmény az előadóművészek, a hangfelvétel-előállítók és a műsorsugárzó szervezetek védelméről.

⁵¹ MOSCON, VALENTINA: *Neighbouring rights. In search of a dogmatic foundation. The press publishers' case.* In: Pihlajarinne, Taina – Vesala, Juha – Honkkila, Oli (szerk.): *Online Distribution of Content in the EU*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2019. 41. p.; KNAPSTAD, TONE: *Fighting the tech giants. News edition, competition law's (un)suitability to safeguard the press publishers' right and the quest for a regulatory approach.* *Journal of Intellectual Property Law & Practice* 2021/12. 1322. p.

⁵² MOSCON 2018, 42–43. pp.

⁵³ MOSCON 2018, 45. p.

Hírtartalmak nélkül nem lenne mit indexálni, a médiafigyelő és híraggregátor szolgáltatások nélkül pedig sokkal kisebb lenne az online hírportálok elérése.⁵⁴ Ezt alátámasztják azok a példák, amelyeket a spanyol és német⁵⁵ kapcsolódó jogi védelem létrehozása után tapasztalhatott a piac. A kiadóknak fizetendő jogdíj bevezetését követően a közvetítők beszüntették indexáló tevékenységüket, mert nem akarták a meghatározott jogdíjat kifizetni. 2015-ben Spanyolországban a Google bezárta a Google News szolgáltatását, amelynek következtében 6,1%-kal visszaesett a híroldalak látogatottsága. A nagy hírportáloknál 5,8%-os, az átlagosaknál 7,1%-kos, a kicsiknél pedig 13,5%-os visszaesést mértek. Németországban⁵⁶ hasonló következményekkel járt a sajtókiadói jog bevezetése. A Google nem jelentette meg a VG Media kiadványaihoz kapcsolódó keresési eredményeket, vagy elrejtette azokat.⁵⁷ A negatív következményeket látva a VG Media a törvény által biztosított kapcsolódó jogi védelem ellenére adott ingyenesen felhasználási engedélyt. A Google piaci erőfölényét mutatja, hogy a kisebb aggregátor oldalak, mint például a GMX, a Web.de és a T-Online, csak a felhasználási díj megfizetése ellenében kaptak volna felhasználási engedélyt, ezért előbb csökkentették, majd meg is szüntették a szolgáltatásaikat.⁵⁸ A német és spanyol példák előre vetítik, hogy azok a sajtókiadók, akik az egyébként jogos érdekeikre hivatkozva fel kívánják lépni a közvetítő szolgáltatókkal szemben, versenyhátrányba kerülnek azokkal a vetélytársakkal szemben, akiknek viszont sikerült az aggregátorokkal megegyezni.⁵⁹ Ez tovább növeli az esélyét annak is, hogy a kiadók a sajtókiadványaikat vagy azok egy meghatározott részét fizetőfal (*paywall*) mögé rejtik,⁶⁰ vagy az egyedi szerkesztői tartalmakért külön-külön kell fizetni (*click-per-view*).⁶¹

Az európai megoldási variációk között találunk olyat is, amely nem jogalkotási eszközökkel, hanem más módon próbálta meg a felbillent egyensúlyt kezelni. A Google 2012-ben a francia nyelvű belga kiadókkal kötött megállapodást, amelytől azt várták, hogy majd

⁵⁴ SENFTLEBEN, MARTIN et al.: *New Rights or New Business Models? An Inquiry into the Future of Publishing in the Digital Era*. International Review of Intellectual Property and Competition Law 2017/5. 553. p.

⁵⁵ Az egyes tagállami szabályozási kísérletekhez lásd: ROSATI, ELEONORA: *Neighbouring Rights for Publishers. Are National and (Possible) EU Initiatives Lawful?* International Review of Intellectual Property and Competition 2016/5. 571–574. pp.; ROSATI 2021, 254. p.; STAMATOUDI, IRINI – TORREMAN, PAUL: *The Digital Single Market Directive*. In: Stamatoudi, Irini – Torremans, Paul (szerk.): *EU Copyright Law. A Commentary*. 2. ed. Edward Elgar. Cheltenham, 2021. 723–724. pp.

⁵⁶ Németországban már 2009-ben lobbitevékenységet folytattak annak érdekében, hogy a törvényhozó alkosson kapcsolódó jogi védelmi konstrukciót a sajtókiadók számára. A törekvés szerzői jogi és alkotmányossági aggodalmakat is felvetett. Ütközne például a keresőmotor-üzemeltetők szabad foglalkozásuk gyakorlásához való jogával, az információ szabad terjesztésének jogával és az újságírók személyiségi jogaival. Érvként merült fel a konstrukció ellen, hogy az ütközne az egyedi esetekre vonatkozó jogalkotás alkotmányos tilalmával, mert a szabályozás kifejezetten a Google-t célozta. Lásd WESTKAMP, GUIDO: *The new German publisher's right. A violation of European Law? A comment*. Queen Mary Journal of Intellectual Property 2013/3. 241–243. pp.

⁵⁷ SENFTLEBEN et al. 2017, 554–555. pp.; MATANOVAC VUČKOVIĆ, ROMANA: *The Effectiveness of the Press Publishers' Related Right*. International Review of Intellectual Property and Competition Law 2021/8. 1060. p.; PEUKERT, ALEXANDER: *An EU related right for press publishers concerning digital uses. A legal analysis*. Goethe Universität Frankfurt am Main. Faculty of Law Research Paper 2016/22. 47–48. pp.

⁵⁸ MATANOVAC VUČKOVIĆ 2021, 1059. p. A német versenyjogi kérdésekről lásd LAMPECCO, NORA: *EU competition law to the rescue of press publishers' ancillary rights*. EU Law Live. Weekend Edition 2021/55. 10–11. pp.

⁵⁹ HÖPPNER, THOMAS: *EU Copyright Reform. The Case for a Publisher's Right*. Intellectual Property Quarterly 2018/1. 13. p.

⁶⁰ HÖPPNER 2018, 17. p.

⁶¹ BENCZE MÁTÉ IMRE: *A CDSM irányelv sajtókiadványok védelmével kapcsolatos szabályozása és hazai implementációja*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle 2023/3. 35. p.

hozzájárul az üzleti együttműködés elmélyítéséhez és a hirdetési megoldások szélesebb alkalmazásához, miközben növelnék az olvasók elkötelezettségét a Google+ közösségi eszközök iránt. Franciaországban 2013-ban ugyancsak a Google 60 millió Eurót fektetett a *Digital Publishing Innovation Fund* alapba, amellyel a francia digitális kiadói szcénát kívánta támogatni. 2016-ban Olaszországban a *Federazione Italiani Editori Giornale* (FIEG) részére irányzott elő a Google 12 millió eurós befektetést három évre, aminek keretében a FIEG tagjai lehetőséget kaptak a tartalmaik Google Play újságon keresztül történő terjesztésére, illetve arra, hogy használhassák a Google Analytics és a YouTube szolgáltatásait.⁶² 2021-ben a Google több évre szóló, globális felhasználási szerződést kötött a News Corp-pal. A megállapodás értelmében a Google a hírtartalmak felhasználásáért „jelentős összeget” fizet többek között a *The Wall Street Journal*-nek, a *Barron's*-nak, a *MarketWatch*-nak, a *New York Post*-nak, a brit *The Times*-nak, a *The Sunday Times*-nak és a *The Sun*-nak. A felhasználási díjon felül a Google vállalta egy előfizetői platform, illetve az audio és audiovizuális újságrészlet fejlesztését, a reklámbevételekből való részesedés fizetését.⁶³ Ha pedig kitekintünk az Európai Unióból, akkor érdemes szemügyre venni a brit példát, amelyet egyébként az uniós jogalkotó is figyelembe vett. Az Egyesült Királyságban 1956 óta biztosítanak kizárólagos jogot a kiadóknak, amelyek egy engedélyezhetik vagy megtilthatják, hogy egy vagy több irodalmi, színpadi vagy zenemű egészéről vagy bármely részéről, illetve „egy kiadott kiadás tipográfiai elrendezéséről” telefax másolatot készítsenek.⁶⁴ A védelem az első kiadás naptári évétől számított huszonöt évig áll fenn. A védelem célja, hogy más kiadókkal szemben oltalomban részesítse a kiadók tipográfiai tervezésbe fektetett munkáját.⁶⁵

III. Sajtókiadók kapcsolódó jogi védelme

A CDSM-irányelv⁶⁶ célul tűzte ki a sokszínű sajtó védelmét, amely nélkülözhetetlen eleme a minőségi újságrészletnek és a polgárok információhoz való hozzáféréseinek. Elősegíti a nyilvános vitát és a demokratikus társadalom megfelelő működését. Elismeri azt is, hogy az online tartalom piacon a hirdetési felületekért és a felhasználói figyelemért és adatkért folyó versenyben a kiadók engedélyezési problémákkal kell, hogy szembe nézzenek. Szükségszerű tehát a sajtókiadók jogosulti elismerésére a kiadványaik online felhasználása tekintetében.⁶⁷

A védelem egyik fontos alapja a sajtókiadványok előállításába fektetett szervezet-építési és pénzügyi erőforrások elismerése. Ez ugyanakkor nem érinti az egyéni felhasználók által magáncélra vagy nem kereskedelmi célra történő felhasználást, beleértve az

⁶² ROSATI 2016, 572. p.

⁶³ News Corp and Google Agree To Global Partnership On News – Press Releases.

⁶⁴ Copyright, Designs, and Patents Act 1988, 8, 9(2)(d), 15, 17(5) cikkek.

⁶⁵ Peukert ugyanakkor megjegyzi, hogy az újsághiadók megpróbáltak hivatkozni erre a jogra a sajtómetszési szolgáltatásokkal szemben, azonban a Lordok Háza úgy ítélte, hogy a „fakszimile másolat csak akkor tulajdonítja el egy újság megjelenését és elrendezését, ha az legalább egy teljes újságdalt tartalmaz.” Lásd PEUKERT 2016, 73. p.

⁶⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 2019/790 irányelve a digitális egységes piacon a szerzői és szomszédos jogokról, valamint a 96/9/EK irányelv módosításáról.

⁶⁷ CDSM-irányelv, (54) preambulumbekzdés.

online megosztást⁶⁸ és az internetes hiperhivatkozást (linkelést), illetve a kiadványokban közzétett pusztá tényeket.⁶⁹ A pusztá tények védelem köréből való kizárása összhangban van a szerzői jog alapvető természetével, amely csak az egyéni, eredeti jellegű műveket védi. Ezek közé nem tartoznak a tények, ahogy például az ötlet, elv, elgondolás, matematikai művelet sem.⁷⁰ A tények sajtókiadói jog köréből történő kizárása már csak azért is indokolt, mert a hír alapját képező tény a sajtókiadvány keletkezését megelőzően jön létre, és kívül esik az előállítás folyamatán, amelyre a sajtókiadó befektetése irányul.⁷¹ A sajtókiadók kapcsolódó jogi védelme kiterjed a kiadványok online környezetben történő többszörözésére és nyilvánosságához közvetítésére. E két vagyoni jog terjedelme megfelel az InfoSoc-irányelvben foglalt többszörözés és nyilvánosságához közvetítés vagyoni jogok terjedelmének, és az ott meghatározott korlátozásokat és kivételeket is megfelelően alkalmazni kell, különös tekintettel a kritikai vagy ismertetési céllal történő idézésre,⁷² illetve az időleges többszörözési kivételre.⁷³

A CDSM-irányelv 2. cikk 4. pontja meghatározza a sajtókiadvány fogalmát, amely alatt újságírói jellegű irodalmi művekből⁷⁴ álló gyűjteményt kell érteni, amely tartalmazhat egyéb műveket vagy más védelem alatt álló teljesítményeket, és amely lehet egy azonos cím alatt megjelenő időszakos kiadvány vagy rendszeresen aktualizált kiadvány, például újság, illetve általános vagy szakfolyóirat különálló példánya, és amelynek célja a nyilvánosság tájékoztatása hírekről vagy más témákról, illetve valamely szolgáltató kezdeményezésére, szerkesztői felelősségére és ellenőrzése mellett jelenik meg tetszőleges tömegtájékoztatási eszközben. Az uniós szerzői jogban autonómnak tekinthető fogalomban meghatározott követelmények kumulatívak, amelyeket az egész Unióban egységesen kell alkalmazni.⁷⁵ A sajtókiadványokban jellemzően irodalmi művek, fényképészeti alkotások, videófelvételek és más védett teljesítmények, például hangfelvételek és előadóművészi teljesítmények is megtalálhatók.⁷⁶ A jog nem terjed ki a tudományos folyóiratokra, illetve olyan weboldalakra, blogokra, amelyek tevékenységüket nem egy szolgáltató kezdeményezése, szerkesztői felelőssége és ellenőrzése mellett végzik.⁷⁷ Kiterjed ugyanakkor a sajtókiadványok teljes felhasználására és bizonyos részeinek hasznosítására is, amely

⁶⁸ CDSM-irányelv, (55) preambulumbekkezdés.

⁶⁹ PAPADOPOULOU, MARIA-DAPHNE – MOUSTAKA, EVANTHIA-MARIA: *Copyright and the Press Publishers Right on the Internet. Evolution and Perspectives*. In: Synodinou, Tatiana-Eleni et al. (szerk.): *EU Internet Law in the Digital Era. Regulation and Enforcement*. Springer. Cham, 2020. 113. p.; STAMATOUDI – TORREMANS 2021, 727. p.

⁷⁰ ROSATI 2021, 285–286. pp.

⁷¹ ROSATI 2021, 285–286. pp.

⁷² CDSM-irányelv (57) preambulumbekkezdés.

⁷³ FURGAL, ULA: *The EU press publishers' right. Where do Member States stand?* *Journal of Intellectual Property Law & Practice* 2021/8. 889. p.; SZALAY KLÁRA – POLYÁK GÁBOR: *Sajtókiadók szomszédos joga. A tagállami átültetés kérdőjelei*. *Pro Futuro* 2019/2. 13–14. pp.

⁷⁴ Az újságírói tevékenységgel az EUB is foglalkozott. A Satamedia-ügyben ilyenek kell tekinteni a nyilvános dokumentumokból származó adatokat érintő tevékenységet, amelynek célja az információk, vélemények vagy eszmék nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétele, függetlenül a továbbítás módjától. E tevékenységet nem csak médiavállalkozás formájában lehet végezni, és irányulhat nyereségszerzési célra is. Lásd: C-73/07. *Tietosuojaavalluutettu és társai kontra Satamedia Oy*, ECLI:EU:C:2008:727, 61. pont. A kérdésről bővebben lásd DANBURY, RICHARD: *The EU's Press Publisher's Right is too broad. What can be done about it?* *European Intellectual Property Review* 2022/1. 23. p.

⁷⁵ ROSATI 2021, 261. p.

⁷⁶ ROSATI 2021, 260–262. pp.

⁷⁷ CDSM-irányelv (56) preambulumbekkezdés.

alól kivételt képez az egyes szavak vagy nagyon rövid részletek felhasználása.⁷⁸ Nem érinti továbbá a szerzők és más kapcsolódó jogi jogosultak kiadványokban foglalt művekhez és más teljesítményekhez fűződő szerzői és szomszédos jogait. Velük szemben a kiadók sem hivatkozhatnak a számukra biztosított kapcsolódó jogi védelemre, kivéve, ha a felek között létrejött szerződéses megállapodás másként nem rendelkezik. A sajtókiadványokba foglalt művek szerzőit részeltetni kell azokból a bevételekből, amelyek a kiadóhoz az online tartalomszolgáltatókkal kötött felhasználási szerződések alapján folynak be.⁷⁹ E garancia biztosítása szükséges volt ahhoz, hogy az egyébként bizonytalan újságírói érdekképviseleti szervezeteket meggyőzzék a sajtókiadói jog fontosságáról.⁸⁰

A 15. cikk (1) bekezdése szerint a tagállamoknak a kiadók számára biztosítaniuk kell az InfoSoc-irányelvben meghatározott többszörözés és nyilvánossághoz közvetítés vagyoni jogát az információs társadalommal összefüggő szolgáltatást nyújtó szolgáltatók általi online felhasználás esetére. Ez a kötelezettség csak az információs társadalommal összefüggő szolgáltatók körére vonatkozik.⁸¹ A sajtókiadói jog hatálya alól kivételt képeznek az egyéni felhasználók általi magáncélú vagy nem kereskedelmi célú felhasználások, valamint a hiperhivatkozás és a kiadványok egyes szavainak vagy rövid részleteinek felhasználása. A magáncélú felhasználás kiterjedhet a kiadványokról készült másolatok más felhasználókkal történő átadására, megosztására, akik szintén magáncélból veszik igénybe a megosztott tartalmakat.⁸² A védelmi időt a 15. cikk (4) bekezdése a kiadástól számított két évben maximalizálja, amelyet a kiadást követő év január 1. napjától kell számítani. Ezek a rendelkezések nem alkalmazhatók olyan kiadványok esetében, amelyek első alkalommal 2019. június 6. előtt jelentek meg.

IV. Összegzés

Az új kapcsolódó jogi védelmet már az előkészítési fázisban sok kritika érte. Újságírói részről az a félelem fogalmazódott meg, hogy romolhat a kiadókkal szembeni alkupozióciójuk. A végfelhasználók úgy látták, hogy csökkenhet az ingyenesen hozzáférhető információk köre, és növekedni a fizetős tartalmak száma. A közvetítő szolgáltatók a jogbizonytalanság növekedésére, a tranzakciós költségek emelkedésére és a piacra való belépés új korlátaira panaszkodtak.⁸³ A sajtókiadói műhelyek fenntartható finanszírozás elengedhetetlen az információs pluralizmus megteremtése szempontjából, ennek azonban fenntartható módon kellene megtörténnie.

A sajtókiadók befektetéseit és érdekeit védő kapcsolódó jogi védelem legfőbb jogpolitikai indoka, hogy a többszörözés és nyilvánossághoz közvetítés vagyoni jogainak kiadók számára történő garantálásával megkönnyítse a kiadványok tömeges, engedély nélküli online felhasználásával szembeni fellépést. A német és a spanyol gyakorlati példa

⁷⁸ CDSM-irányelv (58) preambulumbekkezdés.

⁷⁹ CDSM-irányelv (59) preambulumbekkezdés, 15. cikk (2), (5) bekezdés.

⁸⁰ FURGAL 2021, 891. p.

⁸¹ ANGELOPOULOS, CHRISTINA: *Articles 15 & 17 of the Directive on Copyright in the Digital Single Market. Comparative National Implementation Report*. CIPIL 2022. 16. p. <https://informationlabs.org/wp-content/uploads/2022/09/Angelopoulos-Report-Full-Report.pdf>.

⁸² ANGELOPOULOS 2022, 16. p.

⁸³ SGANGA 2021, 825. p.; STAMATOUDI – TORREMANNS 2021, 723. p.

azt mutatja, hogy a sajtókiadókat védő kapcsolódó jogi konstrukció a valóságban alig-alig kikényszeríthető, mivel a közvetítő szolgáltatók inkább eltekintettek a védett kiadványok felhasználásától.⁸⁴ Az új kapcsolódó jog konstrukció mellett szól ugyanakkor hogy a védelem a kiadvány céljától és formájától, nem pedig annak minőségétől, egyéni, eredeti jellegétől függ.⁸⁵ A 15. cikk mindazonáltal nem teremt az InfoSoc-irányelvhez hasonló maximális harmonizációt, a (3) bekezdésben foglalt kivételek átültetése pedig nem kötelező a tagállamok számára.⁸⁶

Az új konstrukció nem áll kritika nélkül az újságíró szerzők körében sem, akiknek a cikkeik olvasottságának növelése áll érdekében.⁸⁷ Az Újságírók Európai Szövetsége (*European Federation of Journalists*) szerint az újságírók által létrehozott cikkek nehezebben jutnak majd el a nyilvánossághoz, a kiadók pedig anélkül tesznek szerinti vagyoni jogokra, hogy az alkotás folyamatában tevékenyen részt vettek volna.⁸⁸ Kérdéses továbbá az is, hogy az esetlegesen befolyó jogdíjbevételekből miként fogják részletetni az újságíró szerzőket. A sajtókiadói jog megszületése azt eredményezheti, hogy a jövőben esetleg nem lesz szükség az újságírók és más szerzők műveinek sajtókiadványokban történő felhasználására irányuló felhasználási szerződések megkötésére, amelyek eddig védték a szerzők érdekeit.⁸⁹ Az új kapcsolódó jog inkább a már meglévő piaci szereplőknek kedvez, miközben gátolja az új versenytársak piacra lépését. Ez fenyegetheti a média pluralizmust, hiszen piaci koncentrációt okoz.⁹⁰ Ezen felül pedig a hatóköre is túl tág. Ha csak az (54) preambulumbekzdésben nevesített jogalkotói célokat (nyilvános vita, demokratikus társadalom megfelelő működése) vesszük figyelembe, akkor a védelemnek csak a demokrácia fejlődése szempontjából fontos információkat kellene lefednie, egyéb más hírtartalmakat, például bulvárhíreket, nem.⁹¹

A sajtókiadói jog egyik jogpolitikai indoka a nyilvánosság tájékoztatásának, illetve tájékozottságának elősegítése, biztosítása. Ennek tükrében kizárhatók a sajtókiadói jog köréből azok a mesterségesen előállított tartalmak, amelyek nem ténytörűek, vagy a létrehozásuk célja nem a nyilvánosság tájékoztatása, vagy esetleg egyenesen annak félretájékoztatása volt. Ezen tartalmak körébe tartoznak például a dezinformációs célt szolgáló álhírek.⁹²

Az új kapcsolódó jogi védelem célja a befektetői érdekek védelme.⁹³ Ezt abban az internetes, online környezetben, ahol a sajtókiadványok platformok általi gyűjtése és indexálása történik, a leghatékonyabban a többszörözés és nyilvánossághoz közvetítés vagyoni jogainak garantálásával lehetett biztosítani. Ezzel egy időben az uniós jogalkotó figyelemmel volt az Európai Unió Bíróságának kialakult esetjogára, különös tekintettel a linkeléses⁹⁴ joge-

⁸⁴ PEUKERT 2016, 64–65. pp.

⁸⁵ PIHLAJARINNE – VESALA 2018, 293. p.

⁸⁶ SGANGA 2021, 826. p.; MATANOVAC VUČKOVIĆ 2021, 1052. p.

⁸⁷ MOSCON 2018, 58. p.

⁸⁸ PAPADOPOULOU – MOUSTAKA 2020, 127. p.

⁸⁹ SENFLEBEN et al. 2017, 553. p.

⁹⁰ DANBURY 2022, 24–25. p.

⁹¹ DANBURY 2022, 11. p.

⁹² DANBURY 2022, 257. p.

⁹³ PAPADOPOULOU – MOUSTAKA 2020, 121. p.

⁹⁴ Lásd különösen: C-466/12. *Nils Svensson és társai kontra Retriever Sverige AB*, ECLI:EU:C:2014:76; C-348/13. *BestWater International GmbH kontra Michael Mebes és Stefan Potsch*, ECLI:EU:C:2014:2315; C-160/15. *GS Media BV kontra Sanoma Media Netherlands BV és társai*, ECLI:EU:C:2016:644. Kapcsolódó jogi jogosultak vagyoni jogait, illetve azok határát illetően: C-279/13. *C More Entertainment AB kontra*

setekre.⁹⁵ A két vagyoni jog esetében ugyanúgy érvényesülnek a korlátozások és kivételek. A jogalkotónak figyelemmel kellett továbbá lennie a véleménynyilvánítás szabadságára, a sajtószabadságra,⁹⁶ az információhoz jutás szabadságára, a vállalkozás szabadságára, valamint a szellemi tulajdon védelmének fontosságára. Az uniós jogalkotónak reagálnia kellett valamilyen módon a sajtókiadókat érő kihívásokra.⁹⁷ A cél az volt, hogy a sajtókiadókat döntési pozícióba juttassa a kiadványaik közvetítő szolgáltatók általi felhasználása tekintetében. Az átültetést követő időszak fontos kérdése, hogy a biztosított vagyoni jogokat milyen konstrukcióban fogják gyakorolni, létre fog-e jönni a közös jogkezelés valamilyen formája, és milyen szerepe lesz a versenyjognak, amennyiben a hírszolgáltatásban is kapuórré váló közvetítő szolgáltatók visszaélnék a piaci erőfölényükkel.⁹⁸

ISTVÁN HARKAI

PRESS PUBLISHERS IN THE DIGITAL PLATFORM ECONOMY

(Summary)

Consumption of news, access to coverage of everyday events and mass media have been fundamentally changed in the age of the Internet. Various news aggregator and aggregation services, as well as social media sites, have become indispensable in gathering and making news produced by media publishers available to members of the public. For end users, this means convenience, as they can access news through their favourite websites.

However, news aggregator services face a setback in terms of objective mass information. End-users are exposed to information bubbles based on their search and content consumption history, which distort the structure of public opinion. Platforms have therefore developed a dominant role in the news media. This paper aims to explore this role, complemented by the question of whether news can be protected by copyright and, if not, how press publishers' investment in news can be protected in the platform economy.

Linus Sandberg, ECLI:EU:C:2015:199. A magáncélú másolásra való tekintettel a szerzői jogi jogosultaknak fizetendő méltányos díjazás tekintetében lásd: C-572/13. *Hewlett-Packard Belgium SPRL kontra Reprobel SCRL*, ECLI:EU:C:2015:389.

⁹⁵ PIHLAJARINNE – VESALA 2018, 293. p.; ROSATI 2021, 276–285. pp.; HARKAI ISTVÁN: *Érvek a sajtókiadványok kiadóinak uniós védelme mellett és ellen*. Európai Jog 2021/6. 17–21. pp.

⁹⁶ A sajtószabadság egyes funkcióihoz lásd: HARKAI ISTVÁN: *A sajtószabadság, mint a bírói függetlenség külső garanciája*. Jogelméleti Szemle 2022/1. 186–194. pp. http://jesz.ajk.elte.hu/2022_1.pdf

⁹⁷ PIHLAJARINNE – VESALA 2018, 295. p.

⁹⁸ MATANOVAC VUČKOVIĆ 2021, 1064–1065. pp.; SGANGA, CATERINA – CONTARDI, MAGALI: *The new Italian press publishers' right. Creative, fairness-oriented... and invalid?* Journal of Intellectual Property Law & Practice 2022/5. 421–428. pp.; MARTIAL-BRAZ, NATHALIE: *The Related Right of News Publishers. Or Biased Negotiations*. Revue Internationale Du Droit D'Auteur 2020/264. 163–179. pp.

SÁNDOR HETTINGER*

The Intersection of Law and Language: Challenges for Non-Native English Speaker Legal Practitioners

I. Introduction

The language skills required for different legal activities can be categorised as active and passive language skills.¹ While oral advocacy, legal advice and policy decisions are mainly based on active language skills,² primarily passive language skills are required for research and drafting.³ Student legal practitioners and paralegals have to handle documents in English more often and on a daily basis as a relevant resource for legal discussion and writing. While it cannot necessarily be deducted from readings in this field, it may still be concluded that the passive language skills of current and future legal professionals are increasingly more demanded than their active language skills.⁴ Nevertheless, the improvement of legal language skills in both legal professionals and law students are essential. If the required language skills are missing, there can be e.g. communication problems, drafts can be unclear, terms from foreign legal systems can be misunderstood and cases can be lost. Especially the perception of the abstract and complex legal terms used and long sentences with many clauses seems to lead to comprehension problems. In this way the language part of their professional life may put non-native speaking legal practitioners and their clients, and, in case of judicial work, also the parties, at risk. Therefore, improvement of the language skills of non-English speaking legal practitioners are indispensable.

* Lecturer in Law, University of Szeged, Faculty of Law, Institute for Comparative Law and Legal Theory

¹ HIRAI, MICHIO: *Correlations between active skill and passive skill test scores*. Shiken. JALT Testing & Evaluation SIG Newsletter 2002/3. 2–8. pp.

² KURLANDER, DANA et al.: *Advocating for language equity. A community-public health partnership*. Front. Public Health 2023. 11:1245849, 2–3. pp. doi: 10.3389/fpubh.2023.1245849

³ NUKAPANGU, VENKANNA – KUMAR, TRIBHUWAN: *Using Language Learning Strategies to Enhance Writing Skills. An Empirical Study of Student-Centered Learning Approaches In Saudi Context*. Ijaz Arabi 2024/1. 6–7. pp. doi: 10.18860/ijazarabi.v7i1.26317

⁴ NHAC, HUONG: *Challenges in Learning Legal English from Students' Perspective at Hanoi Law University*. International Journal of Language and Literary Studies 2021/2. 177–188. pp. doi: 10.36892/ijlls.v2i3.675

The most frequent language used for legal work internationally is English,⁵ and the practice of law is traditionally and most frequently studied in English-speaking countries like the United States and the United Kingdom. English is considered the “lingua franca”⁶ of the global legal community and a high standard of English is an indispensable tool in professional legal work and study. This creates disadvantages for non-native speaking legal practitioners even before they enter the global legal marketplace or begin their first assignment. If non-native speakers of English perform legal work, their working language is very often not their mother tongue, leading to a situation where non-native speaking lawyers and other legal practitioners must work with law mainly or even exclusively in a language other than their own.⁷ This can affect the work of the respective lawyer as legal practitioner at different levels, from private communication via drafting assignments and consulting professional information resources to legal correspondence and courtroom advocacy.⁸

II. Importance of Language Proficiency in Legal Practice

Undoubtedly, legal practice and effectiveness in performing professional duties depends to a large extent on the ability to find, verify and process both primary and complementary (secondary) sources of law,⁹ which is connected with the practice of law – interpreting law and implementing it in everyday legal practice. The performance of professional duties in legal practice also requires an in-depth knowledge of legal language grammar and syntax, and often, even the courtroom practice as a form of language of evidence and form of communication with a court.¹⁰ It is important to recognise that an inability to communicate on the basis of written and spoken legal practice from day one and having to look up, certify interpretations or verify legal regulations in a form which has already been certified in one of several language versions (examples include legal practice within international organisations, especially the EU) significantly slows down the pace of professional work.¹¹

While bilingual legal skills are likely to be considered valuable, in everyday legal practice, lawyers are heavily reliant on their knowledge of legal English, even when working with clients of varied nationalities.¹² To achieve legal process and give the best service to clients, non-native English speaking lawyers are expected to develop eloquent English language skills which can be used in a legal sphere ideally from the beginning of law and

⁵ ORTS LLOPIS, MARIA ANGELES: *Legal English as the Lingua Franca for International Law. Traits and Pitfalls for ESP Practitioners and Legal Translators*. In: Keng, Nicole – Nuopponen, Anita – Rellstab, Daniel (eds.): *Ääniä, Röster, Voices, Stimmen. VAKKI-symposiumi XXXVII 9.–10.2.2017 Vaasa. VAKKI. Vaasa, 2017. 17–28. pp.*

⁶ ORTS LLOPIS 2017, 19. p.

⁷ ORTS LLOPIS 2017, 25. p.

⁸ ORTS LLOPIS 2017, 22. p.

⁹ BELL, JOHN: *Sources of Law*. The Cambridge Law Journal 2018/1. 40–71. pp. doi: 10.1017/S0008197318000053.

¹⁰ CARNEY, TERRENCE: *Linguistics for legal interpretation*. UJ Press. Johannesburg, 2023. 11–40. pp. doi: 10.36615/9781776438891.

¹¹ ROBERTSON, COLIN: *Multilingual Legislation in the European Union. EU and National Legislative-Language Styles and Terminology*. Research in Language 2011/1. 54–56. pp. doi: 10.2478/v10015-011-0011-3.

¹² NORRGÅRD, MARCUS: *The Balance between Two National Languages and Challenges of Bilingualism in Legal Education in Finland*. In: Etcheverry Estrázulas, Nicilás (ed.): *Bilingual Study and Research. The Need and the Challenges*. Springer. Cham, 2022. 125–129. pp.

language dual professional practice. Yet, legal arrangements are often incomprehensible for an average person due to the complex, old-fashioned vocabulary and terminology used.¹³

1. Understanding Legal Terminology in a Transforming Legal Setting

Legal language presents challenges for non-native English speaking practitioners – as it involves anachronistic meanings, different aspects, and manifestations.¹⁴ Non-native English speaking practitioners face significant difficulties in understanding the complex and intricate nature of legal language due to its archaic meanings,¹⁵ multifaceted aspects, and myriad expressions. The potential for misinterpretation can arise as a consequence of various factors, including linguistic nuances, legal complexities, and para-linguistic elements.¹⁶

Furthermore, it is important to note that certain jurisdictions are swiftly transitioning towards the implementation of remote hearings (a tendency that gained tremendous momentum during the COVID-19 pandemic),¹⁷ a development that has elicited a mixed response from legal practitioners. In Scotland, England, and Wales, for instance, the widespread use of online platforms and video-conferencing technologies in legal proceedings is poised to create a seismic shift in the traditional courtroom setting.¹⁸ This adaptation process necessitates the involvement of esteemed judges, seasoned lawyers, and representatives of litigants, all of whom must adjust to the novel virtual environment and contribute to the formulation of innovative procedural rules.¹⁹

It is worth mentioning that legal interpreters, who play a pivotal role in this evolving landscape, have experienced their fair share of challenges and reservations regarding their participation in remote hearings. The profound complexities of being a legal interpreter have been further amplified within these digital realms, consequently yielding significant implications for the fundamental rights of the litigants involved. In light of these developments, concerns have been raised regarding the accuracy and reliability of interpreter-authored translations in the context of legal settings. The potential impact of these apprehensions on the overall integrity and fairness of legal proceedings cannot be understated, thereby necessitating a comprehensive examination and resolution of these pertinent issues.²⁰

¹³ TURNER, KIM – HUGHES, NATHAN: *Supporting young people's cognition and communication in the courtroom. A scoping review of current practices*. Criminal Behaviour and Mental Health 2022/3. doi: 10.1002/cbm.2237.

¹⁴ PAPPAS, MARINA: *At the Crossroads of Legal and Technical Translation. The Case of Personal Data*. AWEJ for Translation & Literary Studies 2023/2. 157–158. pp.

¹⁵ SCHNEIDEROVÁ, ANNA: *Historical Background to English Legal Language*. Journal of Modern Science 2018/2. 117–126. pp. doi: 10.13166/jms/92522.

¹⁶ VALERO-GARCÉS, CARMEN: *Linguistic and Paralinguistic Aspects in Legal Interpretation. Some Strategies and Programs*. Revista Alicantina de Estudios Ingleses 1996. 133–142. pp.

¹⁷ LÁNCOS PETRA: *New technologies in the court. Remote hearings and hybrid interpreting during the pandemic*. Across Languages and Cultures 2023/2. 257–267. pp. doi: 10.1556/084.2023.00327.

¹⁸ BYROM, NATALIE: *What we know about the impact of remote hearings on access to justice. A rapid evidence review. Briefing paper*. Nuffield Family Justice Observatory – The Legal Education Foundation. London, 2020. 2–5. pp.

¹⁹ BYROM 2020, 6. p.

²⁰ VALERO-GARCÉS, CARMEN: *Training Public Service Interpreters and Translators in the Legal Context*. Slavonic Pedagogical Studies Journal 2016/2. 320–336. pp. doi: 10.18355/PG.2016.5.2.320-336.

2. *Drafting Legal Documents*

Another aspect worth mentioning is the provision of hands-on experience in legal drafting is a feature of most practice-oriented legal curricula.²¹ The preparation of legal documents is equally crucial for law students planning to become legal practitioners. There are several different kinds of legal documents that legal practitioners write in traditional practice models, which includes factual legal memoranda, demand letters, pleadings, motions, trial advocacy materials, and appellate advocacy materials.²² Teaching students how to draft effective legal documents is at the core of most legal education programmes, and drafting exercises are part of most legal writing courses for lawyers. However, the drafting exercises that the students will find in law school are limited in number, as well as in the types of legal documents. For that reason, these exercises may be insufficient to teach the students all the necessary drafting skills they need to succeed in practice. The trouble is not enough variety in the types of drafting exercises. Typically, students are only required to write memos and client advice letters or to write and present oral arguments. Other types of documents that practitioners draft are left out of the legal writing curriculum.²³

This omission of other important document types can hinder students' ability to effectively navigate the complex landscape of legal practice. In order to bridge this gap, it is crucial for legal education programmes to expand the range of drafting exercises offered to students. By incorporating a wider variety of document types, such as contracts, pleadings, and legal opinions, students can develop a more well-rounded skill set that prepares them for the demands of their future careers.²⁴

By expanding the range of drafting exercises, students will not only enhance their ability to effectively communicate through written documents, but they will also gain a deeper understanding of the intricacies involved in different legal scenarios. This comprehensive approach to legal writing education ensures that students are equipped with the knowledge and skills necessary to draft a diverse array of documents, tailored to the specific needs of their clients.

Furthermore, the inclusion of different document types in drafting exercises exposes students to the nuances of legal practice, such as the importance of precision and attention to detail in contract drafting, or the persuasive techniques employed in the formulation of legal opinions. These experiences provide students with valuable insights into the practical realities of the legal profession, helping them to become well-rounded and proficient legal professionals.

In conclusion, the expansion of drafting exercises in legal education programmes is essential for adequately preparing students for the challenges they will face in real-world legal practice. By incorporating a wider variety of document types, students can develop a more comprehensive set of skills and gain a deeper understanding of the intricacies of

²¹ WILCOX, JAMISON: *Teaching legal drafting effectively and efficiently. By dispensing with the myths*. Journal of legal education 2007/3. 448–466. pp.

²² MARKOVIĆ, MARKO – GOSTOJIĆ, STEVAN: *Legal document assembly system for introducing law students with legal drafting*. Artificial Intelligence and Law 2023/4. 860. p. doi: 10.1007/s10506-022-09339-2.

²³ MORTON, CHANTAL: *Foreword, Teaching Legal Writing*. Legal Education Review 2016/1. vi–ix. pp. doi: 10.53300/001c.6081.

²⁴ WINEK, KIRSTEN: *Writing Like a Lawyer. How Law Student Involvement Impacts Self-Reported Gains in Writing Skills in Law School*. Doctoral dissertation. University of Toledo. Toledo, 2019. 27–43. pp.

legal writing. By bridging this gap, legal education programmes can produce competent and capable lawyers who are equipped to navigate the diverse and complex landscape of the legal profession.

III. Challenges Faced by Non-Native English Speaker Legal Practitioners

There is relatively little research on non-native English speaking legal professionals, and there is a gap in this field. Therefore, future research needs to be performed in this regard. It is advised that future researchers understand the importance of legal translation in a broader social and professional context, to understand the real-world interpretation of the legal translation process by observing it and understanding the challenges faced by non-native legal professionals. In addition, participants in future studies should be guided by problem-oriented rather than product-oriented translation. Future research should identify and document all the problems and challenges faced by the participants within the legal context and should also provide logical solutions or suggestions as part of the research findings to challenge these difficulties.

Non-native English speaker legal practitioners experience several linguistic challenges due to differences between the source and target languages. Attribution to the differences in the linguistic systems, legal practitioners have difficulty in identifying equivalence,²⁵ difficulties arise from the application of different word order, formal structure, and complex structure in legal sentences. Moreover, speakers and writers of one language often use linguistic or grammatical structures that are not acceptable or used by speakers and writers of another language. On the one hand, non-native speakers encounter semantic challenges as they find equivalence in the legal context. This is combined with the fact that non-native professional have problems translating legal, religious and culture specific terms, facing syntactic challenges such as differences in phrases, word order, and the complex nature of legal sentences. On the other hand, they encounter co-cultural and interpretative challenges caused by cultural differences between source and target languages.

1. Communication Barriers

The use of “jargon” or the specialised and technical language of law may persuade us to think that legal discourse is only highly technical and has no words or phrases that are generally known or generally understandable.²⁶ However, trained observers of the legal system, for example, researchers, know that many legal professionals rely on words outside a specialised and technical language. Instead, they discuss them in plain language and declare their stance on these words in a legal system. Furthermore, communicational, professional, and generic barriers are not only limited to legal professionals speaking or/

²⁵ ALSAEED, ATHEER ALI MOHAMMAD – ABDULWAHAB, MONTASSER MOHAMED: *Functional Equivalence in Legal Translation. Legal Contracts as a Case Study*. Global Journal of Politics and Law Research 2023/3. 72–150. pp. doi: 10.37745/gjplr.2013/vol11n372150.

²⁶ TROSBORG, ANNA: *The Performance of Legal Discourse*. HERMES. Journal of Language and Communication in Business (9)1992. 8–9. pp. doi: 10.7146/hjlc.v5i9.21503.

and writing in law, such as judges, lawyers, police, probation officers, and others. Instead, people who speak to and work for the law on the side of the public, for example, a person defending oneself in front of a court for a traffic offence, or for example, a person who works for the law as a side of the public for example, a person who wanted to report a criminal act.

English has become the most essential language for global communication. The acquisition of professional language, particularly in technical and specialized fields such as law, requires a great deal of attention. This is even more complex for non-native English speaker legal practitioners, who are facing multi-layered challenges due to the fact that English legal terminology is embedded in the common law legal system as opposed to, for example, the Hungarian legal terminology, which is embedded in the civil law legal system. Moreover, global English is highly diversified and legal English lexicon translational strategies varies from one translator to another.²⁷ Additionally, legal discourse in Hungarian is characterised by being fixed, detached and theoretical when compared to its English counterpart, which is characterized by being nonpositive, interactive and practical. Each of the two languages has a context and connotative meanings for its core technical terms, which makes the process of defining and differentiating them across cultures a daunting task.

2. *Cultural Nuances and Legal Interpretation*

Cultural factors play an incredibly significant and pivotal role in shaping and moulding legal concepts, exerting an immensely profound influence on language patterns, and contributing to the validation and acceptance of legal ideas prevailing within a society.²⁸ These cultural elements serve as a fundamental bridge, a crucial link between the abstract concept and its tangible expression in the vast realm of law. The successful introduction and assimilation of novel legal terms fundamentally rely on the incorporation of diverse cultural components within both national and international legal language models, catering to precise interpretation and seamless translation.

The complexity deepens significantly when considering the varying legal systems and national languages that inherently possess their own distinctive and unique lexicons and terminologies, thereby presenting an arduous and formidable challenge in the pursuit of finding suitable and accurate equivalents across jurisdictions.²⁹ Moreover, the profound impact of assorted legal traditions profoundly influences the structure and sequential arrangement of legal documents, carrying substantial implications for how legal authorities perceive, comprehend, and delineate the rights and responsibilities of individuals within their respective spheres. Consequently, the linguistic counterparts in divergent legal systems may inherently serve contrasting pragmatic functions and carry distinct emotional weight in

²⁷ DU, YUNLEI: *Research on English Translation Strategies in Legal Applications*. International Journal of Education and Humanities 2024/2. 136–138. pp.

²⁸ MERRY, SALLY: *Legal Pluralism and Legal Culture. Mapping the Terrain*. In: Tamanaha, Brian Z. – Sage, Caroline Mary – Woolcock, Michael J. V. (eds.): *Legal Pluralism and Development. Scholars and Practitioners in Dialogue*. Cambridge University Press. Cambridge, 2012. 66–82. pp.

²⁹ PLEASANCE, PASCOE – BALMER, NIGEL J. – DENVIR, CATRINA: *How People Understand and Interact with the Law. Research Report*. Pascoe Pleasance Limited. Cambridge, 2015. 25–30. pp.

their employment and application, further emphasising the need for sensitivity, meticulous attention to detail, and comprehensive translation and interpretation approaches.³⁰

Focus is also placed on the importance of cultural factors for the linguistic form and content of legal documents. Legal professionals must understand how individuals attribute significance to social circumstances and interpret and engage with them. Dealing with these issues involves navigating existing communicative conventions and grappling with diverse cultural norms in order to achieve harmonious outcomes. As legal professionals navigate these intricate challenges, it becomes imperative to gain a comprehensive understanding of how individuals attribute significance to social circumstances. This requires an awareness of the various ways in which participants interpret and comprehend these contexts and how they engage with them. Additionally, effective resolution of these issues necessitates adeptly navigating and adhering to the existent communicative conventions while simultaneously grappling with the complexities inherent in diverse cultural norms. Addressing these problems involves understanding how participants ascribe meaning to social situations, signalling and orienting to existing communicative conventions, and dealing with competing cultural norms.

IV. Instruction in Law and Linguistic Development

Given the significant influence of the legal profession and academia, this cultural phenomenon has widespread effects on social justice and access to justice.³¹ The profession's important role will continue to be a topic of interest, and now is a good time to research the connections between these two fields, as seen in the literature on cross-cultural education and legal communication.³² This will require legal practitioners, academia, other relevant stakeholders to collaborate in developing effective strategies for improving language proficiency and legal understanding among non-native English speakers. It is crucial for legal practitioners to be able to effectively communicate and comprehend legal concepts in English in order to navigate the complexities of the legal system and provide competent representation for their clients. Additionally, continued research and education in this area will help bridge the gap between language barriers and ensure fair and just outcomes for all individuals involved in the legal process. In summary, this chapter has aimed to shed light on the personal, societal, cultural, and professional issues that non-native English speakers face when practicing law in a language other than their own.³³ Through increased awareness and targeted education programmes, these challenges can be effectively addressed and overcome.

The issue of legal bilingualism³⁴ is becoming increasingly important in the global marketplace. The extent and complexity of the challenges that legal faculties face in

³⁰ PERUZZO, KATIA: *Legal translation and interpreting. Between old and new theoretical, discursive and professional perspectives*. *International Journal of Legal Discourse* 2017/2. 256–257. pp. doi: 10.1515/ijld-2017-0009.

³¹ GALANTER, MARC: *Access to Justice in a World of Expanding Social Capability*. *Fordham Urban Law Journal* 2010/1. 119–121. pp.

³² See, for example, AURELIA, MEDREA NICOLETA: *Cross-Cultural Communication. A Challenge to English for Legal Purposes*. *Procedia. Social and Behavioral Sciences* 2012. 5475–5479. pp.

³³ STAROSTINA, OKSANA – HORYTSKA, OLENA: *Peculiarities of teaching a foreign language to lawyers students*. *Linguistics and Culture Review* 2021/4. 881–890. pp. doi: 10.21744/lingcure.v5nS4.1771.

³⁴ MACDONALD, RODERICK A.: *Legal Bilingualism*. *McGill Law Journal* 1997/1. 121–167. pp.

providing instruction in law and linguistic development for non-native English speaker legal practitioners include strategies for improving language proficiency and legal terminology acquisition, as well as cultural sensitivity training. Additionally, incorporating real-world case studies and simulations can enhance practical understanding of legal concepts and language usage. Ultimately, effective instruction in law and linguistic development is vital for non-native English speaker legal practitioners to navigate the complexities of the legal field with confidence and competence.³⁵ It also explores potential solutions and best practices for addressing these challenges. Many legal educators in Hungary are implementing specialized language courses for non-native English speakers to improve their legal English skills.³⁶ This includes legal writing workshops and language immersion programmes³⁷ designed to enhance their proficiency in legal terminology and communication. Additionally, some faculties of law are incorporating bilingual courses and offering resources such as online dictionaries and language support services to assist non-native English speaker legal practitioners in their studies and professional development. Overall, the efforts to bridge the intersection of law and language are essential in ensuring that non-native English speakers are adequately prepared to navigate the complexities of the legal profession.

1. *Incorporating Language Proficiency in Legal Curricula*

Incorporating language proficiency in legal curricula is one possible strategy to alleviate the language barrier.³⁸ Students in law can benefit from specialised language courses tailored to legal terminology and writing skills.³⁹ These courses can help non-native English speakers improve their communication abilities within the legal field. In order to ensure that students can understand varied register of legal discourse, it is not enough merely to train them to be able to produce relatively accurate English or to improve their ability to understand “standard” or “International English”. A preparatory and supportive training would help to improve the extent to which the legal professional can communicate effectively with people from different linguistic backgrounds, particularly when practising in the context of an “international” and “globalized” legal environment.⁴⁰ This training could include

³⁵ DUMINA, EVGENIA, – CUADROS, SIMON SUAREZ: *Teaching Writing In A Foreign Language To Law Students Using Authentic Internet Resources*. SHS Web of Conferences 2020/88. 1–3. pp. doi: 10.1051/shsconf/20208802009.

³⁶ NORTHCOTT, JILL: *Teaching legal English. Contexts and cases*. In: Belcher, Diane (ed.): *English for Specific Purposes in Theory and Practice*. University of Michigan Press. Ann Arbor, 2009. 165–185. pp.

³⁷ CLARENCE, SHERRAN – ALBERTUS, LATIEFA – MWAMBENE, LEA: *Building an evolving method and materials for teaching legal writing in large classes*. Higher Education 2014/6. doi: 10.1007/s10734-013-9707-8.

³⁸ NORTHCOTT, JILL: *Language Education for Law Professionals*. In: Gibbons, John – Turell, M. Teresa (eds.): *Dimensions of Forensic Linguistics*. John Benjamins Pub. Amsterdam, 2008. 27–46 pp.

³⁹ See, for example, the Common Law and English Legal Translation LL.M, the International and European Trade and Investment Law Program, the Undergraduate and Graduate Courses and the Comparative Intellectual Property Law (CIPL) LL.M training programmes at the university of Szeged, Faculty of Law, Institute for Comparative Law and Legal Theory.

⁴⁰ For example, at the University of Szeged, Faculty of Law, Institute for Comparative Law and Legal Theory offers the Common Law and English Legal Translation Lawyers and Consultants Training Programme, being for the duration of 4 semesters at the end of which students will be entitled to hold an LL.M title. In the course of the programme, students will be grounded in legal translation from Hungarian into English and vice versa while exploring and acquiring the required terminology as well as deepening their understanding of how this

language courses, cultural awareness workshops, and practice in legal translation and interpretation skills. By incorporating language proficiency in legal curricula,⁴¹ non-native English speaker legal practitioners can enhance their ability to navigate the complexities of the intersection of law and language.

Given the importance of language in legal practice, it is crucial to address the second major challenge for non-native English speakers in the legal practice – the barrier of language proficiency. English has long since expanded across territorial boundaries and has become a universal language. It is greatly used in all spheres of life including international politics, economy, science, every day communications, and, law practice is no different. English is used as the dominant language of international commercial arbitration and of international trade generally.

2. *Language Training Programs for Legal Professionals*

Language training programmes are designed to provide non-native English speaker legal practitioners with the necessary linguistic skills to effectively communicate in the legal field. These programmes often focus on legal terminology, writing skills, and oral communication.⁴² A course focused on the structure of legal language, with materials designed to support is an ideal way for non-native English speaker legal practitioners to improve their language skills. By learning the nuances of legal terminology and practicing effective writing and speaking techniques, these professionals can enhance their ability to communicate effectively in a legal setting. Additionally, developing a strong foundation in the structure of legal language can help non-native English speakers navigate complex legal documents and conversations with confidence and precision. This can be achieved through specialised language courses and immersion programmes tailored specifically to legal terminology and communication strategies: (a) strategic legal analysis for specific cases, time periods, and legal practices; (b) the identification of language aspects and their appropriate use in dedicated courses that include practical analysis; and (c) the

transformation is reflected in a variety of legal aspects in most common law systems. The International and European Trade and Investment Law LL.M, on the other hand, provides thorough professional and theoretical education in English for students interested in the investment and commercial environment of the European Union. Students who intend to be corporate managers or emissaries in diplomacy or aspire to build successful legal careers in connection with the EU in any other field will also benefit from the course.

⁴¹ One could mention the Undergraduate and Graduate Courses at the University of Szeged, where the palette of courses offered by the Institute for Comparative Law and Legal Theory provides a cross-section of the entire legal training. As such, it comprises a variety of compulsory courses to be taken, among which one may find The World of Legal Systems, Basics of Social Sciences, Legal Theory, Sociology of Law, revealing the general operational framework and principles of the Hungarian and foreign legal systems. Besides compulsory ones, the Institute offers a broad spectrum of specialised and practice-oriented courses. Adjusted to the research fields of the Institute staff, these courses are offered to anyone as electives and may also be taken by those participating in the International Legal and Foreign Language Module. Furthermore, the Institute organises training programmes in various foreign languages for graduate and post-graduate students.

⁴² See, for example, the above-cited training programmes offered by the University of Szeged, Faculty of Law, Institute for Comparative Law and Legal Theory, the syllabus of which comprises courses designed to improve students' skills such as Criminal Law, Intellectual property, Computer-assisted translation and editing, Translation of Political Scientific and Public Administrative Texts, Trial Advocacy, Case Law, Civil Procedure, Contracts, English Language Skills, Evidence Law, International Sale of Goods, etc.

development of professional behaviour. English language courses for law have a tendency only to cover exam-level knowledge and do not prepare students for professional use in specific contexts.⁴³ This results in legal practitioners lacking the necessary language skills to effectively communicate with clients and colleagues in a legal setting. Additional language training programmes tailored to the needs of non-native English speaking legal professionals are essential in addressing this gap. These programmes should focus on developing proficiency in legal terminology, drafting legal documents, and conducting negotiations in English. By providing comprehensive language training, non-native English speaking legal practitioners can enhance their professional skills and effectively navigate the intersection of law and language. For example, the inclusion of specialised vocabulary, legal terminology, and communication strategies in these programmes can greatly benefit practitioners in their interactions with clients and colleagues. Additionally, simulations of real-life legal scenarios can help improve practical language skills and boost confidence in handling various legal situations. Overall, language training programmes play a crucial role in equipping non-native English speaking legal professionals with the tools they need to succeed in the legal field.

Country-specific training programmes are essential for non-native English speaker legal practitioners to navigate the complexities of the legal system in a foreign country and effectively communicate with clients and colleagues. These programmes often focus on legal terminology and language skills, as well as cultural nuances and communication strategies. Additionally, they may offer opportunities for immersive language practice and interaction with native speakers in a legal context. In Hungary, there are language training programmes specifically tailored for legal professionals, such as specialized legal English courses offered by universities or language institutes. These programmes aim to improve participants' legal vocabulary and communication skills, preparing them for the unique language demands of the legal field. One example is the Legal Translator's Training program organised by the Institute for Comparative Law and Legal Theory at the University of Szeged. This program focuses on enhancing language proficiency in specialised legal terminology and promoting cross-cultural understanding among legal professionals. The courses offered aim to provide non-native English speaker legal practitioners with the necessary skills to navigate the complexities of the legal field in an English-speaking environment.⁴⁴ By improving their language proficiency, participants are better equipped to communicate effectively with clients, colleagues, and judges. Additionally, these programmes often focus on legal terminology, writing skills, and cultural nuances to ensure participants can effectively represent their clients in English-speaking courts. The ultimate goal of these language training programmes is to bridge the gap between language barriers and legal expertise, ultimately enhancing the professional development of non-native English speaker legal practitioners.

⁴³ LUCZAK, ALEKSANDRA: *Legal English Courses at Universities. Should We Prepare Students for Certificate Exams or Communication in the Work Place?* International Journal of Arts and Sciences 2010. 2–14. pp.

⁴⁴ See, fn. 42.

V. Professional Development and Continuing Education

The process of learning a language is ongoing for individuals with limited English proficiency,⁴⁵ and the professional growth and continuous education are essential for lawyers' lifelong learning. Regardless of new titles, lawyers must consistently participate in continuing education programmes to stay updated on changes in the legal field and maintain their proficiency in both English and legal terminology. This ensures that non-native English speaker legal practitioners can effectively communicate and navigate the complexities of the law. In order to fulfil their continuing professional development requirements, non-native English speaker legal practitioners may choose to attend language courses specifically tailored to legal terminology. Additionally, they can participate in workshops or seminars focused on improving their language skills within the legal field. These opportunities provide valuable resources for individuals looking to enhance their communication abilities and stay current with the latest developments in legal language usage. Failing to uphold professionalism and social responsibility, particularly in certain genres of legal writing that influence societal structures and obligations, as well as the shift away from English-dominant legal systems in cases of culturally relevant English language proficiency, leads to ongoing criticism and scrutiny from colleagues and clients alike.⁴⁶ Therefore, it is crucial for non-native English speaker legal practitioners to prioritise ongoing professional development and continuing education in order to navigate these challenges effectively. This may involve attending workshops, seminars, or courses specifically tailored to improving language skills and understanding the nuances of legal terminology in an English-speaking context. By investing in their professional growth and language proficiency, non-native English speaker legal practitioners can not only enhance their credibility and effectiveness in their field, but also contribute to a more inclusive and diverse legal profession overall.

1. Workshops on Improving Legal Linguistic Skills

To counterbalance all the above challenges and to enhance their legal linguistic skills, non-native English speaker legal practitioners can participate in specialised workshops and training programmes.⁴⁷ These workshops focus on improving language proficiency, legal terminology, and writing styles specific to the legal field. By actively engaging in these educational opportunities, legal professionals can bridge the gap between their language abilities and the demands of their profession. Workshops designed to enhance legal linguistic skills provide a valuable platform for non-native English speakers to improve their understanding of legal terminology and language nuances. These workshops often focus on practical exercises and interactive activities to reinforce learning and facilitate

⁴⁵ NITHIDECHAIWARACHOK, BUSSAYARAT – MANEEKANON, ORNPIYA – BUBPHADA, THIRAPONG: *Exploring English Language Proficiency, English Language Problems, and English Needs Among First Year Undergraduate Students*. International Journal of Learning, Teaching and Educational Research 2022/12. 273–290. pp.

⁴⁶ PARKER, CHRISTINE: *A Critical Morality for Lawyers. Four Approaches to Lawyers' Ethics*. Monash University Law Review 2003/1. 53–64. pp.

⁴⁷ SIEROCKA, HALINA – CHOVANCOVÁ, BARBORA – KORDIĆ, LJUBICA: *Addressing the Needs of Lawyers in Legal English. A Comparative Study in Four European Union Countries*. Comparative Legilinguistics 2018/33. 57–88. pp. doi: 10.14746/cl.2018.33.3.

language acquisition. Additionally, they offer opportunities for participants to network with other legal professionals and exchange insights on language challenges faced in the legal field. Overall, workshops designed to enhance legal linguistic skills play a crucial role in the professional development of non-native English speaker legal practitioners. They provide practical exercises, constructive feedback, and opportunities for networking. This helps participants improve their legal language proficiency and gain confidence in their communication skills. Additionally, workshops focus on developing vocabulary related to legal terminology and practicing writing legal documents.

In Hungary, the feasibility of implementing workshops on improving legal linguistic skills for non-native English speaker legal practitioners has been discussed extensively within the legal community. Examples include conferences on professional translation and interpretation, language proficiency courses, and interactive training sessions and the resulting publications reflecting upon their findings.⁴⁸ These workshops aim to enhance the communication skills of non-native English speaker legal practitioners in order to improve their performance in a diverse and global legal environment. They also provide valuable opportunities for networking and collaboration among professionals in the field. Additionally, the workshops address specific challenges that non-native English speakers may face in understanding and applying legal terminology and concepts in a second language. Overall, these initiatives play a crucial role in promoting language diversity and inclusivity in the legal profession. Another solution might be to provide specialized language training tailored specifically for non-native English speaking legal practitioners, focusing on legal terminology and writing skills. This would help bridge the gap between language barriers and ensure effective communication within the legal field.

2. *Legal Writing Courses*

A number of legal writing courses are available to help non-native English speaker legal practitioners improve their skills in drafting and analysing legal documents.⁴⁹ They mainly focus on teaching grammar, vocabulary, and legal writing techniques specifically tailored to non-native English speakers. These courses also provide practice opportunities for students to enhance their writing abilities and gain confidence in expressing legal concepts accurately and effectively. Additionally, they may cover topics such as legal research methods, citation styles, and persuasive writing strategies to further develop the students' proficiency in legal writing. In the above-mentioned Translators' Training Programme at the University of Szeged, Faculty of Law, students are also taught the importance of precision and clarity in legal writing.⁵⁰ Furthermore, they are trained in drafting legal documents and analysing case law to enhance their practical skills in the field. The specialised course on

⁴⁸ BALOGH DORKA – LESZNYÁK MÁRTA: *Project Work in the Legal Translation Classroom. First Results of an Empirical Investigation*. In: Horváth Ildikó (ed.): *Latest Trends in Hungarian Translation Studies*. Court interpreting, conference interpreting, terminology, audiovisual translation and revision. Eötvös Loránd University Department of Translation and Interpreting. Budapest, 2018.

⁴⁹ BROWN, RAFAEL DEAN – RAZA, KASHIF: *Materials Development in EALP Legal Writing Courses*. *Language Teaching Research Quarterly* (15)2020. 33–49. pp.

⁵⁰ See, for example, https://www.ojji.u-szeged.hu/images/dokumentumok/kepzesek/OJJI_angolszasz_kurzusok.pdf

drafting legal documents includes practical exercises and assignments that simulate real-world legal scenarios. Students also learn how to effectively communicate legal arguments in a clear and concise manner. Students also learn how to conduct legal research and analyse case law in legal writing courses. This covers briefing cases and drafting legal memoranda. Additionally, students practice writing persuasive arguments and honing their communication skills. Overall, legal writing courses provide non-native English speaker legal practitioners with the necessary tools to effectively communicate in the legal field. Having completed the course, many students feel more confident in their ability to draft legal documents and communicate with clients in English. Additionally, they are better equipped to navigate the nuances of legal language and terminology. This ultimately leads to improved professionalism and credibility in their legal practice. This is coupled with translation exercises that focus on legal terminology and writing style. Additionally, students are often required to draft legal documents and analyse case law to enhance their writing skills. Through these courses, non-native English speaker legal practitioners can gain the necessary proficiency to effectively communicate and advocate on behalf of their clients. This training equips them with the skills needed to draft persuasive legal documents and present arguments in court.

VI. In-Depth Analysis of a Real-Life Situation (Translation Issues)

The following example will provide insights into how language barriers can impact legal proceedings for non-native English speaker legal practitioners. The language barrier often leads to misunderstandings and misinterpretations of legal terms. The Hungarian term of art often differs significantly from its English equivalent, causing confusion for non-native English speaker legal practitioners. This can result in errors in legal documents and contracts, leading to potential legal disputes and complications. Additionally, the cultural differences in legal systems can further complicate matters, as different countries may have varying interpretations of the same legal concepts. It is crucial for non-native English speaker legal practitioners to seek additional support and resources to navigate these challenges effectively. Let us take the example of the Hungarian legal procedural term '*felmentés*'. This term of art has divergent meanings depending on the context in which it is used. In criminal law, '*felmentés*' refers to acquittal, while in civil law or in employment law, it denotes discharge, exemption or dismissal. This ambiguity can pose challenges for non-native English speaker legal practitioners when interpreting and applying legal documents. To support this divergence in interpretation, it is essential for non-native English speaker legal practitioners to have a strong understanding of legal terminology and concepts. Additionally, seeking guidance from experienced colleagues or language experts can help navigate these complexities effectively. For example, translating Decision 3294/2019 (XI. 18.) AB of the Constitutional Court of Hungary⁵¹ into English will require a thorough understanding of legal terminology and nuances. The term '*felmentés*' is used in exactly the same divergent manner as described above: the petitioner in the case was a member of the professional staff of the armed personnel, against whom disciplinary proceedings

⁵¹ See at <https://alkotmanybirosag.hu/ugyadatlap/?id=27520729650C2000C125802200587CFE> or the executive summary in English at <https://hunconcourt.hu/datasheet/?id=27520729650C2000C125802200587CFE>

were instituted concerning insubordination during service duty. The proceedings were subsequently terminated without pronouncing the petitioner subject to the proceedings ‘acquitted’ (*‘fegyelmi felmentés’* in Hungarian, not to mention that this expression has no statutorily crystallised definition⁵²) because the criminal proceedings also instigated against him had been terminated on account of lack of a criminal offence; however, the petitioner was discharged (dismissed – *‘felmentés’*) from service assignment by the person having the status of disciplinary authority for reasons concerning the deteriorated state of health of the petitioner. This example might shed some light on the difficulty that non-native English speaker legal practitioners face when navigating the intersection of law and language in real-life situations. The term *‘felmentés’* was used in this divergent meaning within the same Constitutional Court Decision, leading an inexperienced legal translator to arrive at an incorrect translation. In this case, the lack of familiarity with legal terminology in English can result in serious misunderstandings and potential legal consequences. It is crucial for non-native English speaker legal practitioners to continuously improve their language skills and legal knowledge to effectively navigate these complex situations.

VII. Conclusions

In view of the foregoing considerations and on the authority of the court decision Case Decision outlined above, it becomes evident that legal practitioners who are not native English speakers encounter distinctive and complex challenges when navigating the convergence of law and language. These challenges require careful and thoughtful attention in order to ensure effective resolution. With additional research and consistent support, these unique hurdles can be effectively addressed and overcome. One potential approach to addressing this issue could involve enhancing language proficiency programmes specifically designed for non-native English speakers. By bolstering these programmes, legal professionals can improve their linguistic skills, thereby enabling them to confidently manoeuvre the intricate landscape of law. Furthermore, it may be beneficial to incorporate comprehensive language training initiatives within existing legal education programmes. This integration would empower aspiring lawyers with the necessary linguistic tools to excel in their legal practices. Consequently, by implementing such proactive measures, the intersection of law and language can be more easily navigated and potential obstacles can be surmounted with greater ease and efficacy.

⁵² The only official mention of the term is mentioned in Decision in principle of the Curia Case Decision No EBH2003.901.

HETTINGER SÁNDOR

A JOG ÉS A NYELV METSZÉSPONTJA: KIHÍVÁSOK
AZ ANGOLUL NEM ANYANYELVI SZINTEN BESZÉLŐ
JOGÁSZOK SZÁMÁRA

(Összefoglalás)

A nyelvtudás létfontosságú szerepet játszik a jogi szakmában. A rossz kommunikáció és a nyelvi akadályok különböző kihívásokhoz vezethetnek a jogi területen. A nem megfelelő nyelvi képességek akadályozhatják a jogi szakemberek és ügyfelek közötti világos és hatékony kommunikációt, ami félreértésekhez, pontatlan tanácsadáshoz és a jogi ügyekre nézve potenciálisan káros következményekhez vezethet. Emellett a bírósági eljárásokban részt vevő feleknek nehézséget okozhat az összetett jogi kifejezések megértése vagy a több kikötést tartalmazó, hosszú mondatok megfejtése. Ez jelentős kockázatot jelent, különösen az angol nyelvet nem anyanyelvi szinten beszélők számára, mivel olyan nyelvi akadályokkal küzdenek, amelyek akadályozhatják szakmai fejlődésüket és sikerüket. Figyelembe véve a jogi területen a nyelvtudás hiányának lehetséges következményeit, elengedhetetlenül szükségessé válik átfogó kutatást végezni és intézkedéseket végrehajtani az angolul nem beszélő jogi szakemberek nyelvtudásának javítása érdekében. Ezáltal áthidalhatjuk a nyelvi akadályok okozta szakadékot, és biztosíthatjuk az igazságszolgáltatáshoz való egyenlő hozzáférést minden egyén számára, nyelvi háttértől függetlenül. Az angolul nem anyanyelvi szinten beszélők igényeire szabott célzott nyelvi képzési programokkal, műhelymunkákkal és erőforrásokkal képessé tehetjük a jogi szakembereket arra, hogy leküzdjék a nyelvi akadályokat, és szakmai életükben boldoguljanak.

MEZEI PÉTER*

Fair use teszt a Warhol Foundation v. Goldsmith döntés után – nem vész el, csak átalakul?

I. Bevezető gondolatok

A fair use teszt¹ az Egyesült Államok szerzői jogának sarokköve, egyben az alperesek utolsó mentsvára. „Affirmative defense”² jellegéből következik, hogy az alperesek kizárólag akkor hivatkozhatnak erre a védekezésre, ha a vitatott felhasználást az eljáró bíróság előbb jogsértőnek találta. Ebből is következik, hogy mire egy jogvita a fair use teszt érdemi tárgyalásáig jut, a peres felek és a perben érintett művek komoly ismertségre tesznek szert – az Atlanti-óceán mindkét oldalán.

Az elmúlt 15 évben – mióta a magyar jogirodalomban a fair use tesztet részletesen feldolgozó tanulmányom megjelent³ – a tesztet számtalan ügyben alkalmazták. Ennek ellenére sem tűnik úgy, hogy a fair use kontúrjai tovább élesedtek volna. Épp ellenkezőleg, a teszt különféle technológia-függő jogvitákban történő segítségül hívása inkább szélesítették az alkalmazhatóságának a kereteit. Így például fairnek bizonyult a keresőmotorok által alkalmazott in-line linking technológia;⁴ könyvek millióinak digitálizálása és online

* egyetemi tanár, SZTE ÁJTK

¹ 17 U.S.C. § 107. Az amerikai szerzői jogi törvény (a továbbiakban: USCA) elérhető a <https://www.copyright.gov/title17/> linkről.

² Az ilyen „affirmative defense” lényege, hogy a bizonyítás terhe megfordul, és az alperes köteles igazolni, hogy a fair use teszt alapján a tevékenysége nem tekinthető jogsértésnek. A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság gyakorlata alapján azonban a nem kereskedelmi természetű felhasználások esetén továbbra is a felperesnek kell azt bizonyítania, hogy a felhasználás az ő művének értékét vagy annak piacát bármiféleképpen negatívan befolyásolta volna. Lásd: *Sony Corporation of America, et al., v. Universal City Studios, Inc., et al.*, 464 U.S. 417 (1983), 451; *Harper & Row, Publishers, Inc., v. Nation Enterprises*, 471 U.S. 539 (1985), 568.

³ MEZEI PÉTER: *Mitől fair a fair? Szerzői művek felhasználása a fair use teszt fényében*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle 2008/6. 26–68. pp.

⁴ Lásd különösen: *Leslie A. Kelly, et al., v. Arriba Soft Corporation*, 336 F.3d 811 (2003); *Perfect 10, Inc., v. Amazon.com, Inc.*, 487 F.3d 701 (2007). Ezzel együtt sem hagyható figyelmen kívül, hogy az idők folyamán számon bírósági döntés jogsértőnek találta a linkelést – igaz, nem a fair use teszt kizárásával, hanem az ún. „szerver-teszt” elemzése mentén. Lásd különösen: *Justin Goldman v. Breitbart News Network, LLC, et al.*, 302 F.Supp.3d 585 (2018).

kereshetővé tétele;⁵ (bizonyos keretek között) hangfelvételek részleteinek a hangmintázása (sampling);⁶ avagy szoftverek kódsorainak részleges másolása.⁷ E „technológiai fair use” jogvitákban az információs technológiai óriáscégek védekezése többnyire sikerre vezetett, ezzel is biztosítva az IT-ipar prosperitását. Rendre elbuktak azonban azok az „underdog” piaci szereplők, akik az inkumbens tartalomipari szereplők üzleti modelljeivel ellentétes felhasználásokat terveztek.⁸

A teszt alkalmazásának másik hagyományos esetkörét a véleménynyilvánításban vagy a transzformatív/átalakító alkotómunkában testet öltő – ún. kreatív – felhasználások teszik ki. E téren számtalan, az alperesnek⁹ vagy a felperesnek¹⁰ kedvező döntés született az évek során.¹¹ A jelen tanulmány az ebbe a csoportba sorolható, a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság által 2023 nyarán meghozott *Andy Warhol Foundation v. Goldsmith*¹² határozatát kívánja röviden bemutatni. Az elemzés célja, hogy megvilágítsa azt a csekély, mégis érezhető súlyponteltolódást, amely révén a fair use teszt első lépcsőjének tartott „felhasználás célja és jellege” fordulat vesztett a súlyából.

Osztozva azok véleményével, akik szerint semmi drámai hatása nem lesz ennek a változásnak, mégis indokolt feltenni a kérdést, hogy az új legfelsőbb bírósági álláspont miként hathat általában véve a fair use teszt jövőjére, illetve befolyásolhatja-e a technológia-függő felhasználások megítélését, különös tekintettel a mesterséges intelligencia-alapú tevékenységekre.

⁵ *The Authors Guild, Inc., et al. v. HathiTrust, et al.*, 755 F.3d 87 (2014); *The Authors Guild, Inc., et al. v. Google Inc.*, 804 F.3d 202 (2015). A Google Books projekt kapcsán lásd: MEZEI PÉTER: *A szerzői jog jövője (is) a tét. Gondolatok a Google Books könyvdigitalizálási projektről.* Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle 2011/5. 5–47. pp.; MEZEI PÉTER: *Jogerős döntés a Google Books ügyben. Fair use!* In: Gál Andor – Karsai Krisztina (szerk.): *Ad Valorem. Ünnepi tanulmányok Vida Mihály 80. születésnapjára.* Iurisperitus Kiadó. Szeged, 2016. 273–282. pp.

⁶ *Estate of James Oscar Smith, et ano., v. Cash Money Records, Inc., et al.*, 253 F.Supp.3d 737 (2017) aff’d 799 Fed.Appx. 36 (2020). Az elsőfokú ítélet kapcsán lásd: MEZEI PÉTER: *Új utak a sampling megítélésében.* Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies 2017/2. 309–322. pp.

⁷ *Google LLC v. Oracle Am., Inc.* 141 S.Ct. 1183 (2021).

⁸ Lásd például: *Fox Broad. Co. v. Dish Network, LLC*, 723 F.3d 1067 (2013) amended and reh’g en banc denied, 747 F.3d 1060 (2014) (rögzített televíziós jelek lehívásra hozzáférhetővé tétele); *Disney Enterprises, Inc. v. VidAngel, Inc.*, 869 F.3d 848 (2017) (filmalkotások online és offline kölcsönzése); *Fox News Network, LLC v. TVEyes, Inc.*, 883 F.3d 169 (2018) (televíziós jelek továbbközzvetése); *Capitol Records, LLC v. ReDigi Inc.*, 910 F.3d 649 (2018) (hangfelvételek digitális viszonteladása).

⁹ A számtalan példa közül lásd: *Cariou v. Prince*, 714 F.3d 694 (2013) (fotó művészeti célú újraértelmezése); *Kienitz v. Sconnie Nation, LLC*, 766 F.3d 756 (2014) (képmás kritikai célú felhasználása pólókon); *Solid Oak Sketches, LLC v. 2K Games, Inc.*, No. 16-cv-724-LTS-SDA (2020) (sportolók tetoválásainak számítógépes játékokban való szerepeltetése a realista megjelenítés érdekében); *Brown v. Netflix, Inc.*, 855 F. App’x 61 (2021) (kórusrészlet felhasználása egy dokumentumfilm burleszk-szerű jelenetében); *Monsarrat v. Newman*, 28 F.4th 314 (2022) (közösségi média bejegyzés felhasználása másik felületen).

¹⁰ Lásd például: *Monge, et al., v. Maya Magazines, Inc.*, 688 F.3d 1164 (2012) (esküvői fotók kereskedelmi célú felhasználása); *Lucasfilm Ltd. LLC, et al. v. Ren Ventures Ltd., et al.*, No. 17-cv-07249-RS (2018) (a Star Wars sorozat egyik játékát imitáló kártyajáték elkészítése); *Dr. Seuss Enterprise, L.P. v. ComicMix LLC*, 983 F.3d 443 (2020) (képregény részleteinek felhasználása); *De Fontbrune v. Wofsy*, 39 F.4th 1214 (2022) (képzőművészeti alkotás reklámozási célú prospektusban való elhelyezése).

¹¹ E helyütt érdemes említést tenni az amerikai Copyright Office külön e célra létrehozott fair use adatbázisára, amely a USCA 1978-as hatályba lépése óta hozott valamennyi fair use ítélet alapvető adatait, illetve tömör összefoglalóját tartalmazza. Az adatbázis elérhető a <https://copyright.gov/fair-use/fair-index.html> linkről.

¹² *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023).

II. A Warhol Foundation v. Goldsmith ügy eljárási háttere

1. A jogvita története és tényállása¹³

Bár a jogvita viszonylag friss eseményekkel függ össze, ám annak tényleges kiindulópontja 1981-ig vezethető vissza. Ekkor történt, hogy Lynn Goldsmith, elismert amerikai fotóművész portrészorozatot készített Roger Nelsonról, művésznéven Prince-ről a Newsweek magazin számára. Nem sokkal később a Vanity Fair magazin arra szerződtette Andy Warholt, hogy a rá jellemző stílusjegyek alapulvételével készítsen egy alternatív képet Goldsmith fekete-fehér fotója alapján. Végül egy lila színű, szitanyomással készült kép jelent meg a Vanity Fair 1984-es cikkében. Arról a nem elhanyagolható körülményről, hogy Warhol nem egy, hanem tizenhat képet készített eltérő színekben Goldsmith fotója alapján, egészen 2016-ig senkinek nem volt (ismert) tudomása.

2016-ban ugyanakkor, Prince április 22-ei halálát követően a Vanity Fair egy teljes lapszámot kívánt a zenésznek szentelni. Az újság az akkor már ugyancsak elhunyt Andy Warhol szerzői jogait kezelő alapítványtól kért engedélyt egy Warhol kép publikálására. Az alapítvány a 10.000 dolláros licencdíjért cserébe ugyanakkor „meglepte” a lapot egy addig nem ismert, „narancssárga Prince” fotóval. Lynn Goldsmith ekkor érezte úgy, hogy a szerzői jogait sértő módon került felhasználásra az eredeti portréfotó. Erre is tekintettel Goldsmith 2016 novemberében regisztrálta a fényképei szerzői jogát az amerikai Szerzői Jogi Hivatalnál.¹⁴ A keresetindítással ugyanakkor elkésett Goldsmith, akivel szemben az Andy Warhol Foundation keresetet indított 2017. április 7-én pert indított, annak megállapítása iránt, hogy az alapítvány tevékenysége nem tekinthető szerzői jogot sértő felhasználásnak.

2. Az első és a másodfokú döntések ellentmondásai

Az első fokon eljáró bíróság az alapítványnak kedvező döntést hozott annak megállapításával, hogy Warhol munkáját a fair use teszt keretei közé illeszthető magatartásnak ítélte. Döntésében a bíróság úgy látta, hogy Warhol az eredeti művet átalakította; e transzformáció a két kép eltérő jellegéből, a Goldsmith fotóhoz kapcsolt új kifejezésekből, valamint a Warhol kép új esztétikai jellegzetességeiből fakadt. A bíróság ugyancsak az Andy Warhol Foundation javára értékelte a fair use teszt harmadik és negyedik faktorát. Ezek szerint Warhol lényegében eltávolította a saját képének elkészítésekor az eredeti fotó valamennyi kreatív részletét, illetve Warhol képe nem alkalmas az eredeti fotó piaci helyettesítésére.¹⁵

¹³ A tényállást illetően lásd: *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1266–1271. pp. A jogirodalomból lásd: STIMSON, SAMUEL JOHN: *Take a Picture. A Reframed Approach to Transformative Use*. University of Dayton Law Review 2024/2. 232–233. pp.; KUCKES, NIKI: *From Andy Warhol to Barbie. Copyright's Fair Use Doctrine After Andy Warhol Foundation v. Goldsmith*. Roger Williams University Law Review 2024/2. 203–208. pp.

¹⁴ A regisztráció a szövetségi bíróságok előtti szerzői jogi per indításának formális feltétele. Lásd: 17 U.S.C. § 412.

¹⁵ *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith et al.*, 382 F.Supp.3d 312 (2019). Az elsőfokú döntés elemzését lásd: PATRY, WILLIAM: *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v Goldsmith. Did the U.S. Supreme Court tighten up fair use?* Journal of Intellectual Property Law & Practice 2023/9. 628–630. pp.; KUCKES 2024, 212–218. pp.

A másodfokon eljáró második körzeti szövetségi fellebbviteli bíróság (Second Circuit) az elsőfokú ítélettel homlokegyenest ellentétes konklúzióra jutott, és a fair use teszt mindegyik faktorát illetően Goldsmith-nek kedvező álláspontot foglalt el. Ezek közül – a per további szakaszára is tekintettel – kiemelkednek az első faktortól és a megítélésről. E tekintetben a Second Circuit kategorikusan elvetette, hogy minden olyan másodlagos mű, amely új esztétikai jelleggel bír vagy új kifejezéseket tartalmaz, automatikusan fairnek lenne tekinthető, ellenkező esetben – érvelt a Second Circuit – a szerzői jogosult kizárólagos átdolgozási joga értelmét veszítené. Sőt, a bíróság megítélésére szerint csak akkor tekinthető transzformatívnak egy másodlagos mű, ha „alapvetően különböző és új” („fundamentally different and new”) esztétikai célokkal és karakterrel bír. Végül soron a Goldsmith fotók kreatív – és egyes képek esetében azok nyilvánosságára nem hozott – jellege, a felhasznált rész mennyisége, a két kép piaci helyettesíthetőségére, illetve általában véve a két kép lényeges hasonlóságára tekintettel a Second Circuit az alapítvány keresetének elutasítása mellett döntött.¹⁶

A két ítélet közötti különbségekre a Second Circuit döntéshez fűzött különvéleményében Jacobs bíró hívta fel a leglátványosabban a figyelmet. Ebben ugyanis Jacobs világossá tette: a Second Circuit döntése nem Warhol eredeti alkotótevékenységének fair voltára nézve, hanem kizárólag az alapítvány 2016-os szerződésének, vagyis a másodlagos felhasználás tisztességességére vonatkozik. Ennek az érvelésnek a Legfelsőbb Bíróság döntése fényében még külön jelentősége lesz.

3. *A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság többségi, párhuzamos és különvéleménye*

Az Andy Warhol Foundation végül csupán a Second Circuit döntésének a fair use teszt első faktorára vonatkozó részével szemben nyújtott be fellebbezést. Nehéz logikus érvelést találni erre, hiszen ezzel az alapítvány gyakorlatilag elfogadta a Second Circuit másik három faktorra, illetve a képek közötti lényeges hasonlóságra alapított érvelését. Ennél is fontosabb, hogy ezáltal az indítványozó abba a paradox helyzetbe hozta a Legfelsőbb Bíróságot, miszerint a bírónak annak ellenére is csak a teszt egyetlen faktoráról kellett állást foglalniuk, hogy a fair use teszt közel kétszáz éves gyakorlata szerint a négy faktor együttes elemzése és egyensúlyozása szükséges a jogvita eldöntéséhez.¹⁷

A Legfelsőbb Bíróság végül 2023. május 18-án hozta nyilvánosságra a Lynn Goldsmith-nek kedvező döntését. A bíróság többségi döntését Sonia Sotomayor jegyezte, hozzá Thomas, Alito, Gorsuch, Kavanaugh, Barrett és Jackson bírák csatlakoztak. Az ítélethez Neil Gorsuch párhuzamos véleményét csatolt (amelyhez Jackson bíró szintén csatlakozott); valamint Elena Kagan különvéleményt írt (amelyhez Roberts főbíró csatlakozott). A fenti nevek/arányok fényében világosan látszik, hogy a fair use teszt megítélése pártállástól (pontosabban talán pártszimpátiától) független: az ítélet mindhárom részét republikánus és demokrata elnökök által kinevezett bírók vegyes csapatai/párosai jegyzik.

A Legfelsőbb Bíróság többségi döntése úgy találta, hogy a vitatott „első faktor arra fókuszál, hogy az állítólagos jogsértő felhasználásnak van-e további célja vagy eltérő jellege, amely mérték kérdése, és az eltérés mértékét más körülményekkel, így a keres-

¹⁶ *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith et al.*, 11 F.4th 25 (2021). A Second Circuit döntésének az elemzését lásd: PATRY 2023, 630–633. pp.; KUCKES 2024, 218–239. pp.

¹⁷ Az egyetlen faktor szerinti döntés legélesebb kritikáját lásd: PATRY 2023, 633. p.

kedelmi célokkal, kell összevetni”.¹⁸ Ennek keretében a bíróság szerint a konkrét, vitatott felhasználás tisztességes jellegét, és nem az eredeti alkotómunkát kell elemzés tárgyává tenni. Ezen a ponton tehát a Legfelsőbb Bíróság világosan a Second Circuit álláspontját tette magáévá, és kizárólag az alapítvány 2016-os engedélyezési szerződését vizsgálta, és e vonatkozásban tekintette át, hogy látható-e „további cél vagy eltérő jelleg” Goldsmith fotója és a „narancs Prince” megjelentetése között, illetve hogy milyen kereskedelmi célokat szolgált az alapítvány magatartása. E körülményeket szemügyre véve az eljáró bíróság semmilyen eltérést nem tapasztalt a két kép felhasználásának célja és jellege között – praktikusán ugyanazt, Prince képmásának illusztrációs célú felhasználására hozták őket létre, amely tevékenység vitán felül kereskedelmi jellegű.¹⁹

A többségi vélemény ezen felül abban is a Second Circuit álláspontját követte, hogy az első faktor nem értékelhető minden esetben a felhasználó javára arra tekintettel, hogy „valamilyen új kifejezést, jelentést vagy üzenetet” hordoz. Ha ez így lenne, gyakorlatilag minden több-kevesebb átalakítással járó kifejezés transzformatívnak minősülne, praktikusán megfosztva a jogosultat az átdolgozás kizárólagos jogától.²⁰ Épp ezért a Legfelsőbb Bíróság szerint az eljáró bírónak tartózkodniuk kell a felhasználás művészeti jellegének vagy a felhasználó szándékának elemzésétől; kizárólag annak a mértéknek a megállapítására kell szorítkozniuk, hogy a másodlagos mű felhasználási célja mennyiben tér el a forrásműétől.²¹ E tekintetben pedig a Legfelsőbb Bíróság úgy találta, hogy érdemi eltérés nem figyelhető meg a két tartalom között.²²

Az ítélethez csatolt rövid párhuzamos vélemény érdemben a különvélemény kritikájára reagált, egyben felhívta a figyelmet a többségi döntés határaitra. Az első faktor fent bemutatott vizsgálata ugyanis Kagan különvéleménye szerint helytelen logika mentén jutott kiemelt figyelmet a felhasználás kereskedelmi jellegének (a felhasználás „karakterének” kárára), amelyet helyesen a negyedik faktor alapján kellene az eljáró bíróságoknak a mérleg nyelvére tenniük.²³ Gorsuch szerint azonban a Legfelsőbb Bíróság nem járt el helytelenül. Az első faktor a másodlagos/vitatott felhasználás céljára és jellegzetességeire fókuszál (ideértve azt is, hogy arra kereskedelmi indokok alapján került-e sor), és az ítélet pontosan csak eddig merészkedett. A negyedik faktor tette volna szükségessé annak elemzését, hogy ténylegesen milyen piaci hatásokat gyakorolt az alapítványi jogosítás Goldsmith képének piacára. Ezt a kérdést – kvázi az okozott kár mértékét – azonban a Legfelsőbb Bíróságnak nem kellett megvizsgálnia. Emellett Gorsuch arra az egyébként szintén komoly kritikával illetett logikára is rávilágított, miszerint „a Bíróság ma arról egyáltalán nem határozott, hogy az Alapítvány Prince képe megsértette-e Ms. Goldsmith szerzői jogait”,²⁴ az ítélet

¹⁸ „[T]he first fair use factor instead focuses on whether an allegedly infringing use has a further purpose or different character, which is a matter of degree, and the degree of difference must be weighed against other considerations, like commercialism.” *Lásd: Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1273. p.

¹⁹ *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1277–1281. pp.

²⁰ *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1282. p.

²¹ *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1283–1284. pp.

²² *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1284–1286. pp.

²³ A különvélemény vonatkozó részét lásd: *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1301–1303. pp.

²⁴ „The Court today does not even decide whether the Foundation’s image of Prince infringes on Ms. Goldsmith’s copyright.” *Lásd: Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1291. p.

kizárólag a „narancssárga Prince” képnek a Vanity Fair 2016-os borítóján való elhelyezésére fókuszált.²⁵

III. *Nem vész el, csak átalakul?*

1. *A Warhol Foundation v. Goldsmith döntés korlátozott jelentősége, illetve súlyponteltolódás az első faktor szerepét illetően*

A Legfelsőbb Bíróság Warhol ügyben hozott döntésének legszembevetőbb jellegzetessége az volt, hogy kizárólag a fair use teszt első tényezőjének a vizsgálatát tette szükséges-sé. Mivel az alapítvány a második, harmadik és negyedik faktor tekintetében nem kérte a másodfokú döntés felülvizsgálatát, így a Legfelsőbb Bíróság certiorari-ja sem terjedt ki ezekre. Látva a főbírák többségi véleményét, valószínűsíthető, hogy a Legfelsőbb Bíróság ezekben a kérdésekben a Second Circuit álláspontját osztotta volna; vagyis nem vitte volna előbbre az ügyet, ha az alapítvány valamennyi faktor vizsgálatát indítványozza. Dogmatikailag azonban egy rendkívül fonák helyzetbe került ezáltal a Legfelsőbb Bíróság. A fair use teszt elemzésekor ugyanis az amerikai szerzői jogi törvény rendelkezésének fogva „such as”, vagyis „így például” a felsorolt négy tényezőt kellene egyszerre áttekinteni és egyensúlyozni. A négyből három faktor figyelmen kívül hagyása szükségképpen torz végeredményt szült, hiszen egy faktort nem lehet semmi mással összevetni.

Ennél azonban sokkal fontosabb az, hogy a Legfelsőbb Bíróság ténylegesen hogyan értelmezte az első törvényi tényezőt. A vonatkozó rendelkezés szerint „[a]nnak meghatározásakor, hogy a mű felhasználása az adott esetben fair volt-e vagy sem, a vizsgálandó tényezők magukba foglalják az alábbiakat: 1. a használat célja és jellege, beleértve, hogy e használat kereskedelmi természetű vagy nonprofit oktatási célú-e (...)”. E tagmondat keretében az amerikai bíróságok hagyományosan a felhasználás transzformatív jellegének és kereskedelmi céljainak elemzésére szorítkoztak; mindezt úgy, hogy hagyományosan az előbbi primátusát hirdették.

A Legfelsőbb Bíróság döntése fényében két következtetést kell levonnunk. Egyrészt téves az a különvéleményi álláspont, miszerint a Legfelsőbb Bíróság összemosta az első és a negyedik faktort. A többségi vélemény helyesen járt el, mikor azt is megvizsgálta, hogy az alapítvány felhasználása kereskedelmi célokat tükrözött-e, hiszen erre a szerzői

²⁵ A párhuzamos véleményt lásd: *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1288–1291. pp. A Legfelsőbb Bíróság döntésének az elemzését lásd: SAMUELSON, PAMELA: *How to Distinguish Transformative Uses From Infringing Derivative Works?* Kluwer Copyright Blog, 2023. június 5. <https://copyrightblog.kluweriplaw.com/2023/06/05/how-to-distinguish-transformative-fair-uses-from-infringing-derivative-works/>; JÜTTE, BERND JUSTIN – MEZEI, PÉTER: *Does Andy Warhol Foundation v Goldsmith Mark the End of the European Fair Use Fetish?* European Intellectual Property Review 2023/9. 501–504. pp.; ALDERMAN, ELLIOTT: *U.S. Supreme Court Warhol Foundation Decision on Copyright Fair Use. SCOTUS: Transformation Alone is Not Fair Use of a Copyrighted Work.* Maryland Bar Journal 2023/2. 50–53. pp.; MYERS, GARY: *Artificial Intelligence and Transformative Use After Warhol.* Washinton and Lee University Law Review Online 2023/1. 1–18. pp.; MARCISZEWSKI, MARK: *What Do Andy Warhol and Google Have in Common? Transformative Uses and the Effect Upon the Potential Market. The Next Question for Fair Use and the Right to Prepare Derivative Works.* UMKC Law Review 2023/2. 342–352. pp.; KUPFFERSCHMID, KEITH: *SCOTUS Reins in Transformative Use.* Landslide 2024/2. 10–11. pp.; BASS, JUDITH B.: *The Court’s Failure to Recognize Image Licensing for Editorial Purposes Is Bad News for Content Providers.* Landslide 2024/2. 14–15., 59. pp.; KUCKES 2024, 239–260. pp.

jogi törvény maga utasítja a bíróságokat. E kényszer kereteit sem lépte túl a Legfelsőbb Bíróság, mivel nem a negyedik faktor szerinti következményeket elemezte, csupán azt, hogy mi végett került sor a felhasználásra. Erre világosan és helyesen Gorsuch párhuzamos véleménye világított rá a legtökéletesebben.²⁶

Másrészt azonban a Legfelsőbb Bíróság úgy tűnik, mégsem járt el kellő körültekintéssel. A certiorari iránti kérelemben a vizsgálendő jogi kérdést a következők szerint fogalmazta meg az alapítvány: „átalakító-e a forrásmű felhasználása, ha eltérő jelentést közvetít vagy a forrásműtől eltérő üzenetet hordoz (ahogy a jelen [a Legfelsőbb – a szerző] Bíróság, a Ninth Circuit és más fellebbviteli bíróságok vélik), vagy kizárt-e a bíróságok számára hogy figyelembe vegyék a jogsértéssel vádolt mű jelentését, amennyiben az felismerhetően a forrásműből származik (ahogy a Second Circuit véli)”.²⁷ Ahogy arra William Patry rávilágított, egyik tagmondat sem tekinthető helytállóknak: valamennyi fellebbviteli fórum elvetette azt a gondolatot, hogy az eltérő jelentés vagy üzenet önmagában elegendő lenne az átalakító jelleg megállapításához; illetve egy fellebbviteli bíróság sem tiltja meg a jogsértéssel vádolt mű jelentésének a vizsgálatát.²⁸ Így azonban, hangsúlyozza Patry, a Legfelsőbb Bíróság abba a hibába esett, hogy miközben a Warhol ügy tényeire igyekezett szorítani magát, végső soron az első faktor egészére nézve vont le általánosított következtetéseket.²⁹ Másként megfogalmazva szinte magától értetődő, hogy a narancssárga Prince kép 2016-os felhasználása nem mutat átalakító jelleget (nem közvetít az eredetitől eltérő jelentést vagy hordoz az eredetitől eltérő üzenetet) az eredeti Goldsmith fotó potenciális borítóképként történő felhasználásától. Ismét csak Gorsuch párhuzamos véleménye mutatott rá kiegyensúlyozott jelleggel, hogy a Legfelsőbb Bíróság csupán az első faktort egy konkrét szituációra nézve értelmezte, ám azon túlmenően a fair use teszt alkalmazhatóságát (általában véve) nem vizsgálta.³⁰ Összességében nem meglepő Patry azon megállapítása, miszerint a Legfelsőbb Bíróság akkor járt volna el a leghelyesebben, ha nem fogadja be az alapítvány kérelmét vagy átfogalmazza a feltett kérdést, vagyis egy helyett mind a négy faktort a vizsgálat tárgyává teszi – ahogy azt a törvény és hosszú évek gyakorlata elvárta.³¹

Ugyanebből következik a többségi vélemény talán legerősebb kritikája: az ítélet ugyanis kizárólag a Goldsmith által kifogásolt 2016-os borítókép engedélyezésére fókuszált. E megállapítás első pillantásra furcsának tűnhet, hiszen a bíróságok magától értetődően csak a peres felek által kifogásolt tevékenységekre fókuszálhattak. Ugyanakkor e nézőpontnak köszönhetően a Second Circuit és a Legfelsőbb Bíróság figyelme is elsiklott a tényállás történeti jellege és elemei felett. Nevezetesen afelett, hogy vajon Warhol eredeti 1984-es sorozata, amelynek részét képezte a csak később, 2016-ban kiadott narancssárga kép is,

²⁶ Számos konkrét példát elemezve ezzel azonos véleményt lásd: MURRAY, MICHAEL D.: *Copyright Transformative Fair Use After Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Goldsmith*. Wake Forest Journal of Business and Intellectual Property Law 2023/2. 31–50. pp. Ezzel ellentétes álláspontot lásd: KUCKES 2024, 271–277. pp.

²⁷ „Whether a work of art is ‘transformative’ when it conveys a different meaning or message from its source material (as this Court, the Ninth Circuit, and other courts of appeals have held), or whether a court is forbidden from considering the meaning of the accused work where it ‘recognizably deriv[es] from’ its source material (as the Second Circuit held).” Idézi: PATRY 2023, 634. p.

²⁸ PATRY 2023, 634. p. Ezzel együtt is tény, hogy a fellebbviteli bíróságok gyakorlata érezhető eltérést mutat a transzformatív jelleg vizsgálatát illetően. Lásd részletesen: MARCISZEWSKI 2023, 301–310. pp.; STIMSON 2024. 233–235. pp.

²⁹ *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1266. p.

³⁰ *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Lynn Goldsmith*, 143 S. Ct. 1258 (2023), 1291. p.

³¹ PATRY 2023, 635. p. Vö. továbbá KUCKES 2024, 261–264. pp.

önmagában fair use-nak tekinthető-e; illetve ha igen, akkor miért volna tilos a későbbiekben az átalakító jellegű másodlagos művet kereskedelmi célokra felhasználni? Nicki Kuckes mutatott rá erre a dilemmára, aki a fair use teszt történeti elemzésével arra a következtetésre jutott, hogy a törvényi megfogalmazás a másodlagos mű létrehozásának a tisztességes jellegére fókuszál. Amennyiben tehát a forrásmű felhasználása átalakító jellegű új művet eredményez, úgy azon másodlagos tartalom „önálló életet élhet” a továbbiakban, nem kizárva az új, fair mű kereskedelmi hasznosítását sem.³²

2. *Transzformatív fair use a generatív AI korában?*

A szerzői jog világát a jelenleg leginkább foglalkoztató kérdés a mesterséges intelligencia (AI) térhódításához köthető. Vajon átveszik-e az AI segítségével generált tartalmak a hagyományos emberi alkotások helyét a piacon? És ha igen, az milyen hatással lehet az emberi kreativitásra? Ez csak néhány olyan kérdés, amelyről publikációk százai születtek máig.³³ A jelen tanulmány szempontjából sokkal inkább lehet kérdés, hogy a többségében amerikai székhelyű AI-fejlesztő cégek modelljei, amelyek betanítása bizonyíthatóan kreatív, jogvédtett tartalmakból felépülő adathalmazokra épül, jogsértést követnek-e el, és ha igen, úgy kimenthetik-e magukat a fair use tesztre hivatkozással. A Warhol döntést megelőző amerikai jogirodalom igyekezett megindokolni, hogy ez miért valószínű és egyben helyes logika.³⁴

A Warhol döntés azonban ebben a felfogásban is változást hozhat – meg is indult az ítélet AI fejlődésére gyakorolt hatásának a vizsgálata. Egyes elemzések viszonylag mechanikus keretek között igyekeznek igazolni, hogy a gépi tanulás potenciálisan a fair use teszt valamennyi faktórába ütközhet.³⁵ Sokkal valószínűbbnek tűnik az, hogy a Legfelsőbb Bíróság ítélete semmilyen érdemi hatást nem gyakorol majd a generatív AI világára. Erre nézve legkevesebb két fontos indok hozható fel. Egyrészt, mint az részletesen bemutatásra került, a Legfelsőbb Bíróság ítélete kizárólag az első faktort elemezte alaposan, így az abból levonható következtetések, különösen a negyedik faktor szerinti piaci hatásokra tekintettel, nem alkalmazhatók további elemzés nélkül a mesterséges intelligencia kérdésére. Másrészt a többségi vélemény világossá tette, hogy az első faktor azért kedvezett Goldsmith-nek, mert az alapítvány felhasználása nem bizonyult transzformatívnak, ugyanakkor kereskedelmi célokat szolgált.

Mivel azonban minden felhasználás más és más tényeken alapul, a generatív AI működését is egyedileg kell megvizsgálni. E tekintetben egyet kell értenünk Matthew Sag elemzésével, aki arra a következtetésre jutott, hogy a gépi tanulás és az AI segítségével történő tartalomfejlesztés olyan „nem kifejező felhasználás” („*non-expressive use*”), amelynek lényege nem a forrásmű nyilvánosságához juttatása, végső soron helyettesítése, hanem csupán technikai, közbülső másolatok készítése a forrásművekről egy mögöttes felhasználás céljából. Sag a generatív AI-t jogi értelemben a mérnöki visszafejtéshez, a hallgatói dol-

³² KUCKES 2024, 271–277. pp.

³³ A jelen tanulmány szerzőjétől lásd: MEZEI, PÉTER: *From Leonardo to the Next Rembrandt. The Need for AI-Pessimism in the Age of Algorithms*. UFITA. Archiv für Medienrecht und Medienwissenschaft 2020/2. 390–429. pp.

³⁴ Lásd különösen: SOBEL, BENJAMIN L. W.: *Artificial Intelligence's Fair Use Crisis*. The Columbia Journal of Law & the Arts 2017/1. 45–97. pp.; LEMLEY, MARK A. – CASEY, BRYAN: *Fair Learning*. Texas Law Review 2020/4. 743–785. pp.

³⁵ MYERS 2023, 18–28. pp.

gozatok plágiumszűrési célú többszörözéséhez, a weboldalak HTML kódjainak másolása a keresőszolgáltatások működtetése céljából, valamint a könyvek könyvtári statisztikai célú elemzéséhez, illetve keresőmotorok általi kereshetőségének biztosítása végett történő másolásához hasonlította.³⁶ Úgy találta, hogy azok a generatív AI alkalmazások, amelyek nem végeznek tartós jellegű másolatkészítést a forrásműről, kizárólag azok mintázatait tanulja meg, átalakítónak tekinthető, amely a felhasználás kereskedelmi jellegénél erősebbnek mutatkozik. A második faktort (a forrásmű jellege) nem találta perdőntőnek Sag – reálisan ez a legkritikább esetben játszik központi szerepet fair use perekben, hiszen a felhasználó általában jogvédett (és legtöbbször népszerű) tartalmakra támaszkodik az alkotómunka során. A felhasználás mértékét és mennyiségét vizsgáló harmadik faktor a felhasználás ellen is szólhatna, azonban Sag úgy látta – ismét erősen támaszkodva a szóba jöhető analóg joggyakorlatra –, hogy az érintett mennyiségre a gépi tanulás hatékonysága érdekében szükség van. Végül a negyedik faktor szerinti piaci hatások vizsgálata elsősorban a helyettesíthetőség kérdésére irányul, amelyeket Sag nem lát megalapozottnak „non-expressive use” esetén.³⁷

Ezzel együtt is – nagyon helyesen – Sag további kockázati tényezőket tett vizsgálat tárgyává. Egyrészt hangsúlyozta, hogy a fair use „tisztességes jellege” minden bizonynyal kétségbe vonható, ha a gépi tanulás nyilvánvalóan jogellenes forrásokból történik, mégsem vetette el annak a lehetőségét, hogy azt a bíróságok elfogadhatónak találják. Sag szerint ugyanis a kérdés kontextusa sokat számít: ha a generatív AI fejlesztője azért nem tudott engedélyt szerezni a forrásadatok felhasználásra, mert annak jogosításától mindenki elzárkózott, elfogadható lehet a jogellenes hozzáférés is.³⁸ Nehéz teljes mértékben egyetérteni ezzel a megállapítással, különösen az elmúlt időszak konkrét tényei tükrében. A New York Times újságírói világítottak rá arra, hogy épp a Sag által is példaként hozott OpenAI tudatosan megkerülte a YouTube felhasználási feltételeit és közel egymillió órányi videóanyag szöveges átiratát készítette el a Whisper nevű alkalmazása révén, hogy az így létrejött átiratokat felhasználják a GPT-4 nagy nyelvi modelljének a betanításához.³⁹

Ugyancsak a jogsértés kockázataként jelölte meg Sag azt, ha a generatív AI modellek jelenlegi állításaikkal ellentétben olyan kifejező („*expressive*”) tartalmak előállítására válik alkalmassá, amelyek praktikusán a forrásművek jogvédett tartalmának a másolásán nyugszik. Empirikus kutatások igazolják, hogy reális az AI világában a forrásművek memorizációja („*memorization*”, vagy ennél is rosszabb angol kifejezéssel élve: „*regurgitation*”), vagyis a megtanult tartalmak jogvédett részeinek tartós jellegű tárolása az algoritmus modelljében, és ebből kifolyólag a forrás közel azonos reprodukálási képessége a felhasználói utasítások/promptok mentén.⁴⁰

³⁶ A vonatkozó joggyakorlat ismertetését lásd: SAG, MATTHEW: *Fairness and Fair Use in Generative AI*. Fordham Law Review 2024/5. 1903–1906. pp.

³⁷ SAG 2024, 1913–1917. pp.

³⁸ SAG 2024, 1917–1918. pp.

³⁹ METZ, CADE et al.: *How Tech Giants Cut Corners to Harvest Data for A.I.* The New York Times 2024. április 6. <https://www.nytimes.com/2024/04/06/technology/tech-giants-harvest-data-artificial-intelligence.html>. Hogy a Google miért nem lépett fel az OpenAI tevékenységével szemben? Vélhetően pont ugyanazért, amit az OpenAI tett: a Google is átiratokat készített a videótartalmakról, amelyekre nézve maga sem biztos, hogy megszerezte a megfelelő jogokat a videókat feltöltő végfelhasználóktól. Lásd: METZ 2024.

⁴⁰ Lásd különösen: ZIEGLER, ALBERT: *GitHub Copilot research recitation*. Github blog, 2021. június 30. <https://github.blog/2021-06-30-github-copilot-research-recitation/>; IPPOLITO, DAPHNE et al.: *Preventing Verbatim Memorization in Language Models Gives a False Sense of Privacy*. arXiv:2210.17546v3 [cs.LG] 2023. 1–26. pp.; SOMEPELLI, GOWTHAMI et al.: *Diffusion Art or Digital Forgery? Investigating Data Replication in Diffusion*

Végül további kockázati tényezőként jelölte meg Sag, ha a fejlesztők rendszerszinten nem tartják be a jogvédett tartalmak szöveg- és adatbányászatból történő kizárására vonatkozó nyilatkozatokat; ellenben a javukra írható, ha olyan tisztességes és átlátható gyakorlatokat vezetnek be, amelyek a jogsértő felhasználások kiszűrésére alkalmasak (például promptok szűrése).⁴¹

IV. Záró gondolatok

Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy azoknak van igaza, akik szerint a Warhol döntés nem válik hosszabb távon a fair use tesztre vonatkozó joganyag sarokelemévé. Tartalmában szűk, nem hagyományos átalakító/kreatív tevékenység megítéléséről szolt, és néhány elemében vitatható kijelentéseket tartalmaz. Mindezek fényében hatása a transzformációra alapuló felhasználásokban is minimálisnak tűnik, nem hogy napjaink legfontosabb digitális kérdéskörére, a mesterséges intelligencia alapú szolgáltatások fejlesztésére.

PÉTER MEZEI

FAIR USE TEST IN THE WAKE OF WARHOL FOUNDATION V. GOLDSMITH – IS IT LOST OR IS IT ONLY TRANSFORMED?

(Summary)

In 2023, the United States Supreme Court handed down its long-awaited decision in *Andy Warhol Foundation v. Lynn Goldsmith*, finding that the licensing of the orange-coloured image of the musician Prince by Andy Warhol, based on Ms Goldsmith's original photograph and printed on the cover of *Vanity Fair*, which commemorated Prince, did not constitute fair use of that source work. Although the outcome of the case did not entirely surprise copyright aficionados, they were quite taken aback by the wording of the majority opinion. It explicitly narrowed the scope of the transformative test under the first factor of the fair use doctrine. Transformativeness was the key building block of the fair use applicant defence, so the Supreme Court's decision may have the potential to change artists' strategies in the short term. This paper summarizes the procedural history and key findings of the decision, questions its future implications, and discusses how the decision may play into the recent challenges to copyright posed by artificial intelligence.

Models. Proceedings of the IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR) 2023. 6048–6058. pp.; CARLINI, NICHOLAS et al.: *Extracting Training Data from Diffusion Models*. Proceedings of the 32nd USENIX Security Symposium 2023. 5253–5270. pp.; CARLINI, NICHOLAS et al.: *Quantifying Memorization Across Neural Language Models*. arXiv:2202.07646 [cs.LG] 2023. 1–19. pp.; CHANG, KENT K. et al.: *Speak, Memory. An Archaeology of Books Known to ChatGPT/GPT-4*. arXiv:2305.00118 [cs.CL] 2023. 1–16. pp.; SAG, MATTHEW: *Copyright Safety for Generative AI*. *Houston Law Review* 2023/2. 334. p.

⁴¹ SAG 2024, 1920–1921. pp.

MUNKÁCSI PÉTER*

Popkultúra – kritikai jogelmélet – irodalom, avagy Beyoncé és Bob Dylan interdiszciplináris találkozása

Mottó: „Alapvetően a jogászképzés halálunalmas; amikor pedig egy kicsit más szemszögből nézzük a jogot: akár az irodalom felől, akár mondjuk a populáris kultúra más megnyilvánulásait is ide lehetne sorolni...”¹

I. Bevezetés

2024 tavaszán, amikor a jelen írás végleges formát kap, társadalmunk hibernáltságból ébredszik, az „*ancien régime*” recseg-ropog; „*Mert új idők váltják a régit*”². Érthető ezért, miért nem vált itthon beszédtemává Beyoncé frissen megjelent country albuma, a „*Cowboy Carter*”³. A közel 80 perces zenei anyag, hangminta-, feldolgozás- és referenciagyűjtemény az elkövetkezendő néhány évtizedben zsinórmérce lehet a mai (amerikai) populáris kultúrakutatásoknak, hiszen a „*Cowboy Carter*” sokkal tágabb horizontú, mint egy hagyományosnak tekinthető country lemez. Az öt éven készült album nem más, mint alkotóinak személyes vallomása, esszéje arról, mit gondolnak az ún. „Americana” zenéről, a kortárs popzenéről, magáról a műfaj természetéről. Az énekesnő, bár nem előzmény nélkül, de újra értelmezte a szinte kizárólag fehér műfajt, amikor kreatív módon mind a zenei megoldások (gitárok, az afrikai eredetű bendzsó, a többszólamú vokális megoldások), mind a külsőségek (cowboykalap, texasi „rodeókirálynő” attribútumok) által nyitotta meg a countryzene felé vezető utat fekete Amerika számára. A countryzene hasonló radikális megújítására Bob

* Jogász, Országos Széchényi Könyvtár, ELTE ÁJK doktorjelölt

¹ „*Atmeni a másik térfélre*”. Tamás a Tilos Rádióban. In: Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet. Budapest, 2020. 16. p. (továbbiakban NAGY – TILOS RÁDIÓ 2020)

² „*The Times They Are A-Changin*”, a Bob Dylan-versrészletek magyar nyelvű szövegváltozatait Barna Imre műfordítása alapján közlöm. DYLAN, BOB: *Mit fúj a szél. Blowin' In The Wind*. Árkádia. Budapest, 1989.

³ „*Cowboy Carter*” by BEYONCÉ, Parkwood/Columbia, 2024.

Dylan 1965-ben a Newport-i fesztiválon előadott elektromos gitáros, erősítő fellelése óta talán nem volt példa.

„Átmenni a másik térféltre”, nem véletlen, vajon miért Beyoncé és miért Bob Dylan idézheti meg Nagy Tamás szellemét.⁴ Ahogy az amerikai művészek, úgy a szegedi jogtudós zsenije egyaránt a járhatlan utakon haladásban, a klasszikusnak tekinthető kánonok meghaladásában áll.

A mottóban hivatkozott Tilos Rádió-interjúban Tamás elmondása szerint az érdekelte, hogy jogi és szépirodalmi szövegek között milyen egészen konkrét textuális, szövegszerű kapcsolatokat lehet találni.⁵ Szabó Miklós összefoglaló megállapítása szerint Nagy Tamás feldolgozásában a jog és irodalom irányzat elméleti háttérét az angol-amerikai (szociológiai-realista, illetve az antebellum – polgárháború előtti – korszak Amerikájának sajátos jogi-retorikai) teóriája képezi; feldolgozása szerkezetét e két narratív praxis közötti interferencia elemzésével és egyes problémáinak exponálásával alakítja ki.⁶

A jog és a popkultúra határterületéről választott írás témájának Bob Dylan indulásának és az amerikai kritikai jogelmélethez vezető társadalmi mozgalmak kezdetének az 1960-as évekre eső időbeli egybeesése indokolja. Miért éppen Bob Dylan? Hazai méltatója, verseinek fordítója, Barna Imre szerint Dylan kevesebb is, de több is mint a századunk költője; egyike azoknak a két kézen megszámálható keveseknek, akik valamilyen sajátos közmegegyezés révén a huszadik század egyértelmű, az egész világon érthető, pozitív szimbólumokat megtestesítő alakjaivá váltak.⁷

Az angol nyelvű szakirodalomban a kritikai elméletek (tágabb értelemben) azokhoz a társadalmi mozgalmakhoz kötődnek, amelyek célja az elnyomás különböző dimenzióinak felszámolása. Az 1960–70-es évek mozgalmainak, így a kritikai jogelméleti irányzatnak (*Critical Legal Studies*, CLS) megértése nem nélkülözheti az olyan korai és talán legidőtállóbb Bob Dylan-dalok ismeretét, mint a „*Blowin' in the Wind*” vagy a „*The Times They Are A-Changin'*”. Nemcsak a társadalmi, de az egyéneken esett igazságtalanságok is igen gyakran témái a daloknak. Az amerikai jogi egyetemi oktatás részét képezi az a tudományos szakterület, amely Bob Dylan életművét társadalomelméleti megközelítésből kutatja. A dylanológia egyik részterülete a dalszerző-költő műveinek elemzése a jogtudomány oldaláról.⁸ A tartalmi-formai kereteket feszítené szét az a vállalkozás, amely az igazságosság, a jogtalanság és büntett kontextusában született valamennyi Bob Dylan-mű bemutatását

⁴ Nagy Tamást személyesen nem ismertem, de az ő emlékeztetere ajánlottam a VII. Jog és Irodalom szimpóziumon (2019. szeptember 20.) elhangzott előadásomat és az abból készült írásomat (MUNKÁCSI PÉTER: *Iustitia-gondolatok, Iustitia-olvasók számára Balás P. Elemér Jog és irodalom című írása nyomán*. In: Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet. Budapest, 2020. 81–91. pp.).

⁵ NAGY – TILOS RÁDIÓ 2020. 14. p.

⁶ NAGY TAMÁS: *Tiszta beszéd? Avagy az amerikai jogelmélet kistikre*. In: Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.): *Jogelmélet és önreflexió. Pólay Elemér Alapítvány*. Szeged, 2007. 149–169. pp.

⁷ BARNÁ IMRE: *Bob Dylan. Dal, szöveg, póz*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2017. 11–12. pp.

⁸ BRAKE, ELISABETH: „*To Live Outside of Law, You Must be Honest*”. *Freedom in Dylan's Lyrics*. In: Verneze, Peter – Porter, Carl J. (szerk.): *Bob Dylan and Philosophy. It's Alright Ma (I'm Only Thinking)*. Open Court. Chicago – La Salle, 2006.; KAUFMAN, WILL: *The Civil Rights Movement*. In: Latham, Sean (szerk.): *The World of Bob Dylan*. Cambridge University Press. Cambridge, 2021.; O'NEILL-SANDERS, LISA: *Justice*. In: Latham, Sean (szerk.): *The World of Bob Dylan*. Cambridge University Press. Cambridge, 2021. 2011. április 4–5 között adott helyt a Fordham Law School a Bob Dylan és a jog kapcsolatát igen széles aspektusból megközelítő szimpóziumnak. Az eseményről lásd: LEVINE, SAMUEL J.: *Symposium. Bob Dylan and the Law Foreword*. *Fordham Urban Law Journal* (38)2012/5. 1267–1278. pp.

célozná meg, de megkerülhetetlennek tűnik két olyan szignifikáns, egymással párban álló dalra utalás („*The Lonesome Death of Hattie Carroll*”, „*Hurricane*”), amelyek megtörtént bűnesetekre reflektálnak. E kapcsolódási pontok mentén a zeneszociológia, zenetörténet helyett kap jogelméleti irányt a jelen írás.

II. Az amerikai állampolgári jogi mozgalmak – a kritikai jogelméleti mozgalom – Bob Dylan indulása

Beyoncé új lemezén gyönyörű feldolgozásban hallható a Beatles „*Blackbird*” című dala, amely kedves melankolikus hangvételén túl Paul McCartney 68-as reflexiója az amerikai polgári jogi mozgalmakra, megragadva az általános szabadságvágy pillanatát a törött szárnyak (*broken wings*), a besüppedt szemek (*sunken eyes*) költői képeivel. Az ihletet a „Little Rock Nine” tinédzser csoport története adta. Ők voltak az első afroamerikai diákok, akik a Brown v. Board of Education of Topeka, Kansas ügyben hozott döntést⁹ követően beiratkoztak a Little Rock’s Central High School-ba. A szövetségi törvény változása ellenére az arkansasi kormányzó közölte a diákokkal, hogy nem vehetnek részt az oktatásban és a Nemzeti Gárdával akadályozta meg belépésüket az iskola épületébe. Három hét feszültség után Eisenhower amerikai elnök végül szövetségi csapatokat küldött a diákok biztonsága érdekében és 1957. szeptember 27-én dühös tömegben keresztül tudtak bemenni az iskolába.¹⁰

Az eset a kibontakozóban lévő amerikai állampolgári jogok (*civil rights movement*) mozgalma idejére esik. A mozgalom fő célja a fehérekkel azonos minőségű oktatási, gazdasági, politikai jogok kiharcolása és azok törvénybe foglalása lett. De sajátos az időbeli egybeesés Bob Dylan pályafutásának korai időszakával és az amerikai kritikai jogelmülethez vezető társadalmi mozgalmak kezdete között az 1960-as évek első felében.¹¹ Két jól ismert klasszikus mű, *Blowin’ In The Wind*, *The Times They Are A-Changin’*, amelyek nemcsak mérföldkövek voltak Dylan életművében, nemcsak katalizátorként szolgáltak az őt követő énekes-dalszerző forradalomnak, de előzményül szolgáltak az 1964-es amerikai *Civil Rights Act*-nek is.¹²

⁹ Hosszú és gondosan tervezett kampány után, amelyet az NAACP vezetett, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 1954-ben a *Brown v. Board of Education of Topeka, Kansas* ügyben [347 U.S. 483 (1954) May 17, 1954] hozott döntéssel alkotmányellenesnek minősített egy 1896-os döntést, és kimondta: a szegregáció az egyenlő elbánás tagadása, és a különválasztott oktatás egyenlőtlen. Egy évvel később a bíróság úgy rendelkezett, hogy meg kell indítani a deszegregáció folyamatát. A déli államok szembe mentek a bíróság döntésével, ezt mutatja többek között, hogy 1957-ben Little Rockban, illetve 1962-ben a Mississippi Egyetemen elleneztek vagy burkoltan, halasztási taktikával lassították az integrációt. A Legfelsőbb Bírósággal történő szembenállást fejezte ki a déli államokból származó 92 képviselő 1956 márciusában kibocsátott ún. Déli manifesztuma, amely elítélte a bíróság 1954-es döntését, és követelte a döntés megváltoztatását. Az erőszaktól tartózkodó polgárjogi mozgalom egyre határozottabbá vált, annak ellenére, hogy korábban az oktatásban gyakorolt diszkriminációt csupán a déli államok problémájának tekintették. 1954 után a fekete és színes bőrűeket sújtó egyenlőtlenségeknek országszerte egyre nagyobb figyelmet szenteltek. Lásd erről magyar nyelven: ZSIGMOND ANNA: *Kultúra és hatalom. Amerika útja a 21. századba*. Gondolat. Budapest, 2019. 76. p.

¹⁰ A BBC alábbi írása alapján: <https://www.bbc.com/culture/article/20240329-beyonce-cowboy-carter-the-beatles-blackbird>

¹¹ <https://pophistorydig.com/topics/tag/bob-dylan-1960s/>

¹² PERLIN, MICHAEL E.: *Tangled Up In Law. The Jurisprudence of Bob Dylan*. Fordham Urban Law Journal (38)2012/5. 1399–1401. pp.

Blowin' In The Wind

[...]

„Yes, 'n' how many years can some people exist
Before they're allowed to be free?

Yes, 'n' how many times can a man turn his head
Pretending he just doesn't see?

The answer, my friend, is blowin' in the wind,”

*Mit fúj a szél*¹³

[...]

„Na és hány évig bírják még az emberek,
Hogy szabadnak lenni nem szabad?

Na és hányszor lehet még hogy félrenéz
Az ember s azt színleli: vak?

Ha válasz kell, hallgasd, hogy mit fúj
a szél,”

The Times They Are A-Changin'

Come senators, congressmen

Please heed the call

Don't stand in the doorway

Don't block up the hall

For he that gets hurt

Will be he who has stalled

The battle outside ragin'

Will soon shake your windows

And rattle your walls

For the times they are a-changin'

*Új idők váltják a régit*¹⁴

Gyertek, képviselők

És szenátorok

És ne álljátok el

A bejáratot;

Aki most gátol,

majd eshet nagyot;

Nagy ütközet,

Csata dühöng kint.

S megreszket máris

Az ablakotok,

Mert új idők váltják a régít.

A kritikai jogelmélet kifejezés szűkebb és tágabb értelemben egyaránt használható.¹⁵ A szűk értelemben vett kritikai jogelméleti mozgalom az 1960–70-es évek baloldali mozgalmából, így a fekete polgárjogi mozgalomból és a vietnámi háború elleni tiltakozásból nőtt ki az Egyesült Államokban. Ebben az értelemben a CLS az első olyan amerikai, vállaltan baloldali jogelméleti mozgalom volt, amely a jogelméletnek az Egyesült Államok jogtudományában akkor domináns felfogását, a liberális ortodoxiát támadta. A CLS mozgalom kezdetét az amerikai kritikai jogelméleti konferencia (*Conference on Critical Legal Studies*) megalapításához szokás kötni, amelyre 1977-ben került sor.¹⁶

A tágabb értelemben vett kritikai jogelmélet az 1970-es évektől kezdve fontos szerepet játszott az amerikai és a tágabb angolszász jogelmélet megújításában, de mozgalmi jellege ellenére sok szempontból elvont, akadémiai irányzat maradt, nem úgy, mint a hozzá kapcsolódó vagy általa inspirált jogkritikai irányzatok.¹⁷ A „jog és irodalom” irányzat az Egyesült Államokban az 1960-as évektől formálódott, amit sokan – kritikai szemléletét és gyakorlati céljait tekintve – a CLS mozgalom egyik ágának tartanak, amely az egyetemi és az akadémiai szférában csak az 1980-as években vált valóban jelentőssé. Magyarországon ebben fontos szerepet töltött be a miskolci Bíbor Kiadónál megjelent mai angol-amerikai jogelméleti törekvéseket bemutató antológia¹⁸, amely antológia két alapműnek számító

¹³ DYLAN 1989, 17. p.

¹⁴ DYLAN 1989, 18.p.

¹⁵ KISS VALÉRIA: *Kritikai jogelméletek*. In: Jakab András et al. (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. ORAC Kiadó – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete. Budapest, 2023. <http://ijoten.hu/szocikk/kritikai-jogelméletek> [19]–[20] +1. ábra.

¹⁶ KISS 2023, [19].

¹⁷ KISS 2023, [35].

¹⁸ SZABADFALVI JÓZSEF (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Bíbor Kiadó. Miskolc. 1996.

CLS tanulmányt közöl, amely közül az egyik, Roberto Unger 1983-ban megjelent írása Nagy Tamás fordításában olvasható magyar nyelven.¹⁹

III Bob Dylan-dalok az igazságosság, a jogtalanság és büntett kontextusában

A jelen írás nem vállalkozhat Bob Dylan valamennyi alkotói korszakából született mű bemutatására az igazságosság, a jogtalanság és büntett kontextusában, de két szignifikáns, egymással párban álló műre szükséges felhívni a figyelmet, amelyek megtörtént bűnesetekre reflektálnak.

A „Hattie Carroll magányos halála” c dal alapja, hogy William Zanzinger 1963-ban egy baltimore-i hotelben børszínére tett utalásokkal inzultálta, majd megütötte a pincérnőként dolgozó Hattie Carrollt, aki az eset után néhány órával elhunyt. Zanzingert a bíróság hat hónapos börtönbüntetésre ítélte. A védelem azzal érvelt, hogy Carroll nem az ütés, hanem a férfi szidalmi által kiváltott idegállapot következtében hunyt el, mivel korábban szívproblémái voltak, elérve, hogy a vádat gondatlanságból elkövetett emberölésre változtassák.

The Lonesome Death of Hattie Carroll

In the courtroom of honor, the judge pounded
his gavel
To show that all's equal and that the courts are
on the level
And that the strings in the books ain't pulled
and persuaded
And that even the nobles get properly handled
Once that the cops have chased after and
caught 'em
And that the ladder of law has no top and no
bottom,
Stared at the person who killed for no reason
Who just happened to be feelin' that way
without warnin'.
And he spoke through his cloak, most deep
and distinguished,
And handed out strongly, for penalty and
repentance,
William Zanzinger with a six-month sentence.
Oh, but you who philosophize disgrace and
criticize all fears,
Bury the rag deep in your face
For now's the time for your tears

*Hattie Carroll magányos halála*²⁰

A nagytiszteletű tárgyalóteremben a bíró ütött
kalapácsával
Hogy megmutassa, mindenki egyenlő és
a bíróság tiszta
És hogy a jegyzőkönyv sorai mögött nem
befolyás és meggyőzés van
És hogy a nemessel is úgy bánnak, ahogy kell
Miután a zsaruk utolérték és elkapták őket
És hogy a törvény előtt nincs alsóbb és fel-
sőbb,
Rámeredt arra, aki ok nélkül ölt
Akinek csak éppen úgy hozta kedve minden
előjel nélkül.
És beszélt a köpenye mögül, mélyen és elő-
kelőn,
És büntetésre, bünbánásra, elítélte határozottan
William Zanzingert hat hónapra.
Ó, de ti, akik a dicstelenségen elmélkedtek és
minden félelmet becsméreltek,
Temessétek a rongyot az arcotokba
Most van itt a könnyek ideje.”

¹⁹ Unger, Roberto Mangabeira: *A kritikai jogi mozgalom*. In: SZABADFALVI 1996, 101–127. pp. A közölt mű forrása: UNGER, ROBERTO MANGABEIRA: *The Critical Legal Studies Movement*. Harvard Law Review 1983/3. 561–675. pp. A CLS szorosan kötődött a szerzők egy szűk köréhez (Duncan Kennedy, Morton Horwitz, Roberto Mangabeira Unger) és egy konkrét intézményhez, a Harvard Law Schoolhoz. A CLS mozgalom hívei elméleti munkásságuk során igyekeztek mindvégig hűek maradni aktivista eredetükhöz

²⁰ A versrészlet magyar nyelvű szövegváltozatát Takó Ferenc fordítása alapján idézem. TAKÓ FERENC: *Bob Dylan és az idő*. Korunk 2019/11. 31. p.

Az 1976-ban megjelent dal főszereplője Rubin „Hurricane” Carter profi bokszoló esetéről szól, akit hármassal gyilkossággal vádoltak meg ártatlanul New Jersey-ben. A Bob Dylan-dal rávilágít arra, hogy a rasszizmus hogyan hatotta át az USA büntetőjogi igazságszolgáltatási rendszerét:

Hurricane

[...]

Rubin Carter was falsely tried.

The crime was murder ‘one’, guess who testified?

Bello and Bradley and they both baldly lied
And the newspapers, they all went along for the ride.

How can the life of such a man

Be in the palm of some fool’s hand?

To see him obviously framed

Couldn’t help but make me feel ashamed to live
in a land

Where justice is a game.

*Hurrikán*²¹

„[...]

Rubin Cartert tévesen vádolták meg.

A büntett „gyilkosság”, na és ki tanúskodott?

Bello és Bradley és mindketten hazudtak,
mint a vízfolyás

Az újságok meg, azok mind felültek nekik.

Hogy lehet egy ilyen ember élete

Valami bolond kezében?

Ahogy láttam világosan hamis vádak között

Nem tudtam mást érezni, mint szégyent,

hogy olyan országban élek

Ahol az igazság játék csupán.”

IV. A „törvényen kívüliség”: a dalok törvényen kívüli karakterei – a szerző törvényen kívüli karaktere

A „törvényen kívüli” karakterének klasszikus meghatározása zenei kontextusban Shakespeare soraiban olvasható²²:

„Az ember, aki legbelül zenétlen

S nem hat rá édes hangok egyezése,

Az kész az árulásra, taktikára,

S szelleme tompa, mint az éjszaka,

S érzelme komor, mint az Erebus:

Meg ne bízz benne. Hallgass a zenére.”

Bob Dylan bizonyos értelemben a személyes szabadság, az Isaiah Berlin-i értelemben vett személyes szabadság (freedom) eszményét képviseli.²³ 1964-től Dylan a nyíltan politikai daloktól a személyes jellegű dalok felé fordult. E korszakban született az a sor, amely bevezeti a törvényen kívüli-értelmezést: „A törvényen kívüli élethez őszintének kell lenned.”²⁴ Miért? Milyen törvényen kívül? Van-e a törvényen kívül más törvény, amely előírja az őszinteséget?

²¹ TAKÓ 2019, 31. p.

²² SHAKESPEARE, WILLIAM: *Velencei kalmár* (5. felvonás 1 jelenet). In: William Shakespeare összes drámái IV. Színművek. Magyar Helikon. Budapest, 1972. 74. p.

²³ „A pozitív szabadság: szabadságom valamire. Hogy szubjektum legyek, ne mások objektuma. Akarattal, cselekedeteimért felelősséggel rendelkező, tudatos lény kívánok lenni.” BERLIN, ISAIAH: *A szabadság két fogalma*. 2010. https://kotelezok.blog.hu/2010/10/03/isaiah_berlin_a_szabadsag_ket_fogalma_1

²⁴ „*Absolutely Sweet Marie*” by BOB DYLAN 1966.

A dylanológusok szerint a szerző a *status quo* bírójaként és szatirikusaként tekinti magát törvényen kívülinek, a társadalom által elvárt dolgok tagadójának. Eltávolodott a társadalomtól, megkérdőjelezi annak értékeit és (elméletben) nem hajlandó megfelelni a normáknak; elutasítva a birtoklási vágyat, az állandó lakhelyet, a rendszeres munkavégzést, a törvény tekintélyét. Az 1965-ben írt komplex műve, a „*Like Rolling Stone*” (Barna Imre fordításában: „Földönfutó”) a „potenciális felszabadulás” balladájának tekinthető, amely felvázolja azt a dezorientációt, amely akkor következik be, amikor vagyon és barátok nélkül az egyén saját erőforrásaira kényszerül... „Te magadnak se jó, Te sehol nem lakó, Te sehova sem tartozó, Földönfutó”.²⁵ A dalban megénekelte női sors végállomása a száműzetés szabadsága: „Ha semmi sincs, nincs vesztenivalód, láthatatlan vagy, nincsenek titkaid”.²⁶

Önéletrajzi munkájában, a „*Kronikák*”-ban Dylan határozottan tagadja a törvényen kívüliséget, így fogalmaz:

[...] Az idő magánya nem adatott meg nekem. Bármilyen legyen az úgynevezett ellenkultúra, elegendő volt belőle. Hányingerem volt attól, hogy szövegeimet felduzzasztják, hogy értelmüket kifogatva polémiára használják fel őket, hogy engem mindenféle szerepekbe tolnak fel: a Felkelés Fejedelme, a Protest Pápája, a Lázadás Cárja, az Engedetlenség Hercege, a Szabadcsapatok Vezére, a Tagadás Császára, az Anarchia Főpapja, a Nagymenő. Mi a nyavalyáról beszéltek? Rémes megjelölések, akárhonnán nézzük. Mindegyik azt jelenti: „törvényen kívüli”.

Egy lépéssel még továbbmenve: a törvényen kívülinek tartott szerző az amerikai tárgyalótermek kedvelt szerzőjének tekinthető. Egy, a Texas-i Egyetemen 2007-ben folytatott kutatás szerint Bob Dylan szövegeit 186 alkalommal idézték bírósági beadványokban és jogi tudományos publikációkban, messze megelőzve a Beatlest (74), Bruce Springsteent (69).²⁷ Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságán Dylan szövegeit a bírák jogi javaslatok előadására és precedensek létrehozására használták. Egy 2008-as ügyben *Sprint Communications Co. kontra APCC Services, Inc., 554 U.S. 269 (2008)*.

John G. Roberts Jr. bíró különvéleményében, amelyhez Scalia, Thomas és Alito bírák is csatlakoztak, a „*Like a Rolling Stone*”-ból idézte álláspontjának alátámasztására a híres sort: „*When you got nothing, you got nothing to lose*” (Ha semmi sincs, nincs vesztenivalód”). A bíró álláspontja szerint a nyilvános telefonszolgáltatókkal kapcsolatban álló számlázó és beszedő cégeknek nincs kereshetőségi joguk a szolgáltatók díjainak behajtására. Az ügy különlegessége, hogy a bíró döntését nem valamely korábbi ügyre vagy jogi tanulmányra alapozta, sem valamely jogi alapelvre, hanem csak Dylan idézett sorának súlyát vette számításba.

[...] “Here, respondents are authorized to bring suit on behalf of the payphone operators, but they have no claim to the recovery. Indeed, their take is not tied to the recovery in any way. Respondents receive their compensation based on the number of payphones and telephone lines operated by their clients, see App. 198, not based on the measure of damages ultimately awarded by a court or paid by petitioners as part of a settlement. Respondents received the assignments only as a result of their willingness to assume the obligation of remitting any recovery

²⁵ DYLAN 1989, 73. p.

²⁶ DYLAN 1989, 75. p.

²⁷ SHRIVASTAVA, Arian Udyan: *Workingman' Blues. Law in the Songs of Bob Dylan*. 2019. https://www.academia.edu/49064603/Workingmans_Blues_Law_in_the_Songs_of_Bob_Dylan

to the assignors, the payphone operators. That is, after all, the entire point of the arrangement. The payphone operators assigned their claims to respondents “for purposes of collection,” App. to Pet. for Cert. 114a; respondents never had any share in the amount collected. The absence of any right to the substantive recovery means that respondents cannot benefit from the judgment they seek and thus lack Article III [of the Constitution] standing. “When you got nothing, you got nothing to lose.” Bob Dylan, Like A Rolling Stone, on Highway 61 Revisited (Columbia Records 1965)²⁸.

V. Záró gondolatok

Közel egy évtizeddel ezelőtt Nagy Tamás kiváló áttekintő-összegző tanulmányában a jog és irodalom jövőjét illetően óvatos találgatásba bocsátkozott; felcsatlakozva az azt megelőző közel másfél évtizeddel korábban az amerikai szakirodalomban felmerült vitához, Julia Stone Peters-hez, Greta Olson-hoz hasonlóan úgy vélte, bár megőrződnek a problémák, megoldások, a diskurzus körforgásában bármikor megnyithatóak a viták, elkerülhetetlennek látszik, hogy az irányzat valami nagyobb és amorf kezdeményezésbe olvadjon bele, amely tartalmi értelemben nem volna más, mint a jog, kultúra, humaniórák (*law, culture and the humanities*) irányzata.²⁹

Az amerikai állampolgári jogi mozgalmak – indirekt módon a kritikai jogelméleti mozgalom – megértése Bob Dylan korszakos dalainak tanulmányozása mellett, azzal együtt lehetséges. Az interpretáció eszközüül segítségével lehet hívni a jog és irodalom felőli megközelítést. De milyen vizsgálódást igényelnek az érett szerző komplex munkássága, amelyet 2016-ban a Nobel-díj Bizottság Szapphóhoz, Homéroszhoz hasonlított, akiknek műveik, szintén zenei kísérettel együtt születtek eredetileg és így is adták elő őket. Vajon Bob Dylan dalainak jogi kapcsolódásai megalapozzák-e a jog, kultúra, humaniórák felőli vizsgálódást? Tart-e már itt a bináris interdiszciplinaritást felváltó többszintű megközelítés? Egyáltalán: *quo vadis* jog és irodalom?

Nagy Tamás predikciója szerint, amennyiben a jog és irodalom irányzat nagyobb és amorf kezdeményezésbe olvadna bele, így tehát a dalköltészet is része lehet az elemzéseknek; tárgyi jövőbeli vizsgálódásainkra felkészül... Beyoncé?

²⁸ *Sprint Communications Co. kontra APCC Services, Inc.*, 554 U.S. 269 (2008).

²⁹ NAGY TAMÁS: *Hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?* In: Fekete Balázs – Fleck Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 2015. 163. p.

PÉTER MUNKÁCSI

POP CULTURE – CRITICAL LEGAL STUDIES –
LITERATURE, OR THE INTERDISCIPLINARY
ENCOUNTER OF BEYONCÉ AND BOB DYLAN

(Summary)

Drawing on the two radical innovations in the country music genre – Beyoncé’s album *2024* and Bob Dylan’s 1965 Newport “electric” concert – I would propose that Tamás Nagy was another such innovator, whose work on Law and Literature broke the mould. This article traces the development of Critical Legal Studies into a multi-level, interdisciplinary approach, noting the temporal relationship between the start of the young Bob Dylan and the emergence of social movements of the 1960s. Indeed, it is revealed that the lyrics by songwriters of the time, such as Dylan, can be useful for Critical Legal Studies, as they contain a sustained critique of American law at the time.

NAGY ZSOLT*

Jog és Irodalom: interdiszciplinaritás a jogi oktatásban

A jogelméleti, jogfilozófiai, jogszociológiai diskurzusok egyik talán kissé marginális, ám a jogásztársadalom szempontjából annál jelentősebb elméleti tematizálásai közé tartoznak a jogi oktatásról kialakított, kidolgozott nézetek: míg a fenti diszciplinák a jog önreflexiójaként a jog megjelenési formáira, a jogi normák vizsgálatára, a jog filozófiai reflexiójaként a „helyes jog” kérdéseire, társadalmi aspektusból a jog genezisére, érvényesülésére, realizálódására, a jogásztársadalom szerkezetére koncentrálnak, addig az intézményesült képzés funkciói, és alakító tényezői csupán néhány elméletben kapnak, kaptak kitértetett figyelmet.¹ Ha eltekintünk a jogásztársadalom egy speciális (oktatói, illetve joghallgatói) szférájának empirikus vagy elméleti szociológiai megközelítésétől és kifejezetten a jogelméletekre koncentrálnunk,² több a jogi oktatással összefonódó mozgalmat és néhány

* egyetemi docens, SZTE ÁJTK

¹ Az említett diszciplinák elválasztásáról, annak okairól I. PESCHKA VILMOS: *A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében*. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 9–11. pp.; SZIGETI PÉTER: *Természetjog és jogpozitivizmus viszonya, az irányzatok családfája*. Jogtudományi Közöny 1995/3. 114–115. pp.

² A jogászképzésben az egyetemi oktatók szerepének jelentősége minden tudományos érvelés és bizonyítás nélkül is megkérdőjelezhetetlen; a jogász szakma e szegmensének alaposabb ismerete elengedhetetlen nemcsak a jogtudomány fejlődése és művelése, hanem a jogi felsőoktatás, mint elsődleges szakmai szocializációs közeg révén az egész professzió szempontjából, s az oktatókról kapott információk megmutathatják, vajon a fakultások eleget tudnak-e tenni pedagógiai, tudományos vagy közérdekű céljaiknak. Mivel az oktatók képzik a jövő ügyvédeit, bíráit, üzletbembereit, közigazgatási szakembereit, a társadalom egy igen jelentékeny részének pozícióihoz való közreműködésük vitathatatlan, az oktatói szféra a jog és a társadalom ideáinak legjelentősebb formálói, hatásuk „nemcsak a jogi oktatásra, de magára a jogra is a legkomolyabbnak mondható” Bruce D. Fisher és Paul Bowen szavait idézi REDDING, RICHARD E.: „Where Did You Go to Law School?” *Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education*. Journal of Legal Education 2003/4. 594., 596. pp. Vagyis a professziókutatás mindenképpen nagyon fontos elemét képezi a jogi oktatással kapcsolatos kutatásoknak. S ráadásul ez meglehetősen széles körű irodalommal bír, mely még a „gender”-kutatást is magába foglalja; l. pl. BAKER, JOE G. – JORGENSEN, BRIAN K.: *Leaving the Law: Occupational and Career Mobility of Law School Graduates*. Journal of Legal Education 2000/1. 16. p. Főleg az angolszász jogtudományi irodalom mutat rendkívüli gazdagságot a kisebbségekhez tartozó oktatók helyzetéről, vagy a nemek közötti különbségek elemzéséről; csak néhány példát említve: NEUMANN, RICHARD K. JR.: *Women in Legal Education. What the Statistics Show*. Journal of Legal Education 2000/3. 313. p.; RHODE, DEBORAH L.: *Midcourse Corrections. Women in Legal Education*. Journal of Legal Education 2003/4. 475. p.; VAUGHNS, KATHERINE L.: *Women of Color in Law Teaching*.

egységes, a jogi oktatásra külön figyelmet szentelő elméletet találhatunk. A mozgalmak nemcsak a jogi oktatásból indultak ki, hanem azzal teljes egészében összefonódtak, s így elméleti alapjaikat is a jogászképzés szolgáltatja; az egységes jogelméleteknek a jogi oktatás ezzel szemben részét képezi, és koherenciájukhoz hozzátartozik. Jelen munka keretében egy mozgalom explikálására kerül sor, s ez pedig a Jog és Irodalom, mivel ezt a jogelméleti megközelítést a jogászképzésben meglehetősen jelentős, Észak-Amerikában komoly intellektuális befolyással bíró közösség vallja magáénak, továbbá szellemi hatásuk Európában, illetve szerzte a globális világ jogásztársadalmaiban is érezhetővé vált.

Egyébként csupán röviden megemlítve: a Jog és Irodalom jogászképzési mozgalmát sokan összemossák a Kritikai Jogi Tanulmányok mozgalmával, hasonlóknak tekintik, hasonló ideológiai alapokra vezetik vissza, azonban ez a nézet nem teljesen helytálló. A Kritikai Jogi Tanulmányok és a Jog és Irodalom többé-kevésbé formális keretek között működő mozgalmaknak (*movements*) a jogászképzés aspektusából ténylegesen több közös vonása létezik, ugyanakkor számos jelentős eltéréssel is számolni kell. Ami mindkét mozgalom esetében közös, hogy tagjai és szellemi bázisuk szorosan összefonódtak a jogi oktatással, pontosabban olyan tagokkal rendelkeznek, kik a jogászképzési szférában fejtik ki tevékenységüket, s ezáltal mindkettő a jogi oktatást tartja elsődleges „felvonulási területének”. A magától értetődő intellektuális és elméleti distancián kívül a fő különbség, hogy míg a kritikai jogi tanulmányok a jogászképzést csupán „eszköznek” tekintik, aminek segítségével céljuk elérhetővé válik, s az egész jogásztársadalmat, esetleg szélesebb körben az egész társadalmat megváltoztathatják, addig a jog és irodalomnak egyfelől nincs ilyen talán utópikusnak tetsző célja, másfelől a jogi oktatás számukra nem csupán eszköz, hanem a jogi élet fő területe, a jog intellektuális bázisa. Az intellektuális bázist tekintve pedig szintén markáns különbség (bár sokszor ez kvantitatív szempontokat jelent) hogy a kritikai tanulmányok gyökerei eleve a jog kritikáját célozták meg, amiben inherensen politikai kérdések is megjelennek, ám a Jog és Irodalom teljesen más alapokon nyugszik és teljesen más következtetési rendszerben mozog. Amennyiben a jog és irodalom színopszisének és eredményeinek van is kritikai felhangja, az az interdiszciplináris jellegéből óhatatlanul következik, s inkább megfontolandó, semmint elutasításra determinált, hiszen nem a hagyományos jogi dogmatikus gondolkodás alapjainak negligálásáról van szó, hanem inkább *egy gondolatvilág finomhangolásáról*. (S ha ez egy másik tudományterület bevonásával lehetséges, miért ne lehetne ezt elfogadni, akceptálni, vagy legalább elgondolkozni a kérdésen!)

Shared Identities, Different Experiences. Journal of Legal Education 2003/4.; Nagy-Britanniára vonatkozóan: GOODRICH, PETER – MILLS, LINDA G.: *The Law of White Spaces. Race, Culture, and Legal Education.* Journal of Legal Education 2001/1. 15. p. Ami pedig a joghallgatókat illeti, akár a külföldi, akár a hazai irodalomban is találhatunk példákat: NICOLAE, MARIA: *Legal Education, legal practice and ethics.* Legal Education Review 2015/1. 237. p.; O'BRIEN, MOLLY TOWNES – TANG, STEPHEN – HALL, KATH: *Changing Our Thinking. Empirical Research on Law Student Wellbeing, Thinking Styles and the Law Curriculum.* Legal Education Review 2011/2. 149. p.; HENDERSON, BETHANY RUBIN: *Asking the lost question. What is the purpose of law school.* Journal of Legal Education 2003/1. 48. p.; FIELD, RACHEL – DUFFY, JAMES – JAMES, COLIN: *Promoting Law Student and Lawyer Well-Being in Australia and Beyond.* Routledge. London – New York, 2016.; továbbá a tárgy körben megvalósuló tudományos vizsgálatok fontosságát hangsúlyozva: WOLFF, LEON – NICOLAE, MARIA (szerk.): *The first-year experience in law school. A new beginning.* Halstead Press. Canberra, 2014. (mely munka a jogi karokat irodalmi szempontból *Dantere* asszociálva a purgatóriumhoz hasonlítja). FEKETE BALÁZS – RÓBERT PÉTER: *Magyar jogi attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban.* MTA Law Working Papers 2017/6.; NAGY ZSOLT: *Vélemények a jogi oktatásról.* Jogelméleti Szemle 2002/1. Szélesebb kontextusban pedig BADÓ ATTILA – NAGY TAMÁS: *Attitűd vizsgálatok az amerikai joghallgatók körében.* Jogelméleti Szemle 2000/3.; NAGY ZSOLT: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései.* Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2007.

A „Jog és Irodalom” kifejezés, illetve az ekként aposztrófált mozgalom ugyan megjelenít valamit az intellektuális vállalkozásról, a tevékenységről, melyet a tudományos szféra a mozgalom keretei között kifejt, ám valójában sokkal nehezebb egy olyan adekvát fogalmat konstruálni, mely képes a tudományos nézetrendszer minden szeletét, minden értékét visszaadni, mint oktatási diszciplínát, és mint elméleti tevékenységet leírni. A fogalmi körülírás helyett a „Jog és Irodalom Mozgalom” képviselőinek egyébként rendkívül változatos nézetei, a jogi oktatással szorosan összefonódott, interdiszciplináris teoretikus diskurzus legjobban a jogászképzésről vallott álláspontjaik kollektív ismertetése alapján jellemezhető. *Elizabeth Villiers Gemmette* először 1987-ben majd a '90-es években ismétlődő, részben panel jellegű kérdőíves vizsgálatot végzett az észak-amerikai egyetemeken (Egyesült Államok és Kanada) a jog és irodalom tárgyköréből tartott kurzusok tanmenetét, célját, tartalmát illetően; míg az első vizsgálat során a 135 fakultásból 38 tanrendjében szerepelt a jog és irodalom tantárgy oktatása (28%), addig a második kutatás során kérdezett 199 egyetemből 84 tanrendje tartalmazott valamilyen a jog és irodalom körébe tartozó kurzust (43%).³ A jog és irodalom kurzusokat az 1987-es vizsgálat alapján három alkategóriába lehetett osztani: Jog az Irodalomban (*Law in Literature*), Irodalom a Jogban (*Literature in Law*) és végül a *James Boyd White* könyvének alapuló *Legal Imagination*;⁴ az utóbbi vizsgálat során azonban megszámlálhatatlan variációk szerepeltek a kérdéses témában, ám a legtöbb stúdium olyan művek feldolgozására koncentrált, melyek a jog az irodalomban „alirányzatot” fogják át, s csupán néhány kurzusban jelentek meg a narratív tematika, illetve a hermeneutika aspektusai. A kutatás is igazolta *Thomas Moravetz* jog és irodalom irányzatainak tematizálását: jog az irodalomban (jog és regényirodalom), a jog, mint irodalom (hermeneutika), a jog irodalma, és végül az irodalom és jog reformja.

A jog és irodalom nézetrendszerén belüli első alkategória, mint a legnépszerűbb oktatási irányzat és mint a legelterjedtebb tudományos teória-rendszer tekinthető talán a legfontosabbnak: a *Jog az Irodalomban* irányzat a jogászság, a jogintézmények és szervezetek irodalmi műveken keresztüli felvázolását jelenti. Természetesen az irodalmi művek kánonja többé-kevésbé a kurzusok tananyagával átfedésben van: a stúdiumok egyfelől az „igazság” értelmére és értékére reflektálva partikuláris jogi aktusok, egyes eljárások bemutatására (A Karamazov testvérek, Bűn és bűnhődés, A velencei kalmár, etc.), másfelől a jogásztársadalom tagjainak, vagy rétegeinek pozitív vagy negatív hősként való megjelenítésére koncentrálnak. A jogot nemcsak önmagában használják, nemcsak mint önálló létező fogalomként, hanem szimbolikus, metaforisztikus értelemben is: a jog azokat a lehetőségeket reprezentálja, melyek a közösségi léthez való elemeket teremtik meg, szimbolizálja az „ember alkotta rendet”, a koherenciát és kohéziót az anarchikus káosszal szemben, emellett talán marginálisabban, de mindenképpen explicit módon megjelennek a „jogi rituálék” abszurditásai, a kulturális és osztálykonfliktusok, illetve kisebbségi problémák is.⁵ A modernizmus

³ L. GEMMETTE, ELIZABETH VILLIERS: *Law and Literature. Joining the Class Action*. Valparasio University Law Review 1995/2. 665. p. *Gemmette* szerint a mintegy 15%-os növekedést úgy értékeli, hogy a jog és irodalom tárgy „bimbózó karriert futott be”, és a kurzusok száma a mai napig is folyamatosan növekszik. Vö. GEMMETTE 1995, 665., 666. pp.

⁴ WHITE, JAMES BOYD: *The Legal Imagination. Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. The University of Chicago Press. Chicago – London, 1973. A könyvet több egyetem jogi fakultása, így például a *University of Michigan* és a *Queen's University* kurzusain oktatási anyagként is használják.

⁵ MORAWETZ, THOMAS: *Law and Literature*. In: Demis Patterson (szerk.): *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*. Blackwell. Cambridge – Massachusetts, 1996. 450–457. pp.

és poszt-modernizmus hatásaiként a jogi oktatásban a jog és irodalmat oktatók elsődleges célja – elvetve részben a modernizmusnak a művek nem pusztán a realitást megjelenítő és a poszt-modernizmusnak az olvasó által teremtett szövegértelmezésre vonatkozó tanait – a didaktikus irodalmi munkákon keresztül morális kérdések felvetése.⁶ A morális diskurzus, legyen az a jogászság, vagy egyes intézmények ábrázolása egyfelől a jogot morálisan pozitív, az „igazság” eszközeként, a jogásztársadalmat pedig ennek érvényesítőiként ábrázolhatja, másfelől azonban disztópikus módon a jogrendszer, mint a szocialitásra destruktív módon ható, a jogászságra pedig személyiségdeformáló tényezőként megjelenő képet is festhet.⁷

A Jog, mint Irodalom az interdiszciplináris diskurzus talán legérdekesebb aspektusát veti fel: a jog és irodalom kapcsolatára, mint szövegek rendszerére tekint, és metodológiai aspektusból nézve az irodalmi elemző módszereket és stratégiákat jogi szövegekre alkalmazza; vagyis egy stilisztikai reflexió, mely tekinthető mind a jog mind az irodalom részének. Hagyományosan – az ilyen jellegű vizsgálatok limitált eredményességéről tudva és a kutatások fókuszpontjába episztemológiai és nyelvfilozófiai polémiákat belevonva – a retorikai, stilisztikai elemzéseket anélkül végzik, hogy a nyelvre, vagy a kommunikációra tekintettel lennének. Ezzel szemben posztmodern felfogásban a jogi gondolkodók a jogi szövegek szerepének értelmezésénél a hermeneutika tudománya felé fordultak: az irodalom- és jogelmélet – *Jürgen Habermas, Ludwig Wittgenstein, Michel Foucault, Hans-Georg Gadamer* filozófiájának hatására – a szövegek a szerző vagy az olvasó által konstruált értelmét, az interpretív közösség szövegeken keresztül kommunikatív szerepét és a szövegeken alapuló diskurzusok individuális determinációját kutatja, s ebben a felfogásban a jog és irodalom – a szerző, befogadó és intézményi kontextusok fényében – egy kissé a jogi hermeneutika tudományává vált.⁸ Korábban a jogi hermeneutikai diskurzus a szerző és olvasó közti transzferre, a résztvevők általi értelem meghatározására, később (így napjainkban) a szöveg keletkezéstörténetének megértésére, az olvasói szituáció és az interpretáció közösségi kontextusának kérdései köré irányult.⁹ A jogi episztemológia szempontjából az irodalom egyrészt, összehasonlítva a jogszabályok megalkotásának történetével, az egyes művek interpretív keletkezéstörténetének vizsgálata alapján hasznosítható, másrészt az irodalomelmélet hermeneutikai kutatásai általánosíthatóak jogi szövegekre is.¹⁰

⁶ A modernitás és a posztmodern állapot leírása meglehetősen széles – szociológiai, irodalomelméleti, nyelvfilozófiai, pszichológiai, etc. – irodalommal bír; jelen tanulmány szempontjából csupán példálózó jelleggel: ALEXANDER, JEFFREY: *Das Versprechen einer Kultursoziologie. Technologische Diskurs und die heilige und profane Informationsmaschine*. In: Bögenhold, Dieter (szerk.): *Moderne Amerikanische Soziologie*. Lucius und Lucius. Stuttgart, 2000. 149–177. pp.; BANGÓ JENŐ: *Útkeresés a posztmodernben. Ember és társadalom a globalizációban és a regionalizációban. Összegyűjtött szociológiai esszék és tanulmányok. 2000–2008*. Mundus. Budapest – Aachen, 2008. <https://mek.oszk.hu/07100/07110/07110.htm>. (2023.12.15.); LYOTARD, JEAN-FRANÇOIS: *A posztmodern állapot*. In: Bujalos István (összeáll.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai. Századvég Kiadó. Budapest, 1993. 7–146. pp.*; BAUMAN, ZYGMUNT: *Van-e posztmodern szociológia*. Replika. Társadalomtudományi folyóirat 1993/9–10. 7–22. pp.; NAGY ZSOLT: *A posztmodernről tárgyszerűen*. Replika. Társadalomtudományi folyóirat 1993/9–10. 34–35. pp. <https://www.replika.hu/replika/09-01> (2023.11.05.).

⁷ MORAWETZ 1996, 455–456. pp.

⁸ MORAWETZ 1996, 452–453. pp.

⁹ Egészen más értelmezést adna egy marxista szemléletű olvasó *Jane Austennek*, vagy egy fraudista *Shakespearenek*, s az ilyen jellegű szituáció gyakran előfordul például az alkotmány olvasatok és értelmezésekor is. MORAWETZ 1996, 457. p.

¹⁰ MORAWETZ 1996, 457. p.

Az *Irodalom Jogának* nevezhető, következő, talán a hagyományos politikai diskurzus aspektusából radikálisnak tekinthető irányzat a „szólásszabadság” jogának szűkítése, illetve szélesítése szempontjából elhomályosítja, esetleg eltüntet a tradicionális „jobb-” és „baloldal” közti distinkciókat. Az irányzat álláspontja alapján a szólás és gondolat-szabadság liberális megközelítése – a tolerancia jelszavának offenzív megjelenítésével, és akár a diszkrimináció megnyilvánulási formáival szembeni toleráns felfogás kinyilvánításával – valójában a hatalom hegemoniájának fenntartását szolgálja. Az elmélet keretében a feminista és faji tudatosság elmélete (kisebbségi tudatosság elméletei) felől érkezik a liberálisokkal szemben az a vád, hogy az egyenlőtlen társadalmi viszonyok reprodukciójához nyújtanak nem is elhanyagolható segítséget;¹¹ ennek explicit megnyilvánulási formája, hogy a preferált irodalmi kánon a liberálisok „neutrális maszkjának takarásában” valójában egy ideális elméleti eszköz a Megkülönböztetéshez,¹² s talán ezek a „faji elméletek” állnak a legközelebb, ha nem is céljaikban, de mondanivalójukban mindenképpen a kritikai mozgalomhoz.

Az *Irodalom és Jog Reformja* a populáris kultúrával kapcsolatban lévő jog és irodalom irányzata: a jogtörténet és az irodalomtudomány, irodalomtörténet képviselői által teremtett diskurzus a populáris irodalom jogra gyakorolt hatását vizsgálja. Némely irodalmi mű politikai inspirálásra született, és gyakran politikai vagy jogi reformokat szolgál, illetve azokhoz vezet, ugyanakkor más művek éppen a meglévő sztereotípiákat, vagy más értékeket erősítenek, vagyis a populáris irodalmi termékek formálják (erősítik vagy gyengítik) a meglévő társadalmi attitűdöket, melyek hosszú távon kihatással vannak a hatósági eljárásokra, a szabályozásokra, a társadalmi szituációra, a szociális biztonságra, az individuális jogokra, etc. A tudományos szférában igen korlátozottan megjelenő irányzat elsősorban a társadalomban elterjedt művészeti termékeken keresztül a társadalom és a jog kapcsolatát, kölcsönhatását, s annak eredményeit kutatja.¹³

Végül napjaink jogelméletének egyik legélesebb vitát kiváltó teoretikus megközelítése a *Narratív tematika*: a jogot a politikai és társadalmi hatalomhoz kötötten intézményesített eszközként felfogva a jogi aktusok győzteseinek vagy veszteseinek (s többnyire ez utóbbi) szemszögéből tekintenek a politikai célok érvényesülésére. A jog mechanizmusai, eljárásai egészen másként látszanak, ha azt a sokféle rendelkezésre álló narratívából kiindulva – a hatalom birtokosai vagy az elnyomott elbeszéléséből látjuk, és utóbbi esetben a jog az áldozatok viktimizálásának eszközeként jelenik meg. A narratív tematika legelterjedtebb felfogása szerint az áldozat, elnyomott narrativitása közelebb áll a valósághoz, korrektebb, mint a „győztes” elbeszélése, mely utóbbi a liberális jogfelfogással egyezik meg.¹⁴

¹¹ A „faji tudatosság”, és a feminizmust is magába foglaló „kisebbségi tudatosság jogelméletei” kifejezés a *critical race theory* angol terminus magyar nyelvre történő adaptációja Nagy Tamás nyomán. Vö. NAGY TAMÁS: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben*. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tomus LXIII. (2003) Fasc. 15. 15. p.; a témát szélesebben körüljárva I. SMITH, BARBARA: *Home Girls. A Black Feminist Anthology*. Kitchen Table. New York, 1983.

¹² MORAWETZ 1996, 453. p.

¹³ MORAWETZ 1996, 453–454. pp.

¹⁴ A narratív tematika szintén sokféle alkategóriájának kavalkádjából csupán néhány jelentősebb, többször előforduló megállapításokat jelenítünk meg: a narratíva szerepe a megismerésben; az elbeszélők tapasztalati distanciái és az elbeszélések kapcsolata, melyet a jog tudatosan elrejt; a jogi érvelések narratív szelekcióira épülése; a mellőzött elbeszélések a marginális társadalmi csoportok helyzetére vonatkoznak; az elbeszélő szemléletmód hozzájárulna a jog morális kvalitásának javulásához. Vö. NAGY 2003, 5. p. Ugyanakkor a narráció kérdése egyértelműen megjelenik ugyanannak a társadalmi vagy éppen jogi jelenségnek különféle

Az egymástól eltérő a jog és irodalom keretei közti felfogások diverzitásának megfelelően a jogi oktatásra vonatkozóan a mozgalom különböző nézetek sokaságát produkálta, s melyek bemutatása azok csoportosítása alapján lehetséges. Gemmette kutatásai alapján a következő premisszák jelennek meg az elméletekben: a jog és irodalom interdiszciplináris oktatása 1. megvilágítja a hallgatók számára a szépművészeti stílust; 2. a hallgatók kritikai készségét fejleszti; 3. kontemplációt kelt, illetve erősíti a humaniorákat; 4. segíti a különböző fogalmak (jog, igazságosság, büntetés, etc.) adekvát megfogalmazását; 5. kontemplációt indukál a jogászság hatalmi, morális felelősségéről; 6. a jogász, mint művész szerepének átgondolására sarkall; 7. elősegíti az egyébként hiányzó szövegértelmezési képességeket és fejleszti a hallgatók kommunikációs és fogalmazási készségét; 8. megtanítja a hallgatóknak a komplex irodalmi, illetve jogi szövegek megfelelő interpretációját; 9. segíti a deviancia fogalmának fikcionális és reális értelmezését; 10. megvilágíthatja az autoritás formáinak és a jog viszonyának problematikáját; 11. reflektáltat a nemi, illetve faji alapon történő diszkrimináció mechanizmusaira; 12. fejleszti a jogászok klienseik érdekében használható történetmondási technikáit.

Az utóbbi néhány évtizedben némi változás volt megfigyelhető a mozgalom jogász-képzési elméletében: a pedagógia; a jogi történetmondás (*legal storytelling*), a narratív tematika; a jog és irodalmi kánon körüli diskurzus erőteljesebb hangot kapott, sokkal inkább explicit módon jelent meg.¹⁵ A pedagógiát illetően a hallgatók verbális és írott formájú kommunikációs képességének fejlesztése érdekében tett oktatási, oktatói erőfeszítések köré csoportosult elméleti munkák a középfokú és felső-alapfokú (*undergraduate*) oktatás hiányosságainak pótlásáról szólnak: hogyan kezelhetik az oktatók a meglévő hiányosságokat?, és hogyan fejlesszék ezt a szakmai professzionalitás irányába?, hogy egyúttal az elsajátított képesség a praxisban előnyt jelentsen. Alapvető premisszájukként jelenik meg, hogy a hallgatók – egyébként „szerencsétlenek” tartott – pozíciójának javításaként olyan oktatásban részesüljenek, ami folyamatos visszajelzéssel szolgál, ahelyett, hogy tudásukról csupán az egyetlen jelzés a szummatív értékelés lenne. Az elsősorban oktatási módszertani kérdések a meglévő amerikai jogászképzési metodikába illeszkednek be, s azokat az irodalmi diszciplinaritás igénybevételével egészítik ki: a különböző történetírástól,¹⁶ melyek a kaffai rémálom stílusától az esküdtszéki eljárások összefoglalásáig terjednek¹⁷ (irodalmi és jogi stílusok ötvözet) folytatva egészen a verbális kommunikációs gyakorlatokig, igen gazdag módszertani problémák felvetése található meg.

A jogászképzésben napjainkban gyakran előforduló jogi történetmondásra épülő kurzusok elsődleges kérdése: hogyan befolyásolja a történet menete, a narratíva a bíróság egy ügyre vonatkozó döntését? A történetmondást fókuszpontba helyező oktatásra vonatkozó elméletek a szövegek értelmének többretegűségére, a hermeneutikai kérdések ismerteté-

irodalmi művekben történő feldolgozásában, melyek természetesen meglehetősen különbözhetnek egymástól. Ettől kezdve, hogy mi tartozik elfogadottnak, mi lesz a kánon része meglehetősen komoly szakmai vitákat váltott ki, de emellett ennek politikai relevanciája is vitathatatlan. Vagyis a szakmaiság és a politikum szűkegképpen korrelációban áll egymással; egyszerűbben a politikai nézőpontok befolyásolhatják a kognitív szakmai kérdéseket, és fordítva, a szakmai érveket is felhasználhatja a politikai mező (alrendszer). Vö. NAGY 2003, 1. p.

¹⁵ Vö. GEMMETTE 1995, 665. p.

¹⁶ Vö. ELBOW, PETER: *Writing with power. Techniques for mastering the writing process*. Oxford University Press. New York, 1981.; ELBOW, PETER: *Embracing contraries. Explorations in learning and teaching*. Oxford University Press. New York, 1986.

¹⁷ L. *University of Arkansas, Fayetteville; University of Utah; University of Virginia*. In.: GEMMETTE 1995, 665. p.

sére, a humaniorák szükségszerű megértésére, az emberi értelemre és felfogóképességre, annak komplexitására és univerzalitására helyezik a hangsúlyt.¹⁸ Philip Meyer szerint az oktatásban három, a narrativitásra épülő, diszkrét formát öltött felfogások léteznek. 1. Az irodalmi művek tanulmányozása folytán kialakuló értelmezési képesség hozzásegít a törvények (szabályok, alkotmány) helyes értelmezéséhez. 2. A történetekre elsősorban a morális „jobbítás” érdekében van szükség. 3. A jogot új multidiszciplináris módon közelítik meg, s segítségül használják a kulturális antropológiát, a kognitív elméleteket, narratív teóriákat, szociológiát, szemiotikát és lingvisztikát. Nem is feltétlenül mellékesen hozzátéhető, hogy ez a fajta erős mozgalmi diverzitás Meyer szerint szétforgácsolja az intellektuális vállalkozás erejét, és céljaik elérését lehetetlenné teszi.¹⁹

A jog és irodalom mozgalom keretei közötti irodalmi kánon, illetve kánonvita a '90-es évek központi kérdése volt: ki határozza meg a jog és irodalmi kánont?, hogyan jön létre? Az egyetemeken tanított irodalmi művek kánonja azonban túlmutatott a pragmatikus diskurzus keretein, s valójában erőteljes politikai, illetve kulturális harc központi, és egyben szinte szimbolikus kérdésévé vált.²⁰ Egyre élesebb hangot kapott különösen Richard Delgado és Jean Stefanic cikkei alapján, hogy a „Nyugati Kánon” szélesítésével nemcsak egyes tradicionálisan elnyomott rétegeket, mint például a nők esetében a feminizmus képviselőit, hanem minden más kirekesztett csoportot szükséges nagyobb számba megjeleníteni/megjelentetni, aminek az oktatásban való érvényesítése a praxisban, a bírói döntési hibák elkerüléséhez vezethet. A „komoly döntési hibák” álláspontjuk szerint a bírák azon képességeinek hiányából erednek, hogy – a megfelelő oktatás hiányában – felismerjék a jogalkotási mechanizmusok vagy egyéb társadalmi körülmények háttereit; nem ismerik az „ellen-narratívát”, mely tudás birtokában „bölcsőbb”, egyúttal kifinomultabb vélemények születnének.²¹

¹⁸ SCHEPPELE, KIM LANE: *Foreword. Telling Stories*. Michigan Law Review 1989/8. 2073. p.; ELKINS, JAMES R.: *From the Symposium Editor*. Journal of Legal Education 1990/1–2. 1. p.

¹⁹ MEYER, PHILIP N.: *Introduction. Will You Please Be Quiet, Please? Lawyers Listening to the Call of Stories*. Vermont Law Review 1994/3. 565. p.

²⁰ A kánonvita két ellentétes tábora az immanens és az intézményes felfogások kontradikciójaként realizálódott. Az immanens koncepció alapján a kánont – a kánonalapítóra hivatkozva – a nagy alkotó utáni szerzők hozzák létre, míg az intézményes felfogás szerint inkább a társadalmi hierarchia magasabb pozícióiban lévő rétegek, intézményesült csoportok határozzák meg a kánont, s az elites csoportok mindig reprodukálják is azt. Természetes, hogy vita nem lehetett érdektelen politikai, illetve jogelméleti szempontból sem. L. NAGY 2003, 3–4. p. A kánon részét képező „Nagy Könyvek” kritikája kontinuusnak mondható, s csak egy példát szolgáltatt Judith Resnik álláspontja: „a kánon relatíve kevés figyelmet fordít az olyan kérdésekre, hogy kiknek a hangja hallatszik, kikre figyelnek, kik vannak marginalizálva”. GEMMETTE 1995, 665., 684–685. pp. A kánon meghatározásához egyetlen tudományszociológiai természetű megjegyzést még hozzá lehetne fűzni: az idő is tényező lehet a kánon meghatározásában. Nevezetesen, minél – egy bizonyos időintervallumon belül – régebbi egy mű, annál valószínűbb, hogy a kánon részét képezi, s persze egy bizonyos időn túl – amennyiben nem válik a kánon részévé – egyszerűen feledésbe merül.

²¹ A szerzőpáros okfejtése bizonyítására közzétette a meglévő kánon tartalomelemzését, miszerint 1957–1989-ig 330 mű szerzői fehér férfiak voltak, 29 műé fehér nők, és mindössze 2 munka írói voltak kisebbséghez tartozó nők. Ugyanakkor a jogi idézetten statisztikái szerint az utóbbi másfél évtizedben a hagyományos kisebbségnek tekintett szerzők írásainak idézettségi mutatói oly mértékben nőttek, hogy az eddigi kívülállók tekinthetjük „bent lévőeknek”. NAGY 2003, 19. p. Egyébként Gemmette is kimutatta, hogy az utóbbi időben sokkal erőteljesebb a Nagy Könyvek melletti kisebbségi szerzők listája. Mellesleg (s ez már nem a kisebbségekre vonatkozik) a nőknek a művészetekben játszott, a férfiakéhoz képest mérsékeltbb szerepe, nem feltétlenül elnyomásból származó, hierokratikus kérdés, hanem sokkal inkább a nemiség társadalmi megítélésének eredménye. L. GIDDENS, ANTHONY: *Szociológia*. Osiris Kiadó. Budapest, 2008. 344–365. pp.

Ha áttekintjük a különféle, fentiekkel kapcsolatos oktatási irányzatokat, álláspontjuk szerint a stúdiumok megvilágítják, és közelebb hozzák a jog tananyagát az igazságosság, moralitás, természetjog problematikáihoz; a köztük lévő feszültség kiválóan megjelenik az irodalmi művekben, és oly témákkal is foglalkozik (emberi relációk, emóciók, szociális konnekciók, azok komplexitásai), melyek a bírói döntésekből kimaradnak, vagy rejtve maradnak; így megmutatkozik az igazságosság relációjában a jog limitáltsága. S ehhez kapcsolódóan a jogra nem, mint önálló jelenségre, hanem mint szociális, kulturális, pszichológiai jelenségre, intézményre tekintenek, ennek fényében strukturált diskurzust építenek fel, mely elősegíti a jog adekvát reflexióját, formalizmusának, doktrinerségének irodalmi műveken keresztüli megvilágítását. A jog ideájának oktatásakor figyelembe veszik annak keletkezését, fejlődését, érvelési struktúráit, a tények és a normák kapcsolatát, és nem redukálják a fogalmát a partikuláris jogi normákra. Láthatóvá válik a nyelv kulturális és társadalmi aspektusa, *White* szavaival a konstitutív retorika: hogyan kapcsolódik egymáshoz a nyelv, a nyelv meghatározta jogi szövegek és az emberi értelem. A narratívákhoz kapcsolódóan a kurzusok képesek megvilágítani mindenki számára, hogyan ábrázolja, hogyan kezeli a jog a különböző társadalmi rétegeket, illetve milyen társadalmi és politikai szerepük van, mindezt az irodalmi és jogi szövegek párhuzamos komparativitásán keresztül.²²

A Jog és Irodalom Mozgalom (ez történeti szempontból talán a leglényegesebb) elősorban az irodalmi művek jogi szempontú elemzéséből indult ki.²³ S az elemzés során alakult ki a joggal kapcsolatos társadalmi szemlélet irodalmi objektivációja, ami elősegítette a jogtudományi kutatásokat is. (Elég csupán arra gondolni, hogy bizonyos jogtörténeti, jogszociológiai ismereteket már csupán irodalmi műveken keresztül szerezhettek meg.) Természetes, hogy ennek leágazásai elvezettek a társadalmi egyenlőtlenségek és azok jogi megjelenési formái közötti összefüggések feltárásához; ennek pedig a politikai relevanciája előre megjósolható volt. Vagyis a politika beavatkozhat a szakmai vitákba, de az adott szakmai konklúziók is befolyásolhatják a politikát. Persze ettől függetlenül a Jog és Irodalom esetében inkább bölcséleti kérdések kerültek/kerülnek előtérbe és ezáltal – akár az irodalmi elemzések során is – maga a *prudentia* szolgáltatja a módszerük alapját, ami egyúttal némi válasszal szolgál a módszertani eklektikusság kérdésére is. Így akár a jogtudományra, irodalomtudományra, törtélemtudományra stb., vagy annak átadására tekintünk, egyvalami mindenképpen kimondható: *a jog, a politika és az irodalom is a társadalom produktuma, így az összefüggések megmutatása elkerülhetetlen, ugyanakkor mindezek csak a bölcsesség fényében értelmezhetőek*, mely erény birtoklását az irodalom mindenképpen segíti.

²² Ilyen kurzusok kiemelkedő szerepet kaptak például a következő intézmények kurrikulumban: *California Western School of Law. Associate Professor Daniel Brian Yeager and Associate Professor Paul J. Gudel. Columbia University School of Law. Professor Thomas H. Moravetz. Florida State University College of Law. Associate Professor Harold P. Southerland. University of Puget Sound School of Law. Professor J. Christopher Rideout. „Legal Imagination Course”. University of Kansas School of Law. Professor A. Kimberly Dayton. L. GEMMETTE 1995. 665. p.; ennek oktatási jelentőségéről l. MANDERSON, DESMOND: *In the Tout Court of Shakespeare. Interdisciplinary Pedagogy in Law. Journal of Legal Education* 2004/2. 283. p.*

²³ Például (noha meglehetősen leegyszerűsítve) *Dosztojevszkij Bűn és bűnhődés* című művét lehet társadalmi-morális szempontból elemezni, s ennek eredménye lehet a feudális és a polgári értékek antagonisztikus ellentétének megvilágítása, de lehet elemezni a jogtudomány nézőpontjából is, miszerint milyen társadalmi szemléletek vették körül a korabeli jogi realitást. DOSZTOJEVSZKIJ, FJODOR MIHAJLOVICS: *Bűn és bűnhődés*. Kossuth Kiadó. Budapest, 2006.; összehasonlító elemzésére pedig l. LUKÁCS GYÖRGY: *Tolsztoj és a realizmus fejlődése*. Magvető Kiadó. Budapest, 1935.

ZSOLT NAGY

LAW AND LITERATURE: INTERDISCIPLINARITY IN
LEGAL EDUCATION

(Summary)

In this essay, the emergence of legal education in legal theories is discussed, reflecting on the Law and Literature movement, the movement of Critical Legal Studies. “Crit” scholars, as well as scholars from certain sections of the Law and Literature Movement, argued that law was nothing more than politics in another form. These scholars attempted to show that legal education was close to ideological education, but it should be stressed that when these thinkers considered law as politics, they failed to adequately address legal issues. Nevertheless, the Law and Literature movements can enrich legal education. Indeed, literary works can help students to see the norms more clearly, help them to understand legal texts more deeply, and help them to argue better for their clients. In summary, literature can provide those in the legal process with more wisdom to make greater sense of the world (and the legal world in it).

TÓTH FRUZZSINA ROZINA – GULYA FRUZZSINA – KISS VALÉRIA*

Narratívák a demokratikus viselkedésről

I. Bevezetés

Nagy Tamás a magyar jog és irodalom kutatások megkerülhetetlen alakjává vált már 2010-ben, amikor megjelent a *Josef K. nyomában* című könyve.¹ Az irányzat és Nagy kutatásai abból a gondolatból indulnak ki, hogy a jog mint szabályrendszer nem létezhet, nem működhet egy történetekből álló narratív univerzum nélkül, ami magyarázza, értelmezi e, valóságossá teszi ezeket a szabályokat.² A jog és irodalom kapcsolatát vizsgáló kutatásokban, Nagy munkásságában ez a narratív univerzum elsősorban (szép)irodalmi szövegekből áll. A jelen tanulmányunkban, amellyel tisztelgünk az emléke előtt, a narratívák és a jogi és politikai cselekvés kapcsolatának egy másik olvasatát, és az abban rejlő megismerési lehetőségeket vizsgáljuk.

Ez a megközelítés a jogszociológiában az ehrlichi jogszociológiai tradícióhoz kötődik, Ehrlichnek az élő jogról és jogtudatról szóló elméletéből indul ki. Eszerint a jog több rétege közül az egyik az élő jog szintje, ami a laikusok, a társadalom tagjainak jogi szokásaiból, cselekvéseiből, stratégiáiból, és jogról alkotott elképzeléseiből (*opinio iuris*) szövődik össze.³ Ez a jogfogalom meglehetősen sajátos, és – legalábbis a szerzők kutatói meggyőződése szerint – a megismerése összefonódik a jogról alkotott egyéni narratívák feltárásával. Ebből jutottunk arra a következtetésre, hogy az Ehrlich által felvetett több, mint száz éves módszertani kérdésre („Mármint hogyan derítsük fel az okiratba nem foglalt, ám meglehetősen számottevő s fontos élő jogot?”),⁴ a lentebb részletesen bemutatott narratív élettörténet-interjú egy lehetséges megoldást nyújt. A narrativitás és a jogtudat

* Tóth Fruzzsina Rozina adjunktus, ELTE ÁJK – Gulya Fruzzsina tudományos segédmunkatárs, ELTE ÁJK – Kiss Valéria adjunktus, ELTE ÁJK

¹ NAGY TAMÁS: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról*. Attraktor Kiadó. Gödöllő – Máriabesnyő, 2010.

² COVER, ROBERT M.: *The Supreme Court, 1982 Term. Foreword. Nomos and Narrative*. Harvard Law Review 1983/4.

³ EHRLICH, EUGEN: *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. Transaction Publishers. New Brunswick, 2002. ill. EHRLICH, EUGEN: *A jogszociológia megalapozása*. In: Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. MTA ÁJTI. Budapest, 1977. 64–79. pp.

⁴ EHRLICH 1977, 74. p.

összekapcsolásával foglalkozó kutatásunk eredményeit *A jogtudat narratív megismerése* c. kötetünkben adtuk közre.⁵ Tanulmányunkban a jogállami, demokratikus értékek iránti elkötelezettség és cselekvés kérdését vizsgáljuk ezzel a módszerrel, ennek elméleti alapjait lentebb fejtjük ki bővebben.

Úgy véljük, hogy Nagy Tamás kutatásai és a saját módszertani, elméleti és empirikus eredményeink a narratívák és a jog kapcsolatáról termékeny kölcsönhatásba kerülhetnek. Tragikus, hogy ez már nem valósulhat meg személyes eszmecserék útján, de sajátosan helyesnek tűnik, hogy épp a szövegeken keresztül mégis kapcsolódhatunk Nagy gondolataihoz. A jelen tanulmányunkkal erre teszünk kísérletet, és tisztelgünk emléke és tudományos teljesítménye előtt.

II. Jogállamiság, demokrácia, a magyar múlt és jelen

A jogállamiság, demokrácia és demokratikus viselkedésről való gondolkozásban talán az az általános kiinduló álláspont, hogy az aktor az egyén, az államtól független szférában egy gazdaságilag független és alapjogokkal rendelkező polgár. Ezek az egyének képesek belépni a civil szférába, alakítani azt, és ezen keresztül alakítani a közügyeket és a politikát is, azaz hatással vannak demokratikus folyamatokra a jogállamiság működésére.⁶ Bár ezt a koncepciót ebben az értelmében számos kritika érte már a 19. században is,⁷ de megmaradt egy értelmezési keretnek: a civil társadalom egy olyan, államtól független tér, ahol a közügyek megvitathatóak, gyakorolhatóak.⁸

Jürgen Habermas például az egyén mint állampolgár mozgásterét, a társadalmi nyilvánosságot egy olyan köztes szféraként elemzi, amely az állam és a privát élet között helyezkedik el, és amely közpolitikai erőként alakítani képes az állam működését.⁹ Ez a fajta társadalmi nyilvánosság a polgári-kapitalista társadalommal jelenik meg, és így ennek a fejlődésnek a meghatározó – piaci, kapitalista – logikáját veszi át.¹⁰ A társadalmi nyilvánosság koncepciójában benne rejlik az előfeltevés, hogy gazdaságilag független, racionálisan gondolkodó emberek ebben a térben tudják megvitatni a közügyeket. Ugyanakkor a társadalmi nyilvánosság szerkezete a burzsoá családokra és a kapitalista gazdaságban független státuszt szerzett egyénekre korlátozódik, hiszen ezek a családok bírnak olyan erőforrásokkal – mint egzisztenciális biztonság, műveltség és szabadidő – ami

⁵ FLECK ZOLTÁN et al.: *A jogtudat narratív értelmezése*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 2017.

⁶ COHEN, JEAN L. – ARATO, ANDREW: *The discourse of civil society*. In: Cohen, Jean L. – Arato, Andrew (szerk.): *Civil Society and Political Theory*. MIT Press. Cambridge, 1992. 29–176. pp.

⁷ Karl Marx például, úgy gondolta, ez valójában nem igaz, hiszen a társadalom struktúráját a gazdasági viszonyok alakítják, melyben a tőkéhez való hozzáférés mentén egyenlőtlen viszonyok alakulnak ki. Később ezt a gondolatot Antonio Gramsci viszi tovább a hegemonia fogalmának bevezetésével, miszerint a kultúrán keresztül normalizálódnak egyenlőtlenségek. Lásd MARX, KARL: *A tőke (részlet)*. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Kánai Nyomda. Budapest, 2000. 170–174. pp. és GRAMSCI, ANTONIO: *Selection of Prison Notebooks*. International Publishers. New York, 1971.

⁸ A másik elválasztási alap a magánszféra, mely másik oldalról jelöli ki a civil társadalom alapjait (HABERMAS, JÜRGEN: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1971.; ARENDT, HANNAH: *The Human Condition*. University of Chicago Press. Chicago, 1958.), ugyanakkor ennek kritikája is megjelenik. (Isd. FRASER, NANCY: *Rethinking the Public Sphere. A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. In: Calhoun, Craig J. (szerk.): *Habermas And The Public Sphere*. MIT Press. Cambridge, 1992.)

⁹ HABERMAS 1971.

¹⁰ SIK DOMONKOS: *Nyilvánosság a rétegzett modernítésben*. Replika 1995/6. 113–130. pp.

a belépés feltétele. Azaz a liberális felfogással ellentétben egy sokkal szelektívebb teret vázol fel.¹¹

Nancy Fraser tovább mélyíti ennek a szelekción mechanizmusnak a megértését. Úgy véli, hogy a Habermas által vázolt burzsoá társadalmi nyilvánosság tere eredendően kirekesztő, valójában egy olyan tér, amelyben a kommunikáció – kommunikatív cselekvés – hatalommentesen és átláthatóan konstruálódik, nem létezik és nem is létezett. Így míg Habermas egyetlen társadalmi nyilvánosságról értekezik, Fraser bevezeti az elnyomott ellen-nyilvánosságok (*subaltern counterpublics*) fogalmát, és ennek emancipatorikus voltára világít rá. Az elnyomott ellen-nyilvánosság olyan tér, amelyben egy-egy elnyomott csoport tagjai vitatják meg közös ügyeiket, majd ennek eredményét becsatornázzák a tág értelemben vett társadalmi nyilvánosságba.¹² A civil társadalom és társadalmi nyilvánosság fenti két elméleti értelmezése természetesen messze nem teljes,¹³ de azt képes megvilágítani, hogy a civil társadalom az eredeti elképzeléssel szemben egy hatalomtelített tér a maga valóságában, mind strukturális, mind kulturális értelemben. Tovább bonyolítja a kép, letet, az a tény, hogy az előbb vázolt elméletek olyan társadalmak elemzésére alapoznak, amely más fejlődési ívet jártak be, mint a poszt-szocialista régiók társadalmi és ezzel együtt természetesen a magyar társadalom is. Így az a szabadság, amely Habermasnál, vagy az a csoportkohézió, amit Fraser-nél alapértelmezettnek tűnik, hazai kritikai vizsgálat alá kell vetni.

A kelet-közép európai régió társadalmi értelemszerűen más hagyományokkal, tradíciókkal és attitűdökkel és főképp történelmi tapasztalatokkal rendelkeznek, mint a nyugat-európai társaik. Bibó István és Szűcs Jenő is arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar társadalmat történelmi értelemben számtalan olyan hatás érte, melyek egymásnak ellentmondó cselekvési eszközkészletet erősítettek meg.¹⁴ Ily módon a demokrácia a közélet, az ahhoz fűződő érzelmek és hagyományok, ezáltal a közügyek gyakorlásába és megvitatásába való bekapcsolódás is más színezetet fog ölteni. Bár egyik szerző sem élte meg a rendszerváltást, de állításuk a mai napig érvényes, a magyar társadalmat mai napig kettős hatás éri, ami hat az egyéni és társadalmi cselekvési eszköz-készletre is.

Ezzel összecseng és jelenleg a magyar társadalomtudományi, politikatudományi szakirodalom nagyjából egységes állítása, hogy a magyar társadalomban a demokratikus aktivitás, közügyekbe való nyílt bevonódás gyenge. Empirikus kutatások egybehangzóan támasztják alá a szolidaritás, az olyan kollektív fellépés, mint a tüntetés, mozgalmi részvétel, vagy az egyéni érdek- és igényérvényesítés hiányát vagy legalábbis gyengeségét. A konfrontatív ellenállási megmozdulások mellett a közösségiség, a döntési folyamatokba való bevonódás is gyenge lábakon áll.¹⁵ Többek között Róbert Péter és Susánszky Pál egy tanulmányukban a *European Social Survey* alapján elemzik a politikai részvételi mintázatokat hazánkban. A kérdőív három dimenzió alapján mérte a politikai aktivitást 2002–2018 között. A következő dimenziókat használták (1) a legutóbbi parlamenti választásokon való részvétel, (2)

¹¹ COHEN, JEAN L. – ARATO, ANDREW: *The discontents of civil society*. In: Cohen, Jean L. – Arato, Andrew (szerk.): *Civil Society and Political Theory*. MIT Press. Cambridge, 1992. 177–344. pp.

¹² FRASER 1992, 109–143. pp.

¹³ További kritikai megközelítések pl: Hannah Arendt, Andrew Arato, Jean Cohen, Niklas Luhman megközelítésben is megtalálhatóak.

¹⁴ BIBÓ ISTVÁN: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. Argumentum – Bibó I. Szellemi Műhely. Budapest, 2012. <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/350.html>; SZÜCS JENŐ: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Történelmi Szemle 1981/3. 313–359. pp.

¹⁵ Lásd pl. MIKECZ DÁNIEL: *Semmit rólunk nélkülünk*. Napvilág. Budapest, 2021.

törvényes tüntetésen való részvétel, (3) petíció aláírása. Míg a választásokon való részvétel tekintetében az ország a közepmezőnyben helyezkedik el európai összehasonlításban, addig a másik két dimenzióban – tüntetésen való részvétel, petíció aláírása – az utolsó helyeken található meg. A megkérdezettek csupán 5%-a írt alá petíciót és 3%-a vett részt tüntetésen a megelőző egy évben.¹⁶

Ez az általános passzivitás megjelenik a szakszervezetiség vagy a mozgalmiság gyengeségében is. Enne egyik jele, hogy a szakszervezetek tagszáma és ereje csökken.¹⁷ Emellett a rendszerváltás óta általános tendencia, hogy nem is figyelhető meg szervezkedési potenciál, azaz nagyon alacsony sztrájk-hajlandóság a munkavállalók között.¹⁸ Melynek egyik oka a külső nehézségek mellett a bizalomhiány, ami létkérdése egy kollektív fellépésnek. Egy 2017-es kutatás, mely a munka világát jogtudati aspektusból vizsgálták, szintén megerősíti ezt. A munkavállaló egyrészt kiszolgáltatott, a kollektíva hiányzik mellőle, így konfliktus esetén az individuális stratégia lesz a meghatározó.¹⁹

Az erős civil társadalomban könnyebben sarjadjak olyan kollektív megmozdulások, melyek képesek jelentős politikai akaratot kifejezni. Régiós történelmünkben ezek a civil mozgások más értelmezési keretet kapnak, mint Nyugat-Európában, hiszen egy kevésbé nyitott és szabad rezsimben kellett működniük. Ezekben a társadalmakban, vagy azok egy részében olyan stratégia alakul ki, mely a hivatalos kereteken belül és nem azokon túllépve alakítja ki és tartja fenn a civil társadalom vagy mozgalmak csíráit.²⁰ De még a poszt-szocialista régiókn belül is, ott, ahol képes volt a civil társadalom előképe kialakulni, hatalmas különbségek vannak. Lengyelország és Magyarország a közös kiindulópont ellenére eltérő utat jár be, mert míg a rendszerváltáskor a lengyelek az egyházra és a Szolidaritásra építve egy alulról szerveződő civil társadalmat és mozgalmi aktivitást tudnak kialakítani, addig itthon egy a budapesti értelmiség által felülről lefelé vezényelt szerveződést láthatunk.²¹

Tehát míg az elméleti megközelítések jelentős része egy sokkal nyitottabb és szabadabb társadalmi szerkezetben gondolkozik, melyben a közügyek nyíltan megvitathatók. Ebben vannak olyan korlátok, melyek elméleti szinten is akadályozzák, szelektálják a részvételi lehetőséget, de nem lehetetlenítik el azt.²² Illetve egyes csoportkohéziók hordoznak magukban olyan erőt, melyben megvan az az emancipatorikus potenciál, ami képessé tehet elnyomott csoportokat a valódi részvételre.²³ Magyarország, a magyar társadalom európai összehasonlításában láthatjuk, hogy minden mért dimenzióban alacsony részvételiség mutatható ki, Európa egyik legalacsonyabbja.²⁴ Felmerül a kérdés, hogy mi lehet ennek az oka?

¹⁶ RÓBERT PÉTER – SUSÁNSZKY PÁL: *A munkaerő-piaci és a politikai részvétel összefüggései nemzetközi összehasonlításban*. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2022*. TÁRKI. Budapest, 415–430. pp.

¹⁷ TAKÁCS ERZSÉBET: *Szolidaritás a (fizetett) munka változó világában*. In: Takács Erzsébet. (szerk.): *A szolidaritás alakváltozatai. Az együttműködés lehetőségei és gátjai Magyarországon*. Napvilág Kiadó. Budapest, 2018. 77–129. pp.

¹⁸ DABIS ERZSÉBET: *Elemző tanulmány, az új Munka Törvénykönyvének hatásvizsgálata*. Szegedi Tudományegyetem – Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája. Szeged, 2015.

¹⁹ FLECK et al. 2017.

²⁰ MICHNIK, ADAM: *Letters From Prison and other essays*. University of California Press. Berkeley, 1976, 135–148. pp.

²¹ ARATÓ ANDRÁS: *Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon*. Politikatudományi Szemle 1992/2. 53–81. pp.

²² HABERMAS 1971.

²³ FRASER 1992.

²⁴ RÓBERT – SUSÁNSZKY 2022.

Talán okkal feltételezhető, hogy egy olyan társadalmi és politikai történeti térben, amiben történelmi okok miatt, nincsenek vagy gyengék klasszikusan értelmezett demokratikus hagyományok másként fog alakulni a közügyekben való részvétel mintázata. És ez nem feltétlenül csak azt jelenti, hogy az általában mért részvételi dimenziók gyengébbek, hanem azt is jelentheti, hogy gyökeresen mást kell keresni. Mit jelent az, hogy annak ellenére, hogy az egyén nem vesz részt mérhető módon a közélet alakításában, mégis elmegy szavazni? Apolitikus-e egy olyan társadalom, amiben minden a politikáról szól?

2015–2016 között életútinterjúkat készítettünk, melyben az emberek joghoz való hozzáállására voltunk kíváncsiak. A kutatásunk fókuszja, amit ismertettünk az interjú elején, az volt, hogy „arra vagyunk kíváncsiak, hogyan jelenik meg a jog az emberek hétköznapijaiban.” A mintegy negyven interjúban az interjúalanyok jelentős része természetesen koncentrált a jogon keresztül a közéletre, politikára, közügyekre. Voltak azonban olyanok, nem is kevesen, akik nem. A harminckilenc interjúalanyból tizennyolc első olvasatra nem reflektált a közéleti eseményekre, nem vett részt tüntetésen, nem csatlakozott civil szervezethez vagy párthoz. De nem jelenti azt, hogy ne lettek volna reflektívek arra a társadalmi-politikai-gazdasági valóságra amiben élnek, nem jelenti azt, hogy apolitikusak lennének.

III. A narratívák szerepe a megismerésben: módszertani kérdések

Kommunikációnk jelentős részben narratívákra épít. Történeteken keresztül fejezzük ki magunkat, adunk számot arról, kik vagyunk, milyen identitással rendelkezünk. A történetek legalább annyira szólnak a kontextusról, mint rólunk, bemutatják azt társadalmi, politikai, gazdasági valóságot, amiben élünk. Érdemes lehet tehát ezeket a narratívákat tudományos kutatás kiindulópontjává tenni, főleg amennyiben olyan komplex viszonyrendszert szeretnénk megérteni mint a demokratikus viselkedés vagy a joghoz való viszony.

Ahogy fentebb kifejtettük, a hazai kutatások olyan elméleti keretben értelmezik a politikai aktivitást, amely egy, a mai magyar társadalomra kevésbé jellemző, nyitott, vitatkozó, jelentős demokratikus tradíciókkal bíró politikai nyilvánosságot és állampolgári közösséget feltételez. Elméleti szempontból az a kiinduló állításunk, hogy a politikai aktivitásnak ez az értelmezése leszűkítő, és látens módon normatív is, amennyiben a „fejlett” nyugati társadalmak demokratikus mintázatait tekinti normának, amelyek a közép-európai régióban, annak történelmi sajátosságainál fogva nem alkalmasak arra, hogy feltárják a közügyekhez való viszony ezekben a társadalmakban megjelenő mintázatait és mozgatórugóit. Módszertani kiindulópontunk is ehhez igazodik, olyan kutatási módszert kerestünk, amely feltáró jellegű, nyitott módon közelít a kutatási kérdéshez.²⁵

1. Narratív életútinterjú és hermeneutikai esetrekonstrukció

Az alkalmazott interjú technika lényege, hogy a kutatás tárgyának ismertetése után (fókusz) az életrajzi elbeszélőt arra kérjük, hogy beszélje el az élete történetét. A módszer azt kívánja az interjúertől, hogy „azután, hogy megépítette az interjú helyzetet, felkérte alanyát

²⁵ FLECK et al. 2017.

története adott szempont szerinti elbeszélésére, tökéletesen vonuljon vissza”.²⁶ A tökéletes visszavonulás értő és odafigyelő hallgatást jelent, miközben az interjúer az elbeszélő történet megformálását, strukturálását, az információk kiválogatását az elbeszélőre bízta.

Ha az életrajzi elbeszélést olyan társadalmi konstrukciónak fogjuk fel, amely egyszerre foglalja magában a társadalmi valóságot és az alany élményvilágát, azzal a kérdéssel kell szembenéznünk: miképpen rekonstruálhatunk egy olyan társadalmi struktúrát, amely az élettörténeti tapasztalatok és a társadalmilag meghatározott sémák interakciója során újra és újra megfogalmazást nyer, és eközben meg is változik.²⁷

Gabriele Rosenthal, a narratív interjú módszer egyik kidolgozója, határozottan kiáll amellett, hogy az élettörténet nem „forrás” a fenti értelemben, hanem önálló társadalmi konstrukció és kutatási tárgy, amelyben egyszerre jelenik meg az alany élményvilága és a társadalmi valóság. Ha ezt elfogadjuk, egyértelmű, hogy a narratív interjú nyomán előálló szöveg olyan korpusz, amelyet önmagában, sajátos egységként is értelmeznünk kell, és meg kell őriznünk. Amennyiben a mintázatokat keresve átfogó szempontok alapján („horizontálisan”) is elemezzük ezeket, az elemzésben végig ügyelnünk kell arra, hogy világos maradjon, hogy ki és milyen élettörténeti pozícióból beszél.

Rosenthal megkülönbözteti a *life history* és a *life story* fogalmát, előbbi alatt a megélt, utóbbi alatt az elbeszélő életét értve. Az klasszikus elemzés fő kérdése az, hogy a szöveg alapján hogyan rekonstruálhatjuk az egyiket és a másikat, és mit nyerhetünk ezekből, illetve ezek egymásra vetítéséből, összevetéséből. A módszer első lépése az életrajzi elemek kiválogatása és értelmezése a történeti háttér kontextusában (biográfiai elemzés). A genetikai elemzés e fázisát a szöveg tematikus mezőelemzése követi, vagyis annak vizsgálata, hogy maga az elbeszélés hogyan épül fel, melyek a fő témák, ezek milyen sorrendben, terjedelemben bukkannak fel, hogyan kapcsolódnak össze:

„Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a meghatározott tematikus középpont körül kibomló élettörténet az életrajzi tapasztalatok olyan általános konstrukcióján alapul, amely a múltbeli interakció epizódjaiból és a jövőbeli elvárásokból sűrűsödik össze s amely egyúttal az életrajzi elbeszélő jelenlegi helyzetének is terméke. Ez az átfogó életrajzi konstrukció, a múltnak és jövőnek a megélt jelenben lecsapódott sűrűsége határozza meg azokat az elveket, amelyek az elbeszélőt irányítják az interjú során előadott történetek kiválasztásában.”²⁸

A tematikus mezőelemzés eredményeképpen rekonstruálhatjuk az alany által létrehozott élettörténetet, a konstrukciós folyamat meghatározó elemeire vonatkozó hipotéziseinket pedig a szövegben a tematikus mezőelemzés alapján kiemelkedő jelentőségű szakaszok mikroelemzésével ellenőrizhetjük. Ezt követően az életút és az élettörténet összehasonlítása következik. Az interjú eredményeképpen létrejött szöveg elemzése során az elbeszélő által elmondott eseményeket számba veszi, „majd felvázolja a további életpálya elképzelhető horizontját”.²⁹ Az elemzés során minden esemény új hermeneutikai kört indít el,

²⁶ VAJDA JÚLIA: *A terápiás hatás mint melléktermék*. Thalassa 2006/1. 123–136. pp.

²⁷ ROSENTHAL, GABRIELE: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Campus. Frankfurt am Maine, 1995. idézi KOVÁCS ÉVA: *A narratív módszertanok politikája*. Forrás 2011/7–8. 3–20. pp.

²⁸ VAJDA JÚLIA – KOVÁCS ÉVA: *Élettörténet-kutatás a szociológiában. Identitás és narratíva*. In: Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Új Mandátum. Budapest, 2002. 352–366. pp.

²⁹ VAJDA – KOVÁCS 2002, 363. p.

a lehetőségek feltáruló horizontját összevetve a ténylegesen megvalósult eseményekkel. Ebben áll a megélt élettörténet megértése. Az elbeszélte élettörténet, mint a jelen nézőpontjából az elbeszélő által létrehozott konstrukció megértése hasonló módon történik, ám nem a kronologikus sorrendben egymást követő eseményekhez, hanem a „témák és elbeszélési módok váltakozása mentén felbontott elbeszélés-szekvenciákhoz” igazodva.³⁰ Az így feltáruló megélt és elbeszélte élettörténet összevetése során a szöveg kritikus részeinek (kulcs-események) mikroelemzésével egészül ki. Az elemzés során az interjúk gépelt változatát használjuk, de a leirat elkészítésekor nem használunk központosítást, és sajátos gépelési jelekkel igyekszünk visszaadni az élő beszéd jellegzetességeit, ezeket a jelen tanulmányhoz függelékben csatoljuk.

A narratív interjúk elemzésének az a célja, hogy az életrajzi elbeszélés értelmezésén keresztül az interjúalany által megkonstruált formában ismerjük meg a társadalmi-gazdasági „valóságot”. Ennek a folyamatnak a kutató is résztvevője, hiszen végül az ő értelmezése lát napvilágot. Az elemzés során igyekszünk világosan megmutatni az értelmezés különböző rétegeit, elválasztva a biográfiai tények, és az azokhoz fűződő kutatói értelmezések szintjét az interjúalany narratívájától és az ahhoz fűzött elemzői hipotézisektől.

A következőkben egyetlen interjúalany egyetlen narratíváját elemezzük a hermeneutikai módszertan finomelemzésével. Ezzel próbáljuk demonstrálni állításunkat, hogy milyen komplex egyveleg alakul ki régiókban a joghoz és politikához fűződő viszony tekintetében és miben lehet segítségünkre, amennyiben a narratívák felé fordulunk.

IV. Egy történet komplexitása

„a nagyapám ---- ő* ő jött Felvidékről* és: és* igen* hát feltanulta magát tulajdonképpen ide az országba és: Budapestre --- és: öö --- hát mit most nem rejtem véka alá ő politikus volt igazából ----- az [magas tisztséget töltött be a pártban] ---- és: ---- hát nyilván ----- aaa* ebbe az egész sztoriba a nagyanyám is: ---- így részt vett mármint hogy --- szakmailag ---- de: azt hozzá kell tennem ---- ugye megoszlanak a vélemények meg aaa* aaa* aaa ---- a politikai hovatartozások* de annak ellenére mondjuk* nekem* van egy kialakult értékrendem a politikáról ami mondjuk ----- végülis szembe megy aaa* a nagy családi értékrenddel meg mondjuk bármilyennel* mert* saját vonalat erősíték ---- **de** annak ellenére hogy öö* mondjuk* tehát hogy ráhúzhatnak hogy jaj hogy kommunista meg minden ---- én még rosszat nem hallottam a nagyapámról szóval hogy mindenki szerette és* ő volt az az ember aki: aki: ---- aki ezt télleg azért csinálta mert hitt benne”

Hermeneutikai esetrekonstrukció finomelemzésekor minden szónak, gondolatnak jelentősége van.³¹ Az interjúalany ebben a narratívában egy, a nagyszüleihez kapcsolódó élményt oszt meg. Rögtön az elején érdemes megállnunk. A nagyapáról két dolgot tudunk meg: hogy felvidéki származású volt, és hogy *feltanulta magát Budapestre*. Vajon mi a jelentősége

³⁰ VAJDA – KOVÁCS 2002, 363. p.

³¹ Az alábbi interjúrészlet a narratív élettörténetinterjú és a hermeneutikai esetrekonstrukció szabályai szerint került leírásra, melyben mindennek jelentősége van. Egyrészt fontos, hogy nem próbál meg megfelelni a szöveg a magyar helyesírás szabályainak, így azt nem központoszunk, nem írjuk át nyelvtanilag helyesre, minden úgy kerül be a leiratba, ahogy elhangzott. Így az olyan töltelékszavak, mint a *hát* vagy *öö* is legépelésre kerül. A gondolatjel azt jelöli, hogy az interjúalany szünetet tart, csillag, hogy felviszi a hangot a félkövér jelölés esetén az adott szót jelentősen hangsúlyozta. Kapcsos zárójelet akkor alkalmazunk, amikor az anonimizálás érdekében kivettünk egy-két szót.

mindennek? Felvidék akkor már vagy még Magyarország része volt, nagyapja kisebbségi magyarként élt ott, vagy még a történelmi Magyarországon. A „feltanulta” magát egy egzisztenciális felfelé lépés és pusztán a társadalmi ranglétrán lép fel vagy egy kisebbségi helyzetből is ki tud lépni? Vagy pusztán elszólás, mai napi szóhasználat, amiben a Budapest irányába történő mozgást, mindíg a „fel” szóval kapcsoljuk össze?

Ezután töredezetten kezd el beszélni, sok szünetet tart, ö-zni kezd. Érezhetően nehezen mondja ki a következő információt, miszerint a pártállamban nagyapja politikus volt. Még nehezebben meséli el, nagyon hosszú szünetekkel, hogy nagyon is magas tisztséget töltött be a pártban. Mi lehet a hezitálás oka? Egyrészt nyilvánvaló, hogy 2015-ben – amikor az interjú készül – viszonylag kialakult egy értelmezési kánon a pártállammal kapcsolatban, és a nagyapja nem tűnik fel jó színben. Féltet attól is, hogy ez a tény hogyan hat rá, milyen színben tünteti fel vagy attól is féltet, hogy elítéljük nagyapját, akit ő családi kapcsolatok miatt szeretne védeni. Azt is feltételezhetjük, hogy a családja védett helyzetben volt a pártállami rendszerben.

A nagyapa után nagyanyjáról kezd el mesélni. Ismét hosszú szüneteket hagy a szavak között, töltelékszavakat használ, keresi a megfelelő kifejezéseket, időt akar nyerni. Olyan, mintha maga se lenne biztos abban, hogy el akarja-e mesélni a következőket. A nagymamája is részt vett valamiben, ugyan nem konkretizálja miben, de feltételezhetően a politikában a pártállam üzemeltetésében. Ugyanakkor szintén sok szünettel és sok megfontolás mellett az interjúalany azt állítja, hogy részt vett valamiben a nagymamája *szakmailag*. Vajon mit jelent ez? Arra utal, hogy a nagyanyja is magas minőségben vett részt a politikai folyamatokban, nem mondjuk az adminisztráció része volt, hanem önálló, *szakmai* cselekvő? Esetleg fordítva, nem is volt része a politikai folyamatoknak, hanem csak valamilyen szakmai szerepe volt. Vagy pont enyhíteni akarja a nagymama tetteit, hogy nem politikai alapon, hanem szakmai-tartalmi alapon vonódott bele ezekbe a folyamatokba?

A két nagyszülő említése után ismét egy zilált rész következik, sok szünettel, elakadással, kiszólással. A rövid ismertetés után, miszerint valahogy mindkét nagyszülője bevonódott az előző politikai rendszer építésébe, rögtön próbálja ezt értelmezni, kontextusba helyezni. Próbálja talán „mosdatni” a nagyszüleit, először az ő szerepük politikai értelmezését igyekszik árnyalni, azzal szerinte megoszlanak mind a vélemények – az előző rendszerről? a nagyszülőkről? – mind a politikai hovatartozások. Rögtön ezután pedig, egy saját politika értelmezést tár elé. Úgy véli, hogy az ő politikai értékrendje – amiről kevés részletet árul el – szembe megy több más értelmezéssel. A szembe megy kifejezést használja, ami lehet valamiféle konfrontációra utalhat. Mindenesetre az ő politika felfogása ellentétes a „*nagy családi értékrenddel*” és általában „*bármilyennel*”. Mi lehet a nagy családi értékrend? Kommunista vagy szocialista, esetleg baloldali? Vagy pusztán a diktatúrában való részvételre utal, attól próbál elhatárolódní? A családjában – akár másik ágon – nem voltak más vélemények, mindenki hitt az előző rendszerben? Vagy csak ezek a nagyszülők domináltak? Hol helyezkednek el a szülei ebben a koordinátarendszerben? De nemcsak ezzel az értékrenddel megy szembe, hanem minden létezővel, nem tartozik ezek szerint semmilyen ideológiai irányzathoz, nem szimpatizál semmilyen párttal. Ezt később még inkább megerősíti, amikor azt mondja, hogy „*saját vonalat*” képvisel. Olyan, mintha azt állítaná, hogy neki teljesen egyéni és talán szubjektív, vagy személyes nézőpontja van a politikai kérdésekben. De hogy lehet egyéninek lenni, egy olyan kérdésben, ami vagy így vagy úgy, de a kollektivitásra épül? Milyen lehet úgy politizálni, hogy mindenről lehatárolja magát?

Ezután a kitérő után visszatér a nagyszülőkhöz, kiemelten a nagyapjához. Szembe állítja a kommunista vonzódását azzal, hogy ő rosszat nem hallott még róla és mindenki szerette. Nyilvánvalóan egymásnak feszül a szeretett nagyapja képe, azzal az emberrel, aki egy diktatúrában magas rendű politikai szerepet töltött be. Érezhető a kettő kép közötti feszültség, az összeegyeztethetlenség, az a küzdelem, hogy hogyan lehetnek egy szeretett embernek ennyire elítélendő cselekedetei. Ezt az ellentmondást pedig talán az utolsó gondolatával próbálja feloldani. Lehet nagyapja egy rossz rendszer szolgálatában állt, de azért, mert hitt benne. Nem érdekből cselekedett és nem volt benne rosszindulat, a rendszer maga rossz volt, de a nagyapja nem. A hit, a rendszerben való hit talán tisztázni szándékozik a nagyapát, kivonni őt a lehetséges politikai bűnök felelősége alól.

V. Komplex narratív identitás egy komplex életben

Az interjúalany, az interjú készültekor 25 éves, diplomás, budapesti férfi, aki soha nem ismerte a nagyapját. Az interjúját, talán atipikus módon, de a család történetével kezdi, amiben ennek, az egyébként apai nagyszülőknek kiemelt szerepe van. Nagyapjának ez a politikai elköteleződése csupán egy ponton jön elő újra, amikor a vele szemben indított koncepciók eljárásról beszél, és ennek az egésznek családra gyakorolt hatásáról. Nagymamája többször előkerül, akinek lehetetlen, szinte erőszakos természetét emeli ki, amit összefüggésbe hoz később édesapja érzékeny természetével és alkoholizmusával.

A másik családi ág kevésbé hangsúlyos, de szintén értelmiségi, szintén az előző rendszerben felfele mobil családi ágról beszélhetünk, akik nem voltak ilyen erősen bekötve a politikai élsodorba, sőt bizonyos értelemben kritikusak maradtak a rendszerrel szemben.

Az interjú alany a rendszerváltás évében születik, Budapest egy előkelő részén él és jár iskolába. Törés gyermekkorában, hogy szülei elválnak, édesapja alkoholista. Az interjúalany gyermekén több enyhe pszichés-mentális zavarral küzd, ezek egy részét felnőtként hátra tudja hagyni. Apja a 2008-as válságban tönkre megy, nemsokára rá meghal.

A közélet és politikához való viszonyáról az interjúalany sokkal többet nem árul el, az interjú elemzésének elején kimondottan passzívnak tűnt, ám hosszás elemzés után kirajzolódik az a saját-politika értelmezés, amire a fent idézett részletben utal.

Bizonyos értelemben az interjúalany szinte teljes mértékben reflektálatlan a társadalmi-gazdasági valóságra. Természetesen a narratív életútinterjúnak köszönhetően megjelenik ez is mint kontextus. De csak ritkán hozza explicite összefüggésbe a társadalmi-politikai környezetet és saját életét, ami kimondottan érdekes annak fényében, hogy a családtörténetnél mennyire értő, elemző módon kapcsolja össze a kettőt. Utalhat ez arra is, hogy az interjúalany arra a következtetésre jut, hogy jobb távol maradni a politikától vagy saját életén egyszerűen csak nem gondolkodott el ilyen szempontból. Nem beszél arról, hogy menne-e szavazni, nem jön elő, hogy írt volna alá petíciót, vett-e volna részt tüntetésen vagy bármilyen más módon részt vett volna-e politikai tevékenységben.

Ugyanakkor az elemzés során az is kiderül, hogy foglalkoztatja őt egyfajta társadalmi igazságosság, csak talán az általában várt cselekvéshez vagy elbeszéléshez képest ezt másképp fogja meg. Amikor saját életéről beszél, az előítéletmentesség, a szolidaritás vállalás az esetekkel egy vissza-visszatérő narratív elem lesz, amit a saját életének egészét meghatározza. Sokszor beszél indulatosan ezeknél a történeteknél, a szóhasználata

erős, olyan mintha személyes viszonyulása, érintettsége is lenne ehhez, ami igaz is, az ADHD-ja miatt ő maga is megélte azt, milyen a kiközösítés, megbélyegzés. Ez a személyesség, valamint a személyesség összekapcsolása a társadalmi kontextussal visszatérően megjelenik az interjú elbeszélésben.

A személyesség, az egyéni felelősség kiemelten fontos, de mintha mindezt úgy szemlélné, hogy az egyénre vonatkoztatja, akik felépítik a rendszert, amiben élünk. Tehát a felelősségünk abban áll, hogy mi figyeljünk az igazságtalanságra, legyünk jól, erre neveljük a gyerekeinket és akkor lesz ebből egy jól működő társadalom. Saját életét is ezen a szemüvegen keresztül meséli el. Ami talán első olvasatra tisztán személyesnek tűnik, az, az egész interjú elemzése alapján, a valójában egy tágabb, bizonyos értelemben politikai érték saját magára vetítve. Így meséli el azt, hogy milyen ADHD-val élnie, vagy hogy élte meg az általános iskola végi kiközösítést, apja alkoholizmusát és halálát.

Életében így közügyek, vagy a politikai cselekvés, a klasszikus értelmezésben valóban nem tettenérhető, de nem mondhatjuk, hogy nincs jelen egyáltalán. Következtetéseket von le a család életéből, de nem eltávolítja magát a politikától és nem hagyja hidegen a társadalom helyzete, hanem egy egyéni és személyes perspektívából szemléli ezt. Egyrészt a családi történelem és trauma saját magára irányítja a figyelmét, de önmaga szemlélése annak is köszönhető, hogy felismeri ennek fontosságát, akár társadalmi fontosságát is. Másrészt kimondottan szolidáris, ha nem is cselekvő, a különböző elnyomott megbélyegzett csoportokkal szemben, és ezt fókuszáltan képviseli is saját életére nézve.

VI. Következtetések: a történetek meghatározó jelentősége

A fent bemutatott interjúelemzés önmagában is alkalmas arra, hogy rámutasson, a hagyományos értelemben vett politikai cselekvés hiánya egyáltalán nem jelenti azt, hogy az interjúalany nem érdeklődik a politika iránt, mellőzné azt, amikor önmagáról beszél, vagy hogy ne lenne fontos szerepe a politikának az egyéni és családtörténetére. A következtetésünk az, hogy az interjúalany számára fontosak a politikai kérdések, és a saját életvitelével kapcsolatos, személyes döntéseit bizonyos értelemben társadalmi jelentőségűnek látja, vagyis úgy élik meg, hogy ezeken keresztül a közügyekre gyakorolnak befolyást.

Az interjúalany nem vesz részt klasszikus értelemben a közügyek alakításában, se tüntetésen, se petíció-aláírásban, az sem derül ki, hogy szokott-e szavazni. Nem jelenik meg valamiféle kollektivitás, közösség, amelyhez tartozónak érezné magát. Viszont reflektál egy tágabb társadalmi kontextusra és saját megközelítése szerint be is vonódik. Családja történelmi tapasztalatából mintha azt szűrné le, hogy a társadalom számára is a legfontosabb az, hogy az egyén harmóniában legyen önmagával. És visszatérően hangsúlyozza a benne élő szolidaritás érzetét és cselekszik is a saját privát terében.

Ezek alapján lehet, hogy kollektív érdekérvényesítésben klasszikus értelemben nem cselekvő, de nem is érdektelen, apolitikus vagy passzív. Elbeszélésében dominál saját-személyes megközelítés és a „saját-cselekvés”, ami bizonyos értelemben következménye annak a valóságnak amiben él, de nem eltávolodik a társadalomból, hanem személyesként éli meg és alkalmazza a tágabb kontextusból nyert tanulságot.

Az interjúalany politikai cselekvéséhez és értelmezéséhez hasonló narratívák megjelennek a többi, hagyományos értelemben passzívnak tekinthető interjúalanyunk elbe-

széléseiben. A személyes és politikai szféra nem válik szét, a politikai a legszemélyesebb szférában is ott van, ahogy az erre reflektáló cselekvés is. Amikor a magyar politikai cselekvési mintázatról vagy civil aktivitásról, társadalmi nyilvánosságról gondolkozunk, talán nem szabad megállni konkrét cselekvési-tiltakozási-ellenállási formák keresésénél. Mind a történelmi múlt és tapasztalat, mind a jelen politikai rendszer feltételezhetően más cselekvési stratégia felé tolja az egyének jelentős részét, ami nem nyílt és nem kollektív, de az egyén életében teljesen racionális.

Ez összefügg az elnyomás kérdésével is, amelyet egyes narratívák, értelmezése premerre szorítása közvetít a társadalom tagjai felé, amit már a tanulmányunk elméleti részében is érintettünk a társadalmi nyilvánosság kapcsán. Ehhez hasonló, elnyomó dinamikákra világít rá a Richard Delgado által (is) képviselt narratív jogtudomány problémafelvetése a jogrendszer működésével kapcsolatban. Nagy összefoglalása szerint a narratív jogtudomány, vagy még inkább, jogi történetmesélés irányzata abból indul ki, hogy a jogi érvelés és döntéshozatal az egyes eseményekről a különböző szereplők által megformált narratívák közötti szelekcióra épül. Emellett a jog működésének sajátossága, hogy nem ismeri el azt, hogy ez a szelekciós mechanizmus alapvetően elnyomó jellegű, mert az alárendelt helyzetű társadalmi csoportok narratíváit rendre ignorálják a jogalkalmazók, de ezt semleges, objektív, racionális érvelésként prezentálják a döntések indokolásában.³² E megközelítések alapján a narratívák feltárása és megmutatása (vagy elfedése) nem pusztán tudományos, módszertani-episztemológiai szempontból jelentős: a történetek, saját olvasatok elmesélésének lehetősége mind a jogi, mind a politikai emancipáció alapvető feltétele. Ezek a következtetések, úgy véljük, erős érvek a narratívák és jog kapcsolatának vizsgálata mellett, amely kutatási program összhangban van Nagy Tamás kutatásaival és szellemiségével.

³² NAGY TAMÁS: »S ő levelemre városunkba jön.«, *avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?* In: Fleck Zoltán – Fekete Balázs (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Eötvös Kiadó, Budapest, 2015. 149–150. pp.

FRUZZSINA ROZINA TÓTH – FRUZZSINA GULYA –
VALÉRIA KISS

NARRATIVES ON DEMOCRATIC BEHAVIOUR

(Summary)

Tamás Nagy, who became a central figure in Hungarian Law and Literature studies, stood his ground. He argued that law as a normative framework cannot exist without the narrative universe contained in stories about law. It is through this universe that individuals can understand, explain or “bring alive” these rules. Our study analyses the relationship between activism and commitment to democracy and the rule of law using narrative life story interview methodology. It is argued that this method can reveal narratives or perceptive understanding of the law. In the pages of this study, (1) a theoretical framework for the issue of non-democratic heritage and democratic attitudes in Hungary is developed. Later (2), the methodological background, the narrative life story interview and the hermeneutic case reconstruction are presented. Finally, (3) a narrative is analysed to show this approach ‘in action’ and to support our argument.

VARGA ATTILA*

Valóság, fikció, és abszurd a fogalmazás (erdélyi) kaptatóin

Idegenvezetők: Szilágyi Domokos,
Páskándi Géza, Sütő András

Jelen tanulmány a jog és irodalom-kutatások változatos témaköréből, a társadalmi és hatalmi narratívák ütközését mutatja be, az erdélyi magyar irodalom néhány művének elemzésén keresztül. Azt igyekszik igazolni, hogy ezek hatással voltak, ha közvetett módon is a korszak politikai- és jogrendszerére. Az egyén és (állam)hatalom viszonyának alkotmányjogi megközelítésben is értelmezhető vonatkozásait tárja fel a megidézett irodalmi szövegértelmezésből, gondolatiságból. A valóság, a fikció és az abszurd irodalmi és jogi értelmezésének lehetséges metszési pontjainak bemutatásával, a tanulmány kísérletet tesz, annak a tézisnek a bizonyítására, miszerint a szépirodalomnak, akár jelentős hatása is lehet az alkotmányjogi gondolkodásra, a politikai rendszer alkotmányi meghatározására.

I. Bevezető gondolatok – politikai rendszer és a szépirodalom narratíváiról

A romániai, erdélyi magyar irodalom, különösen a kommunista diktatúra időszakának irodalma, bővizű forrása lehet azoknak a kutatásoknak, amelyek a különböző hivatalos és nem hivatalos kulturális, művészeti, társadalmi és hatalmi narratívákat, valamint ezeknek a jogrendszerre, jogalkotáásra, jogalkalmazásra gyakorolt kölcsönhatásait vizsgálják.

Jelen tanulmány mondanivalójának kontextusa két vers és két dráma (pár)beszéde a hatalommal (el)beszélése a hatalomról, és gondolatai a hatalom narratívájával szemben, mindezekből pedig feszültség, helyenként tragikus szembenállás keletkezik. Ez azonban nemcsak a korabeli politikai rendszer jobb megértését, normatív univerzumának alakulására gyakorolt hatások megismerését segíti, de még az ezt követő, immáron demokratikus hatalomgyakorlás és jogfejlődés sajátosságait is bizonyos mértékben meghatározza.

* egyetemi docens, Sapientia EMTE Kolozsvár, alkotmánybíró

A diktatúrákban a valóság, a demokratikus alkotmányos rendszerekben pedig a fikció jelenti a legnagyobb gondot. Az el nem fogadott, a művileg kreált, életidegen, sokszor képtelenségbe vagy éppen elfogadhatatlanba hajló valóság a mindennapi létezés, már-már természetesnek, megszokottnak tűnő, de mégis abszurd helyzeteinek a forrása. A demokratikus politikai rendszernek pedig, létehez elengedhetetlen alkotmányjogi, közjogi fikcióként is értelmezhető elvek és elméletek (demokrácia, szuverenitás, hatalommegosztás stb.) egész sorát kell működő valósággá formálni.

Az elemzett, már saját korukban is rendkívül jelentős és mondhatni világirodalmi rangú szépirodalmi művek – melyek kiválasztása szubjektív és önkényes, de mégis tudatos módon történt – kiválóan mutatják be művészi eszközeikkel az adott kor diktatórikus rendszerének politikai, jogi gondolkodását, valamint a szerzők saját belső és külső vívódásait, küzdelmeit a hatalommal.

Románia 1965-ös alkotmányon alapuló politikai berendezkedésének színváltása a fokozódó elnyomás irányába, majd az 1991-es alkotmányos, demokratikus jogrendszer alakulása, vagy akár csak néhány alapvető alkotmányjogi kérdés, kiválóan értelmezhető, magyarázható, vagy akár leírható irodalmi művek elemzése révén. A művek nem kényszerítik ránk ezt az értelmezési, megközelítési lehetőséget, hanem magunknak kell választani, dönteni arról, hogy felvesszük-e ezt az alkotmányjogi szemüveget (avagy nem) annak érdekében, hogy ebből a perspektívából olvassuk, vizsgáljuk meg e műveket, felfedezve adott esetben olyan tartalmi rétegeket, összefüggéseket, amelyekre a szerzők sem feltétlenül gondoltak, de amelyeket csak az a nézőpont nyújthat számunkra.

A jog és irodalom-kutatások szerteágazó területei közül, a narratíváknak a normatív univerzumra gyakorolt hatásának Cover-i irányzata képezi a keretét és elméleti fundamentumát mindazon gondolatoknak, fejtegetéseknek, amelyeket e tanulmány be szeretne mutatni.

Robert Cover immáron klasszikusnak számító, szállóige-betéttel ellátott megfogalmazás szerint:

„A jog intézményeinek és előírásainak semmilyen készlete nem létezhet azoktól a narratíváktól függetlenül, amelyek meghatározzák és jelentéssel töltik meg. Mert minden alkotmányhoz tartozik egy eposz és minden tízparancsolathoz egy szentírás. Amint azoknak az elbeszéléseknek a kontextusában értjük meg a jogot, amelyek jelentéssel töltik meg, az már nem egyszerűen egy betartandó szabályrendszer, hanem egy világ, amelyben élünk. Ebben a normatív világban jog és narratíva szétválaszthatatlanul összefüggenek.”¹

A magyar jog és irodalom-kutatások kezdeményezője és méltán legjelesebb művelője, *Nagy Tamás* teszi hozzá:

„Ebben az elméleti keretben egy-egy adott kultúra jogintézményei és normái valamint az ezeket megalapozó és legitimáló elbeszélések együttesen képezik a *nomos-t* – a helyes és helytelen, a jogszerű és jogszerűtlen az érvényes és érvénytelen világát – az ekként felfogott jog szerepe pedig a társadalmi lét formálásban nem más, mint, hogy híd legyen a valóság és annak egy elképzelt alternatívája között.”²

¹ COVER, ROBERT M.: *The Supreme Court, 1982 Term*. Harvard Law Review 1983/1. 4. p.

² NAGY TAMÁS: *Jog és irodalom. Kezdetek és eszmények*. Iustum Aequum Salutare 2007/2. 58. p.

Ebben a sorban idézem még *James Boyd White* gondolatát, amely teljessé teszi tanulmányom elméleti alapvetését, és így láthatóvá válnak eszmei alappillérei.

Eszerint:

„...a jog lényege a konstitutív retorika, a közösség tagjai történeteinek az újramesélése, ami lehetővé teszi, hogy a jog által kezelt konfliktus lezárásaként az egyén újra beilleszkedjék a közösségbe... Ezért a jogot a közösségalkotó beszéd egyik formájának tekinti, ami csupán eszközeiben, formájában és fokozataiban különbözik az irodalomtól.”³

A totális diktatúrában azonban, az általa létrehozott és működtetett politikai- és jogrendszerben mintha felcserélődnének, de mindenképpen átalakulnak, és egyben deformálódnak is ezek a szerepek és funkciók.

A hatalom, a jog eszközrendszerével bár kétségtelenül konstituál államszervezetet, hatalmi viszonyokat, és alapjogokat, de mindezek mellett vagy mindezek előtt létrehozza saját narratíváját is, ami normálisnak tekinthető – demokratikus – körülmények között nem lenne szabad, hogy nagyon eltérjen a társadalom narratíváitól, történeteitől, és értékeitől. Egy diktatúrában azonban a hatalom narratívája teljesen idegen, helyenként szürreálisnak hat a társadalomban, és sokkal inkább destruktív retorikát jelenít meg, miközben megszűnik „közösségalkotó beszédként” létezni. Ez a berendezkedés társadalmat szétromboló, hagyományos értékeit szétziláló, helyükbe újakat helyező, sokszor valóság- és életidegen narratívát fogalmaz meg, amire az irodalom, a művészet egy része behódolóan, egy másik része kritikusan, figyelmeztetően, de legalábbis figyelemfelhívóan, a rendszer abszurd valóságát bemutatva reagál.

Az állam által önkényesen (nem demokratikusan) gyakorolt hatalom, és a társadalom által elszenvedett, megélt elnyomás, bármely történelmi korban létrehozza a maga narratív sémáit, kliséit, a maga sajátos nyelvezetét és történeteit. A művészet és különösen az irodalom, sajátosan, de egyben heterogén módon reagál a politikai elnyomásra, hiszen különböző magatartásformák, viszonyulások alakulnak ki a diktatúrákban regnáló hatalom vonatkozásában. Kiszolgálhatja, megpróbálhatja megérteni, kompromisszumokat köthet, akár annak érdekében, hogy mint irodalom, mint alkotás és alkotó létezhessen. A létrejövő valóságot megkerülni nem tudja, de azt kimondani sem lehet, ezért alkalmazza a fikciókat, metaforákat, szimbólumokat, allegóriákat, azaz a művészet teljes eszköztárát. Ez a művészet jogos önvédelme a hatalommal szemben.

A tanulmányomban megidézett három szerző (Szilágyi Domokos, Páskándi Géza és Sütő András) alkotásai, irodalmi természetük mellett egyben a közösségnek az elnyomó rendszerben megélt történetei „újramesélései” is. Idegenvezetőink, eligazítóink ők, a mára már egyre inkább elfeledett korszak, hatalom és irodalom (kényszerű) érintkezési világának túlélési ösvényein, bozótvilágán, kaptatóin. E művek olyan metaforikus képekben, metafizikus árnyalatokban, történelmi példabeszédekben jelenítik meg a valóságot, amelyek egyszerre elkendőző és leleplező hatásúak. Egyrészt próbálják elfogadhatóvá tenni, magát a művet a mindenható hatalom előtt, felhasználva a filozofikus/mitologikus nyelvezetet, esetleg fikciókat, vagy a történelmi helyzetet ürügyként, másrészt leplezetlenül provokatívák és ironikusak is a hatalommal szemben, és igyekeznek jelezni, bemutatni akárcsak részleteket is, a hatalom narratívájából született valóság abszurditásaiból.

³ H. SZILÁGYI ISTVÁN: *Jog és irodalom, habilitációs előadás*. Iustum Aequum Salutare 2010/1. 15. p.

A művek és alkotóik, miképpen a diktatúra évtizedeinek irodalmi alkotásainak egy jelentős része felvállalta ezt a szembehelyezkedő szerepet, amire adott esetben reagált is az elnyomó hatalom, de kétségtelen hatással voltak, az új immáron demokratikusnak mondható politikai rendszer jogalkotására, jogi gondolkodására is.

A megidézett művek 1969–1975 között születtek, amely egy viszonylag lazító, megengedő korszaka a romániai kommunizmusnak, és amelyek a nyolcvanas, konszolidáló, szilárdító években már nem jelenhettek volna meg. A kor, amelyben szerzőik alkottak, a valóság, amelyben éltek fikcióként hatott, de sokszor maga volt a megtestesült abszurd, a politikai, a társadalmi, az erkölcsi, a jogi abszurd sokrétű halmaza.

Az irodalom tehát hatással lehet a normatív univerzumra, akár olyan formában is, hogy az adott politikai- vagy jogrendszer kritikusa. Ugyanakkor a hatalom, és az általa teremtett normatív univerzum, annak valósága befolyásolja, meghatározza, mi több nemcsak befolyásolni, de egyenesen uralni akarja az irodalmat.

A totalitarizmus sokrétű és sokszínű abszurditása „megtermékenyítőleg” hatott sok esetben az irodalomra, különösen, ha az alkotó kellő tehetséggel és bátorsággal rendelkezett. Az irodalom ezért sokkal közelebb került a hatalomhoz, akár úgy, mint annak kiszolgálója, erősítője, esetleg, mint értetlenkedő, a hatalom ténykedéseiben értelmet kereső, vagy éppen nagyon is értő bírálója.

Az irodalom és a jog, de még inkább az irodalom és a politika, jelentős mértékben érintkező felülete a hatalom. A közhatalom, a jogilag, még a diktatúrákban is szabályozott hatalomgyakorlás alárendeltségi viszonyt teremtett mindennel/mindenkivel, amivel/akivel érintkezésbe lép. A politikai hatalom így fogalmilag tételezi az autoritást, a kényszer (jó esetben legitim) alkalmazását. Ennek pedig legfőbb eszköze a jog. Ugyanakkor a totalitárius rendszerek előszeretettel használnak jogon kívüli eszközöket, elnyomó hatalmuk igazolására. Ilyen a kultúra és ezen belül az irodalom.

Ezt Dobosi László tanulmányunk szempontjából relevánsan, a következőképpen fogalmazza meg: „Az irodalom, bizonyos megközelítésből egyfajta manipulált szabályozó eszköz is lehet a mindenkori hatalom kezében. Az autoriter kényszer nyilvánvaló módszere mellett, a finom, burkolt eszközöket is alkalmazó önkényuralmi rezsim igyekszik kisajátítani egyes szerzőket, akiket saját politikai céljai elérésére kíván használni. Ilyen formán a hatalmi gépezet önkényesen úgy határozza meg az adott korszak alkotóinak a társadalomban és az egymás között elfoglalt státuszát és megszólalási opcióit, hogy azok, az általuk elvárt formában és minőségben közvetítsék a mindennapi élet látható, érezhető és konkrét síkján.”⁴

Ezek az irodalomkritikai megállapítások önmagukban nem kötődnek a joghoz ugyanakkor rendkívül tanulságosak, különösen az alkotmányjog szemszögéből, hiszen leleplezik és értelmezik a hatalmi gépezet működésének rejtett rugóit, indítékait vagy éppen céljait.

II. Valóság és fikció a jogban

A jogot nem lehet kizárólag hatályos jogszabályok összességének tekinteni, ahogyan ezt a jogi pozitivizmus teszi, hanem a jog kívülről befelé, valamint belülről kifelé irányuló hatások, értékek, érdekek és valóságok összessége. A jog tartalmát, értékvilágát kívülről

⁴ DOBOSI LÁSZLÓ: *Nemzedéki kérdés, politikum, kanonizációs problémák. Csengey Dénes életművének elemzése.* PhD értekezés. PTE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola. Pécs, 2020. 36. p.

érdekek, politikai felfogások, ideológiák, eszmék, vagy éppen (tév-) és rögeszmék határozzák meg. Belülről a jogalkotó, és rajta keresztül a nép, a társadalom, az állampolgárok akarata, az ebben megfogalmazott normák, szabályok, rendelkezések.

A hatályos jogszabályok, ezek alkalmazása (érték-) rendet, jogviszonyokban kifejezhető, megtestesülő társadalmi valóságot teremt.

Demokráciában a szétartásra hajlamosabb társadalom számára a jog, a jogrendszer, az összekötő és egyben kényszerítő erő is, miközben a jogszabályok léte azon a közjogi fikción alapul, hogy a jogszabályok a társadalom tagjai többségének az akarata. *Diktatúrákban* a mesterségesen, kényszerítetten homogenizáltabb társadalom számára a jog az erőszak, az elnyomás egyik eszköze, a párhuzamos, sokszor a társadalom számára érthetetlen vagy éppen abszurd valóság (egyik) megteremtője. A hatalomnak pedig, ideológiai önhittségében, és politikai voluntarizmusában, már jogi fikciókra sincsen szüksége, ahhoz, hogy önmagát legitimálja.

Hans Kelsen gondolatát összegezve a jogi fikció nem tudást jelent a valóságról, hanem beavatkozást a valóságba, megteremtve a normatív valóságot.

A jogi fikció minősített eseteit, a közjogi fikciókat, az alkotmányjogban találjuk meg.⁵

Az alkotmányjogban a jogi fikciók bizonyos sajátosságokat mutatnak a magánjogban, elsősorban, a polgári jogban alkalmazott jogalkotás-technikai, eljárásjogi jellegű fikciókhoz képest. Mondhatni, a demokratikus alkotmányokban „dúsan” terem a fikció, a vélelem, amelyek nélkül nem létezhet, nem működhet az állam, nem magyarázható a hatalom megszerzése, megtartása, gyakorlása. Ezek bár tételesen megfogalmazódnak – kinyilatkoztatásra kerülnek – az alkotmányokban, valójában sokkal inkább jogtudományi, jogelméleti fikcióknak tekinthetők.

Az alkotmányjogi fikciók nagy eszmék, esetleg utópiák, jobb esetben alkalmazható elvek mentén jelennek meg, melyek szinte mindegyikét, már-már irodalmi igényű és színvonalú művek alapoztak meg. Demokrácia, népuralom, szuverenitás, joguralom, hatalommegosztás, stb. mind-mind olyan, végső soron jogi fikciók, amelyek nélkül nem létezhet alkotmány, állam, mi több jogállam, demokrácia, politikai hatalom talán még alapvető emberi jogok sem.

A fikció, miként a vélelem és az analógia is, az „olyan mintha” típusú esetekként, hipotézisekként, helyzetekként intézményesültek a jogban. Mindhárom közös gyökere a metafora, azaz a hasonlóság felhasználása gyakorlati célból, közösségi, társadalmi érdekből vagy a jobbiztonság elérése okán.

Az irodalomban használt alkalmazott metaforák a valóság éles, mégis közvetett leírásának, feltárásának megértésének a lehetőségét teremtik meg. Kétségkívül a valóság jelentős mértékben kényszeríti a nyelvet, de ez megfordítva is igaz, hiszen a nyelv is alakítja a valóságot. Ezért indokolt az a jogelméleti megállapítás mely megkülönbözteti a valóság társadalmi nyelvi és jogi konstrukcióját.⁶

⁵ Jelen tanulmány témáját meghaladja a fikciókról és különösen a jogi fikciókról szóló jogelméleti, jogtudományi megállapítások, helyenkénti viták bemutatása. A tárgyalt téma kontextusában a jogi fikciónak alkotmányjogi megjelenési formáit, valamint az irodalomban sokkal tágabban értelmezett jelentésit használom. A témáról: TÓTH J. ZOLTÁN: *Vélelem és fikciók*. In: Jakab András et al. (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. HVG-ORAC. Budapest, 2021. <http://ijoten.hu/szocikk/velelem-es-fikcio> Az idézett Kelsen-i megállapítás a fenti, *Vélelem és fikció* című tanulmány (23) pontjához, főzött 70-es számú lábjegyzet alapján.

⁶ A jelzett kérdésekről bővebben: SZABÓ MIKLÓS: *Ars Iuris. A jogdogmatika alapjai*. Bibo Kiadó. Miskolc, 2005. 215–250. p.

III. Abszurd az irodalomban

Ami az abszurdot illeti, van egy alapvető különbség a nyugati és kelet-európai abszurd irodalom között. A nyugati sokkal inkább elvont intellektuális kísérlet, mondhatni játék, mely téren és időn kívül helyezi az abszurdot, egyfajta általános, univerzális életérzésként mutatva be azt. A kelet-európai abszurd irodalom azonban saját forrásból táplálkozik, nem nyugati irányzatot követő magatartásról van szó. Egyrészt létezik az az egzisztenciális alapélmény, miszerint minden megtörténhet, és ez egy állandósult, hétköznapivá vált modern krízisérzetnek felel meg. Ezért a kelet-közép-európai léttapasztalat konkrét vonatkozásai jelentik a többletet a nyugati abszurd elvont-parabolikus, ontológiai jelentésbirodalmában.

Ez a kelet-közép-európai abszurd tehát a valóságból fakad, a valóság teremti létélményként, léttapasztalatként, léthelyzetként az abszurdot. Mindez pedig igényli, elengedhetetlenül szükségessé teszi a tér és idő paramétereiben meghatározható konkrétságot. Örkény István 1976-ban Amerikában, a közép-európai groteszkről tartott előadásában azt fejtegette, hogy „... aki határvidéken él, annak szüntelenül értelmeznie kell a dolgokat”, ahogy „bennünk, magyarokban az életért és a nemzet megmaradásáért vívott állandó küzdelem bizonyos szorongást fejlesztett ki,” s a szkepszis, a paradoxonokban látás, a groteszk létérzékelés másfajta stílusra és szemléletre kényszerít és képesít, mint ami a szublimált, metafizikus abszurdban megszokottá vált. „Mi másképpen kérdezzük, mint önök itt nyugaton”. (...) „Beckett színdarabjában Vladimir és Estragon Godot-ra vár. De hol? Akárhol. Mikor? Nem érdekes, bármikor és a föld bármely pontján. Vladimir és Estragon absztrakció, nincsen más dolguk, mint az, hogy várjanak valahol a térben”. (...) „mi viszont jobban szeretjük drámáinkat konkrétan és pontosan elhelyezni időben és térben”. (...) „mi nem érezzük jól magunkat a semmiben, nekünk meg kell érintenünk a földet (a testet, a lelket, a sebet), hogy erőt merítsünk belőle.”⁷

Az abszurd tehát a kelet-közép-európai valóság, a megélt/átélt/túlélt valóság (beleértve a normatív valóságot is), mondhatni szerves része, de mindenképpn elkerülhetetlenül kísérőjelensége, illetve valaminek oka és/vagy következménye.

A térség és a korszak normatív univerzuma (a romániaiainak különösen) nemcsak ismerte de helyenként produkálta is az abszurd léthelyzeteket. Amikor a hatalom, a jogszabály eszközével (látszólag legitímen) jelentős részben megfosztotta a társadalmat megszokott, bevált, elfogadott és igaznak, helyesnek tartott értékrendjétől, akkor ez a társadalom számára maga a felfoghatatlan és elfogadhatatlan abszurd lett. Ennek a változásnak az egyik eszköze volt Romániában, az az átfogó jogalakotás, amely például lényegében megszüntette a magántulajdont, felszámolta az amúgy sem különösebben fejlett demokratikus intézményrendszer és civil szféra maradványait is. Ellehetetlenítette, vagy éppen üldözte az egyházakat elvéve tőlük nemcsak javaikat de társadalmi szerepüket is. Társadalmi, vallási, ideológiai, vagy éppen etnikai alapon büntetett vagy jutalmazott.

Ezen elfogadhatatlan, érthetetlen jogszabályok értelmezése, alkalmazása tovább fokozta a *kizökent idő*, a történelmen-kívülség abszurdításának életérzését. A kisajátítások, kilakoltatások, kényszerlakhelyek, a kényszermunkák, a megfigyelések, a ki- és lehallgatások, az egymásra uszított társadalmi rétegek, a hatalmi gépezet által legitímen (törvények érvényesítése céljából) avagy nem legitímen (ideológiai túlbuzgóságból) alkalmazott erőszak,

⁷ Idézi: BERTHA ZOLTÁN: *Kelet-Európai rapszódia*k. Kortárs 2003/8.

mint jogalkalmazási aktusok, mind-mind az egyre abszurdabbá váló normatív univerzum részét képezték.

A racionalitástól megfosztott világ/valóság a kiszolgáltatottság, a megalázottság, a méltóságnélküliség állapotát de legalábbis gyakori helyzeteket teremtette meg. Mindez pedig több generáció életményévé vált, mint az értelmetlen, logikátlan, ok és cél nélküli cselekvések sorozata, amelynek sokan részesei, elszenvedői, kivitelezői és/vagy áldozatai voltak, bizonyos helyzetekben akár egyidejűleg is.

Albert Camus fogalmazta meg: „az abszurd nem az emberben van és nem is a világban, hanem együttes jelenlétükben. Az ember sóvárgásában az egység, a megismerhetőség, a megmagyarázhatóság iránt és abban az ezzel egyidejű felismerésben, hogy a világ ezt nem teszi lehetővé. Az abszurdnak csak akkor van értelme, ha nem fogadjuk el azt.”⁸ A megidézett irodalmi alkotások és szerzőik éppen ezt teszik: *értelmet* próbálnak adni az abszurdnak, azzal, hogy nem fogadják el.

IV. Szilágyi Domokos – a közérthető valóság keresése

Szilágyi Domokos, „A fogalmazás kaptatóin” című verse, így kezdődik:

„Közérthetően szólok emberek
Adjatok nekem valóságot,
amely közérthető!
... még egyszerűebben: troposzférává fogalmazott ég
kaptatóin és buktatóin keressük
a szavakat, amelyekben megfogóztatunk,
hogy hajjigálnánk – betűvető Jupiterek –
mennykő fogalmakat! életre sújtani minden halandót!”

A versben megjelenik egy konkrétan értelmezhető szerződés egyén és hatalom között, az egyén, mint kiszolgáltatott, önmagát is feladni kész egyed és a hatalom, mint mitologikus erő:

„Add kölcsön, Jupiter, mennyköveid! fogadj el százszázalékos kamatul –
többet nem tudok följánlani.”

A költő mégsem adja fel teljesen önmagát, de tudja, hogy tárgyalnia kell a hatalommal, esetleg valamilyen még elfogadható kompromisszumot is meg kell kötnie. Nincsenek illúziói! A szerződés értékelését, megvalósulását a következőképpen fogalmazza meg:

„Rossz üzletet kötöttem veled, vén uzsorás,
de te is énvelem!
Te rettegsz: visszakapsz-e mindent,
s én a kincsel, az átkozottal
bukdácsolok, kaptatok agyszakadtig.
A szerződést, hogy közérthető legyen
ketten írtuk: te lefelé-, én
fölfelé-úton.

⁸ CAMUS, ALBERT: *Sziszifosz mítosza*. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1990. 205–206. pp.

S egy kissé ostoba voltál, vén uzsorás:
 kézjeggyeddel egy falevélnyi hallhatatlanságot
 dobtál nekem, de kézjeggyemmel én
 bokáig avar-halandóságot terítettem lábad elé.
 S nincs kamatláb, amellyel kilábalhatnál belőle.”

A vers, a tragikus sorsú költő talán legösszetettebb filozofikus verse, mely elemzésének, értelmezésének Cs. Gyimesi Éva például egy egész kötetet szentel,⁹ és úgy minősíti, mint a költő lírai létértelmezését.

A versnek számtalan rétege, megfejtendő mondanivalója van, és az irodalomkritika számos tanulmányt is produkált ezekkel kapcsolatosan. Természetesen nem szándékozom mindezeket bemutatni, tulajdonképpen mindösszesen csak egy rétegről írnék, amely azonban szerintem meghatározó, és nem is csak erre a versre, még nem is csak Szilágyi Domokos költészetére vonatkozik, hanem egy korszak kultúrpolitikai, irodalompolitikai szemléletéről, elvárásáról szól, és amely – Nagy Tamás szóhasználatával élve – „felszámolja a határt a valóság és fikció, a felfogható és az abszurd között”.¹⁰

A versben Jupiter alakja nemcsak mitologikus, transzcendens autoritással, de a világi hatalommal is azonosítható és azonosítandó. A versben Jupiter, funkcionálisan az államhatalom letéteményeseként jelenik meg. A szerződés tárgya, az adományként kezelt csere – csalásokkal, manipulációkkal, ami mindkét fél számára komoly korrumpálási potenciált rejt magában. Az isteni adomány viszonzása az emberi fél részéről az engedelmességben és az áldozatban ölt testet, illetve nyilvánul meg.

A felek nincsenek egyenlő (jogi, de semmilyen vonatkozásban sem) pozícióban. Alárendelt személy köti a szerződést egy fölérendelttel. A „szintkülönbséget” látszólag úgy igyekeznek kiegyenlíteni, hogy a „közérthetőség” kedvéért (miért is másért) – ami, bár különböző okok miatt, de mindkét fél számára fontos – a szerződést ketten írják: ”ketten írtuk: „te lefelé-, én felefelé-úton”.

A felek közötti alá- fölérendeltség szinte determinálja a kölcsönösen rossz üzletet, amit nyíltan be is vall, le is leplez a költő. Ez pedig magában hordozza a csalás, a becsapás, a manipulálás rejtett, vagy éppen nyílt szándékát, és ezen a kölcsönös aláírás, kézjegyekkel történő hitelesítés és érvényesítés sem segít. Ugyanakkor mindketten dörzsölhetik a kezüket, hiszen jól átverték egymást, mivel a szerződés teljesítése nyomán, a költő, a betűvető Jupitertől, a vén uzsorástól mindössze egy falevélnyi hallhatatlanságot kapott, és ő maga pedig bokáig (terjedő) avar-halandóságot adott.

A szerződés tárgya, vagy inkább tétje, a nyelv fölötti hatalom megszerzése, a teremtő erejű nyelv birtoklása. A nyelv, a szavak, a költő fölötti uralom egyfelől. A tehetség, az átkozott kincs elherdálása másfelől.

Ez a fajta közérthetőség elvárás váltja ki a költőből a biblikus hangvételi iróniát (elvégre mitikus, transzcendens hatalmasággal tárgyal): „Szeresd a közhelyeket, mint tenmagadat”, de hozzá is teszi, „már amennyire tudod magad szeretni.”

⁹ CS. GYIMESI ÉVA: *Álom és értelem. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1990.

¹⁰ NAGY TAMÁS: *Szövegutcaikon. Séták A fűtővel, Máraival & Co.* In: Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Nagy Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Szent István Társulat. Budapest, 2013. 53. p.

Végezetül idézem *B. Kiss Mátvás* összegzését, kiváló tanulmányából: „... a versszövegben a hatalom legalább három szinten manifesztálódik. A vers feszültségét a politikai, az alkotói és a mitologikus / transzcendens autoritás közötti konfrontáció teremti meg. A hatalom háromféle birtoklási módját Jupiter funkcionalizált többszörösen hiteltelenített alakja egyesíti. Az adományok és manipulált szerződések átláthatatlan összefüggései elválaszthatatlanok a hatalmi viszonyoktól. Sőt, ez az ökonomikus körforgás tartja mozgásban a hatalmi viszonyok folyamatos át- és visszarendeződését. (...)”¹¹

Ez utóbbi megállapítások a vers kapcsán, mely lényegét is megragadja, korántsem tekinthető kizárólag a totális rendszerek sajátjának, hanem (értelemszerűen különböző mértékkel és intenzitással) jelenvalósága a mai demokratikus politikai rendszereknek is.

Az érthetőség feltételei ugyan a hatalomban és a hatalom által formálódnak, de a hatalomgyakorlásnak normatív formájáról ritkán ismerik el, hogy ez éppen a hatalom működése..., vagy talán maga a működő hatalom.

A „közérthetőség”-ként aposztrofált cenzúra, annak burkolt/bizonytalan, avagy a nyílt/egyértelmű változatai pedig a létező politikai, jogi narratíva és normatív univerzum szerves részei.

A (köz)érthetőség feszítő problémája köszön vissza, Szilágyi Domokos „A hogyan írjunk verset?” című versében is, amely bár tele van játékosággal és humorral mégis vérezen komoly. A költő a „§” jelet használja egy- egy rész jelölésére, nyilvánvalóan nem véletlenül, hiszen az eltörölni kívánt múlt, a drasztikusan megakasztott jelen, és ennek helyébe tett, átalakított valóság számára, elengedhetetlen, sőt legitimáló szükséglet a közérthetőség. A vers első paragrafusában szinte normatív követelményt fogalmaz meg a gyermekmondóka:

„1 § Egyedem-begyedem-tengertánc. 2 § Hajdú sógor, mit kívánsz?”

Leplezetlen, jól érthető utalás ez, a 70-es, 80-as évek méltán rettegett és utált, a rendszert végletekig és azon is túl kiszolgáló Hajdú Gyözőre, a marosvásárhelyi Igaz Szó, akkori főszerkesztőjére. Ezt 1969-ben le lehetett írni, de a '80-as években már biztosan nem lehetett volna.

A költő válasza dióhéjban és paragrafusokban:

„3 §. Azt instálom, esedezem, óhajtom, kívánom, kérem követelem, parancsolom, hogy érthető legyen, a betyár nemjóját! ..., hogy jó legyen a nemjóját a betyárnak! Színvonalas. Európai! és ázsiai, afrikai, amerikai, ausztráliai, antarktiszi. A jó vers már azelőtt közöl valamit, mielőtt az értelemig elhatolna, mondá Eliot. (...) Ja igen, és ne csak európai stb. hanem csikszentjehovai is legyen.

4 § a) Persze-perzse-persze-persze, jó legyen, jó legyen hogyne, hogy ne de érthető, érthető. A betyár nemjóját. Mára is mint régen: Csüng a hold az égen. Ó, csudásan nagy dolog, hogy Magára gondolok, Alszik már a téesz, Álmából fölérez, Bájvarázsok meglelik, Óbeboldog reggelig. Mi az, hogy Eliot? (...)

b) No lám, no lám, no lám! Ezt már ismerjük (...) Addig verem, nagysád, amíg hű lesz, Amíg hozzám csupa báj és bü, Úgy elverem, hogy a teste kék lesz, Avagy pedig zöld, miként a fű. Mi az, hogy érthető? Mindent érteni kell? Igen. Csak a kiindulópont-ra vigyázzunk! Az ismereteket megközelíthetjük – az

¹¹ B. KISS MÁTYÁS: *Betűvető Jupiterék. Az autoritás megnyilatkozásai Szilágyi Domokos, A fogalmazás kaptatóin című versében.* Literatura 2018/4. 367. p.

ismeretek, de a lehetőségek felől is. Az ismeretek hajlamosak arra, hogy csak azt a jövővenyt fogadják be, amelyik rájuk üt, logikájukhoz igazodik, kialakult törvények szerint él és ítél. A lehetőségek némi bátorságot és képzelőerőt igényelnek, innen nyílik az érthetőség visszaútja.”

A valóság azonban nem egyértelmű, legfeljebb csak a hatalom valósága, és az is csak önmaga számára, amit erővel, joggal/törvénnyel, politikával vagy éppen irodalommal igyekszik a társadalomra erőltetni. Ahogyan Korpa Tamás egy írásában, éppen a Szilágyi-versre utalva jegyzi meg: „A Relatív Igazságocskák destabilizálva veszélyeztetik (...) az Abszolút Valóság hierarchikus elsőségét és épségét.”¹²

„Szilágyi számára evidencia volt, hogy a szavak kimondása cselekvésértékű, a beszéd-tettnek hatalma van, és a költészet sokkal többet jelent betűs álmodozásnál.”¹³ Ráadásul itt nemcsak beszédéről, hanem írásról van szó, versben, szerződésben, miként egy politikai nyilatkozatban vagy törvényben. A versben leírtaknak tehát közvetlen hatása is lehet a valóságra. Az irodalomban, a jogban és a politikában a beszéd, az írás, a kimondott szó, a leírt szöveg tehát egyszersmind cselekvés, valóságteremtő, valóságformáló tett. Szilágyi azonban már ebben és a későbbi verseiben azonban, éppen a kor, a korszak szellemisége, légköre, tapasztalatai okán megkérdőjelezi a költészet és a valóság kölcsönhatását, a vers valóságteremtő erejét.

Miközben a jog (a jogszabályok, a jogértelmezések, a jogviszonyok révén) kétség-telenül teremt valóságot, létrehoz fikciókat és adott esetben abszurd helyzeteket is, az irodalom esetében (esetünkben a versre utalva) az igazi kérdés abban áll, hogy megvan-e a költészetnek az a hatalma, hogy valamit megtörténté tegyen. Indokolt lehet Szilágyi Domokos ilyen irányú kételye, saját korát illetően, ugyanakkor tágabb összefüggésben az irodalomnak, a költészetnek (Szilágyi saját költészetének is), mégiscsak van hatása a társadalom értékrendjére, az állam jogrendjére is, (akár jogszabályok, hatósági jogértelmezések, intézkedések, kihallgatási jegyzőkönyvek, ítéletek stb. formájában) és mint ilyen, valóságteremtő, de legalábbis valóságalakító hatása is van.

V. Páskándi Géza – megfigyelés és besűgás lélektanáról

A kelet-európai abszurd drámairodalomnak Páskándi Géza egyik jeles képviselője kezdeményezője, eredetiségében pedig, öntörvényű képletteremtője is. Ereje abban áll, hogy nem eltanulta ezt a látásmódot, kérdésfeltevést, művészi kifejezőmódot, hanem személyes egzisztenciális alapélményről van szó, melynek tömör lényege, hogy „minden megtörténhet.” Páskándi – önértelmezése szerint – az értelem indulatát állítja szembe az egyetemes lehetetlenséggel, s ebben mutatkozik meg a klasszikus nyugat-európai abszurdtól megkülönböztethető törekvése.

Történelmi király- és püspökdrámaiban, a história találkozik és ötvöződik a „huszadik századisággal”.

¹² KORPA TAMÁS: *Szilágyi Domokos nyelvszemlélete és a recepció ambivalenciái*. Látó 2011/2. 74–91. pp. Szilágyi Domokos, *A fogalmazás kaptatóin*, ezt így fogalmazza meg „És közérthető az is, ugyebár / hogy az Abszolút Valóságot / Relatív Igazságocskák mocskolják be – tiszta sor”.

¹³ MOLNÁR ESZTER: *Mágikus szövegműfajok újirása Szilágyi Domokos költészetében*. In: Palkó Gábor (szerk.): „Határcsúszás”. Tanulmányok Szilágyi Domokosról. Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest, 2016. 45. p.

A minden megtörténhet típusú krízisérzet „feltárja és megjeleníti a történelmiség abszurdumait is”, és így „telitődik e drámákban az elvont-parabolikus és ontológiai jelentésbirodalom a kelet-közép-európai léttapasztalat konkrét vonatkozásainak a többlétével is.”¹⁴

„Vendégség”, című drámájában, pontosabban a szerző akkori jelenében, a besúgás, az árulás a hétköznapiak része, az emberi viszonyok, mondanánk a társadalmi viszonyok része és ez jogi viszonyokban is megnyilvánult. Az *Erdélyi triptichon* trilógiája (Dávid Ferenc, unitárius, Péchi Simon, szombatos, Apáczai Csere János, református) püspökdrámáinak, (és amelynek első darabja a Vendégség) van egy közös rendező elve, nevezetesen a társadalmi lét, mondhatni természetes csapdakerkezete, amely választásra kényszeríti a főhősöket. Leegyszerűsítve: a fizikai, testi megsemmisülés elkerülése érdekében, alkalmazkodás önfeladás, és amely a személyiség beszűkülésével jár, avagy az abszolútumra törekvő életstratégia, amely a szellemi kiteljesedéssel párhuzamosan maga után vonja az erőszak legkülönbözőbb formáit.

Ebben a csapdahelyzetben elkerülhetetlen a vétség, a hatalom szempontja, sokszor ideológiája, elvárása és/vagy jogi szabályozása szerinti vétség elkövetése.

A páskándi-hősök a vétség elkövetése és a megtorlás közötti időszakban vannak, és a tragikus kilátástalanság okán mégis börtönhelyzetben akkor is, amikor még nincsenek bezárva a valós, fizikai börtön falai közé. A dráma történetében például, Dávid Ferenc mondhatni, hogy csak házi őrizetben van, de már nem a küzdelem, az ellenkezés, hanem a példaadás foglalkoztatja. Ez a nehezen kivívott minőség azonban elpusztíthatatlan. Páskándi, ezt, mint politikai elítélt, börtönéveiből is, jól megtanulta és nem feledte, a Budapestig, a nemzetközi hírnévig és elismerésig ívelő pályája során. Ez az elpusztíthatatlan minőség pedig nem más, mint a megőrzött emberi méltóság, amire egyébként a bekvártélyolt besúgó (Socino) bármennyire is áhítozik, nem képes.

Az elnyomó hatalom azonban praktikus szemléletű. A hatékonyság kedvéért a besúgót vendégként helyezi el a megfigyelendő személy házában. A szerep, a feladat mindenki számára világos, a meglepő csupán az, hogy éppen az áldozat, Dávid Ferenc biztatja feladata megfelelő teljesítésére, még mintegy egyenrangú félként hitvitára is méltatja a besúgót. A besúgó pedig moralizál, próbál valamiféle felmentést találni önmaga számára, a szokásos, hogy csak parancsot teljesít, hogy az ő értékítélete nem azonos a gazdáéival.

Csakhogy, ez tarthatatlan, logikailag is megbukott álláspont. Kettejük párbeszédéből, minden további magyarázat nélkül idézve:

„Dávid Ferenc: Hát akkor miért nem a magad ítéletét érvényesíted, miért az övékét?

Socino: Mert azzal, hogy elvállaltam ezt a ... munkát, azt is elvállaltam, hogy bűnnek ítélem meg, amit ők is annak tartanak.

Dávid Ferenc: Hogy élhet benned egyszerre két kép, hogy lehet valakiben egyszerre két ítékezés az egyetlen bűnről?”

¹⁴ Részletesebben BERTHA 2003.

VI. Sütő András – reform és állandóság, hatalom és ellenállás körforgása

Sütő, Csillag a máglyán, című drámájában, egy informális per zajlik, (Szervét Mihály pere, Kálvin János „ítélőszéke” előtt) ami mégsem koncepcióos per, de szándéka szerint példát statuáló.

A dráma történelmi alaphelyzete pedig a „szilárdítás” kora, a hatalom (a reformok, a hit tisztaságának) a konszolidációja.

Sütő állapítja meg: „Szervét büntelenségében hiábavalóság lenne Kálvin bűnét keresni.”¹⁵ Értelmetlenség volna több mint négy évszázad múltán egy ítélet konkrétumait boncolgatni, és mai erkölcsi felfogásunk alapján megítélni, annál hatásosabb a helyzet újra felvázolása. Szervét az igazság kisajátítóinak a szemébe vágja:

„Nem idomításra: gondolkodásra születtem. Embernek születtem, aki nemcsak a testével, a gondolataival is rendelkezni akar (...) Kicsoda kényszeríthet bárkit is arra, hogy szabadságotok nevében, saját meggyőződésének rabságát levesse? Pál apostollal vágom a szemetek közé: ki-ki legyen rabja a lelkiismeretének. Győzzetek meg, győzzetek meg, ha tévedek!”

„Szervét Mihály, a modern, újkori személyiség összes lényeges jogigényét felvontatja: a gondolat-, a vélemény-, a szólás-, a lelkiismereti és a vallásszabadság, a tolerancia, a szuverenitás az alkotói integritás szabadelvűségének a garanciakövetelményét. Mindez pedig felülmúlja az élet pusztá, önmagában, és önmagáért lévő értékét, hiszen tanításainak visszavonásával Szervét megmenekülhetne a máglyától. Szervét megírja Kálvin Institutio-jára válaszként a Restitutio-t, amit nem tud megtagadni azzal az indoklással, hogy, mint mondja: „minden leírt szavam önmagam megőrzésének legutolsó menedéke.”¹⁶

Ez a szellemi identitás, az ehhez való ragaszkodás, az emberi méltóságnak a fundamentuma. Kálvin éppen ennek az emberi méltóságnak az alapján írja meg főművét, az Institutio-t. A hatalom birtokában pedig mintha elfeledkezne erről az elidegeníthetetlen emberi méltóságról, és amit magának egyébként joggal követel, de Szervét esetében, már megkérdőjelez. Szervét szembesítve Kálvint, feszítő kérdések és erkölcsileg megalapozott állítások formájában szemére veti:

„A felfogásoddal ellentétes vagy attól csak néhány ponton eltérő gondolat – tévelygés?”

„Városodban az új Jeruzsálemben a leggyakoribb szó így hangzik: tilos! (...) Leggyakoribb szavatok pedig a kötelesség. Kötelessége mindenkinek, mindenkit figyelni, hogy az előírásokat betartja-e. Kötelessége mindenkinek mindenkit följelenteni, ha úgy gondolja (...) azaz nem kell úgy gondolnia, meggyőződése ellenére is köteles úgy gondolnia.”

„üldözöttként – magad is üldöző leszel.”

„A szabad vizsgálódás nevében a hitből kényszeríthet, a hívőből álhívőt kovácsolsz. A házkutatás a szívben és a koponyákban az álhívőket szaporítja.”

„Aki a cáfolattal nem mer szembe nézni: elvakul, és az elvakultságban nincsen igazság.”

¹⁵ KÁNTOR LAJOS: *A szó és a színpad mélysége*. Korunk 1976/7. 502. p.

¹⁶ BERTHA ZOLTÁN: *Sütő András*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1995. 154. p.

„Nem lehet vizsgálati fogság alá vetni a szabad vizsgálódást!”
„Ki-ki a maga értelme felől legyen meggyőződve – ez az egyetlen lehetséges emberi állapot (...) A szabadság nem külsőség, hanem a belső ember”.
„Te régóta már csak tanítasz – nem tanulsz, az íróis is megölte benned a bírót, aki nem titkot, hanem rabot vallat (...) – magad vagy itt az egyszemélyes demokrácia.”¹⁷

Kálvin mindezekre a diktátorok sztereotip válaszait tudja mondani: „az egyszer megtalált igazságban kételkedésnek többé nincsen helye”, a hívekben „kényszerhit legyen inkább, mint tévhit”, és a döntő érv: „elvbeli nézetek” miatt is le lehet tartóztatni embereket, ha azok a „közre nézve” veszedelmesek.

Sütő, ebben az 1974-ben megírt drámában aforizmaszerűen fogalmaz meg emberi jogi tételeket, elveket illetve írja le az elnyomó hatalom természetét. Saját korának politikai valóságát Kálvin magatartásában, saját társadalmának rejtett, titkolt, remélt igazságát Szervét megállapításaiban rögzíti.

A drámában a tragikum három szinten jelenik meg. Egyrészt Szervét bukásában, elítélésében mágyahalálában, másrészt Kálvin és Szervét baráti, testvéri kapcsolatának összeomlásában, harmadrészt pedig Kálvin meghasonlásában, hiszen új uralmi, s mint ilyen zsarnoki rendszere éppen azon inkvizícióhoz kezd hasonlítani, amely ellen Kálvin, Szervéttel együtt korábban hadakozott.

A törvény nem az igazságot, hanem hatalmat vagy éppen az ideológiai uniformizálódást szolgálja, és ez utóbbira nézve az „ellenzékiség”, ártalmasabb és súlyosabb bűn, mint a közönséges bűnösség (bűnelkövetés) vagy akár az ellenségesség. A hatalom elleni, ideológiai bűnök minden másnál súlyosabb elbírálásban és megtorlásban részesülnek. Ez a totális, elnyomó hatalom sajátja, természetének szerves tartozéka.

Az ok (okok) amiért Kálvin mégsem igazi diktátor, hanem igazi hitújító, az, hogy nem önmagának akarta a hatalmat, nem vált öncélúvá számára a hatalom. Hitt abban, hogy a megtalált igazságot, minden áron meg kell őrizni, és ami talán a legfontosabb, hogy nem vált cinikussá, mint a legtöbb diktátor. Hitt eszméinek igazában, ezért, sokkal inkább tragikus hőse a történelemnek és Sütő drámájának is. Szervét amellelt, hogy tragikus hős egyben áldozat is, amit nem lehet elmondani Kálvinról, sem a történelem, sem a dráma kontextusában.

Kálvin természetesen más, mint felbőszült, gátlástalan fanatikus és fanatizált, de azért számító hívei, akik nem engedik ki Szervétet a börtönből, a nyílt hitvitára, amit egyébként Kálvin vállalna is.

Ezek számára már semmi szükség a nagyformátumú személyiségre, Kálvinra. Maga Kálvin is zavarja már a kálvinizmust. Ismerős képlet! A történelem szempontjából pedig Kálvin győz ugyan, de a hatalommal szemben tehetetlen szellem, metafizikai perét, Szervét nyeri meg.

Mindezekon és mindenenen túlmutató ironiája a sorsnak, a történelemnek, hogy a demokratikus államszervezetet megalapozó több elvnek és elméletnek, mint amilyen a hatalommegosztás, a férfi és nő közötti jogegyenlőség, és az önkormányzatiság egyik (ha kezdetleges formákban is) szellemi előfutára éppen Kálvin János, a maga egyházszervezeti modelljével, genfi egyházalkotmányával.

¹⁷ Szövegrészletek a drámából, idézi BERTHA 2003, 155. p.

VII. Következtetések

Mintegy következtetésként: túl azon, hogy általában az irodalmi alkotások elemzése, értelmezése kiváló gyakorlatot képezhet a joghallgatók (általában a jogászok) számára a jogi fogalmak, a jogi normák megértéséhez, megállapítható, hogy konkrétan a négy irodalmi alkotás, a két vers, a két dráma, miképpen szerzőik egész munkássága is, jelentős hatással volt a korra, amelyben éltek, a széles értelemben vett jogrendszerre, jogalkalmazásra, későbbiekben pedig, éppen a politikai rendszer bukására.

Ez utóbbi, a politikai rendszer 1989-es bukására gyakorolt hatása úgy érthető meg, ha figyelembe vesszük az irodalom, önmagán túlmutató társadalmi, politikai szerepét és jelentőségét az erdélyi, a romániai magyar kisebbségi léthelyzetben. Egyetlen, témánk szempontjából releváns vonatkozást említek: ezek az alkotások és szerzőik, ahogyan más művek és szerzők is (bár korántsem az erdélyi irodalom egésze) őrzője, kifejezője volt egy nyugati értékrendhez kapcsolható politikai, jogi gondolkodásnak. Jogászgenerációk nőttek fel és gyakorolták hivatásukat úgy, hogy egyetemi tanulmányaik során nem ismerhették meg a modern polgári államszervezet és demokratikus alkotmányosság alapelveit. Az alkotmányjogi oktatásból kimaradt a hatalommegosztás, a jogállamiság, az alapjogok eszméje, a politikai pluralizmus, a szabadság, a demokrácia nyugati felfogása. Ugyanakkor ha figyelmesen, értő, de legalábbis nyitott értelemmel olvasták (és nem csak jogászok) a korabeli irodalom azon részét, amely szembe mert szállni a rendszerrel vagy legalábbis az abszurdal, éppen bemutatva és leleplezve azt, felfedezhette bennük a jelzett politikai, jogi eszméket, gondolatokat.

Ezen és más irodalmi művek megjelenése, majd betiltása, szerzőik háttérbe szorítása, ellehetetlenítése, alkotói elhallgattatása, olyan élményei az erdélyi magyar társadalomnak, ami aktív résztvevőjévé, vagy hallgatólagos támogatójává tette (a társadalom legalábbis egy jelentős részét) a regnáló politikai rendszer bukásának.

Ami ennél is figyelemreméltóbb, hogy szerintem hatással lehetett, még ha közvetettebben is, a későbbi, immáron demokratikusnak nevezhető, változó, átalakuló jogrendszerre is.

A '90-es romániai rendszerváltó évek politikai pezsgésének aktív vezetői, magyar részről, éppen az írók, irodalmárok voltak, akik korábban szellemi/szakmai egzisztenciájuk, élethelyzetük okán, különböző mértékben ugyan de felvállaltak, felmutattak kritikát vagy éppen ellenállást a rendszerrel szembe (ahogyan voltak a rendszernek végletes kiszolgálói is) és akik ez által hitelesekké váltak az új, megváltozott helyzetben, alkalmasakká, de legalábbis elfogadottakká a politikai szerepvállalásra.

Ezek közül kerültek jelentős politikai, döntéshozó, s mint ilyen jogalkotói pozíciókba (például, Domokos Géza, Szócs Géza, Markó Béla) vagy az átalakuló magyar közéletet, civil társadalmat meghatározó szerepkörbe, (mint Sütő András, Kántor Lajos, Cs. Gyimesi Éva, Egyed Péter, Lászlóffy Aladár és még sokan mások). Az Erdélyben, illetve Romániában élő magyar társadalom számára az irodalom és politika, az irodalom és jog kölcsönhatása mondhatni természetes, és nemcsak az irodalmi alkotásokon keresztül valósulhat meg, de az irodalom művelőinek már-már kötelező de mindenképpen elvárt közéleti vagy éppen politikai szerepvállalása révén is.

A jog és irodalom-kutatásoknak, erdélyi magyar összefüggésben mindig lesz egy olyan érvényes témája, mint az írói/költői életpályák (és műveik) hatása koruk vagy éppen közvetkező kor normatív univerzumára.

Mindezek alapján pedig kimutatható, igazolható az a tézis miszerint ezek az irodalmi alkotások egyfajta kölcsönhatásban álltak az erdélyi, vagy még inkább romániai normatív univerzummal.

ATTILA VARGA

REALITY, FICTION, AND THE ABSURD IN THE
(TRANSYLVANIAN) UPHILL PATHWAYS OF
FORMULATION

(Summary)

Through an analysis of some works of Transylvanian Hungarian literature, the paper presents the clash of social and power narratives from different fields of Law and Literature research. It tries to demonstrate that they influenced, albeit indirectly, the political system of the time and, indirectly, the legal system. By means of a textual analysis and by presenting the philosophy of the literary works cited, it explores the aspects of the relationship between the individual and (State) power that can be interpreted from the point of view of constitutional law. The paper seeks to prove the thesis that fiction can have a significant impact on constitutional thinking and the constitutional definition of the political system by demonstrating the possible intersections between literary and legal interpretations of reality, fiction and absurdity.

ZSIDAI ÁGNES*

Bűnök és büntetések

Ferdinand von Schirach „Der Fall Collini” című művének hermeneutikai elemzése

I. Bevezető – „Nonkomform”

Ferdinand von Schirach, a müncheni születésű (1964) sztárügyvéd 45 évesen kezdett novellákat írni, és újabban már színpadra is lépett. A „Bűnös”, az „Ártatlan” a „Büntetés” című novellás köteteiben saját büntetőjogi eseteiből szemezget, regényei, mint például a magyar nyelven „Collini nem beszél” címmel megjelent, megfilmesített „Der Fall Collini”,¹ a „Tabu”, a „Gott” (Isten) vagy a legújabb „Regen” (Eső) című nemzetközi best-

* habilitált egyetemi docens, ELTE ÁJK

¹ A műből 2019-ben azonos címmel rendezett drámai hangvételű nagy sikerű filmet Marco Kreuzpaintner Elyas M'Barek (Leinen), Franco Nero (Collini), Heiner Lauterbach (Mattinger), Alexandra Maria Lara (Johanna) Manfred Zapatka (Meyer) szereplésével. Felmerül a kérdés, hogy a regény-és filmbéli eset vajon megtörtént-e a valóságban? A „Collini-eset” mint konkrét történet fikció, mögötte azonban a német jogalkotás és igazságszolgáltatás történetének nagyon is valóságos, sötét fejezete húzódik meg: egy volt náci által kidolgozott egy 1968-as aprócska törvénymódosítás (Dreher-törvény) lehetővé tette, hogy elévülésre hivatkozva náci ezrei elkerüljék a potenciális jogi felelősségre vonást. A karakterek között is van némi párhuzam a valósággal: a meggyilkolt iparos, Hans Meyer figurája – mint ezt Ferdinand von Schirach maga is megerősítette – egy valóban létezett SS-tisztre, a „genovai mészárosként” elhíresült Friedrich Engelre épül, aki sok olasz partizán lelövéséért volt a felelős. <https://www-filmstarts-de.translate.google/nachrichten/18536910.html?> (2024.02.14.). Engel a háború után hosszú ideig bujkált. 1969-ben a német hatóságok nyomozást indítottak ellene, de – az említett törvényre hivatkozva – nem emeltek vádat, és az ügy 1970-ben véget ért. 1999-ben az olasz katonai bíróság 246 gyilkosság elkövetése miatt távollétében elítélte. 2002-ben Hamburgban bíróság elé állították, és 59 rendbeli gyilkosság vádjával hét év börtönbüntetésre ítélték, ám magas kora miatt felfüggesztették az ítéletet. 2004-ben Németország legfelsőbb bírósága, a Bundesgerichtshof hatályon kívül helyezte a korábbi ítéletet azzal az indokkal, hogy – Engel beismert vallomása ellenére – a gyilkosságok nem nyertek bizonyítást. Sőt, életkorára és egészségi állapotára tekintettel nem engedélyezték, hogy új eljárás induljon gyilkosság vádjának megállapítására. 97 évesen szabadlábon halt meg. A könyv és megfilmesítése továbbá eltér a szokásos német büntetőeljárás forgatókönyvektől, inkább amerikai dramaturgiát követ. Az első öt, meglepetéseket nem tartalmazó tárgyalási nap után, amelyen vád előadása és a tanúkihallgatások le is zajlottak, az eljárás váratlan elnapolását kihasználva, a rendőrség és ügyészség tehetetlensége miatt Leinen (alias von Schirach?) kezébe veszi a nyomozást, az „igazságkeresést”. A tárgyalóterembe visszatérve immár nem a bíróság lesz az

sellerekké váltak. „Terror” című – mintegy negyven országban: Németországtól, Japánig, Szlovéniától Venezueláig, Magyarországtól Izraelig másorra tűzött – drámájában a nézőket is megszavaztatja a főhős felmentése vagy elítélése kérdésében.

Fáradhatatlan igazságkereső – jobban mondva kérdésfeltevő, mert a válaszokat nekünk kell megtalálnunk. („Én csak kérdéseket tudok feltenni... mert én a legtöbbre nem tudom a választ...”²) Tömör, mondhatni száraz hangvételű irodalmi műveiben, közéleti megszólalásaiban, interjúiban az élet, a magány, a csend, a halál, az empátia a főszereplők, olyan alapvető társadalmi, politikai, jogi és erkölcsi témákat feszeget, mint a méltóság, a szabadság, a szeretet, a gyűlölet, a bűn, a vezeklés. Kezei alatt a büntetőeljárás jogi irodalomává válik: alkalmassá, hogy vádlottak és vádlók, tanúk és ügyvédek, ügyészek és bírák szerepegyüttesében lebontsa a sztereotípiákat, bemutassa az érzelmek és érvek, a morál és a jog drámai összeütközését, a jogszolgáltatás és az igazság kiderítésének aprómunkáját, akár lehetetlenségét, alkalmasint a hatalmi gépezet elnyomó jellegét. A színpadon „csak két hős marad: az „Erkölc” és a „Jog”.³

Von Schirach számos hazai és nemzetközi irodalmi díjat kapott, köztük Kleist-díjat is. A *Der Spiegel* „nagy történetmesélőnek”, a *New York Times* „rendkívüli stylistnak” nevezte, az *Independent* Kafkához és Kleisthez hasonlította, a *Daily Telegraph*-ban azt írták róla, hogy ő „az európai irodalom egyik legjellegzetesebb hangja”.⁴ A siker mögött nyughatatlan, kétkedő, soha nem ítélező, nehéz természetű, a nyilvánosságot magától távol tartó ember rejlik. Magányosan ül kedvenc berlini kávézójában, kezében az elmaradhatatlan „Kaffee und Zigaretten”-⁵, ahogy egyik esszékötetet címe szól.

II. A történet és a szereplők – kérdésfeltevések

2001 májusában járunk. *Fabrizio Collini* feddhetetlen életű nyugdíjas olasz vendégmunkás – aki 34 évig dolgozott kifogástalan szerszámgyártóként a Mercedes Benznél – újságírónak kiadva magát berlini hotelszobájában brutálisan meggyilkolja a 85 éves *Jean-Baptiste Meyer* német iparmágnást. Az áldozatnak négy lövedék fúródott az agyába, koponyája a rúgásoktól összetört. Az elkövető azonnal feladja magát.

Kirendelt védőjének, az anyai ágon török származású kissé naív, kissé esetlen szimpatikus fiatalembernek, *Caspar Leinen* kezdő ügyvédnek ez élete első nagy esküdtbíróági ügye: szakmailag óriási lehetőség a kiugrásra. Amint kiderült, a nagy tekintélyű áldozat – akit ő *Hans Meyer* néven ismert –, a Német Szövetségi Érdemrend viselője, Konrad Adenauer, Helmut Kohl jóismerőse, egyben a szülei által magára hagyott sorsú Caspar ifjúkori támogatója: egyfajta pótapa. Neki köszönheti diplomáját, még mindig annak lestrapált kocsiját használja. A könyv visszaröpít minket a '70–80-as évekbe, a Meyer-család München melletti rezidenciájába, ahol a fiú iskolatársával, egyben legjobb barátjával, Philippel, Meyer fiúunokájával tölti serdülőkorát, beleszerelmesedve *Johannába*, az áldozat lányunokájába. Philipp érettségijük után szüleivel halálos balesetet szenved, Leinen kapcsolata a család élő tagjaival megszakad.

ügy ura: a magánvádoló Mattinger hív be történész szakértőt, akinek kikérdezésével (és a filmben egy további tanú váratlan megjelentetésével) a fiatal ügyvéd voltaképpen átveszi a bizonyítási eljárás irányítását.

² <https://www.goethe.de/ins/hu/hu/kul/mag/20848876.html> (2024.02.03.).

³ <https://www.goethe.de/ins/hu/hu/kul/mag/20848876.html> (2024.02.03.).

⁴ SCHIRACH, FERDINAND VON: *Der Fall Collini*. Btb. München, 2017. 1. p.

Az áldozat Hans és Jean-Baptiste Meyer azonosságának kiderülésekor rögtön felvetődik Leinenben az erkölcsi kétség: *vállalja az ügyet*, egykori pártfogója, szerelme imádott nagyapja gyilkosának védelmét, vagy *kérje felmentését*? Az eljárási szabályok szerint érintettségét kötelező lenne jeleznie. Perből való kiengedését kérő beadványát bemutatja a család mellékmagánvadászt képviselő híres ügyvédnek, *Richard Mattingernek*, aki Caspar egykori büntetőjogi professzora, rajongott példaképe volt. A számára komoly kihívást jelentő tapasztalt büntetőjogász részben szakmai okra hivatkozva – pl. nincs összeférhetetlenség vagy megrendült bizalmi viszony vádlott és védő között –, részben etikai indok miatt („Most már felelősséggel tartozik azért a férfiert, aki odabent egyedül magára számíthat”⁵) lebeszéli a beadványról. Mattinger még a ’70-es években tűnt fel terroristák védelmezőjeként, akik a 68-as diáklázadások idején az első számú ellenségnek számítottak. Míg a védők rendszerint harcba szálltak a demokrácia védelmében a vádlottak jogaiért – sokszor azonosulva az elkövetőkkel –, Mattinger higgadtabb volt, „valójában csakis a jogszerűséget képviselte, hitt a jogállamban”.⁶ Közel 2.000 perben szerepelt védőként, emberölési pert nem veszített, időközben klientúrája is megváltozott – az alvilági figurák elmaradtak, tekintélyes emberek váltották fel őket.

Az eljárás (történet) alapproblémája azonban az, hogy „Collini nem beszél”: kitartóan hallgat az indítékairól. Az elkövetés módja bosszúállásra utal, de az áldozat és tettes között semmilyen kapcsolat nem igazolható. „Nem akarok neked problémát okozni”, „úgy sincs semmi értelme”, „az igazság senkin nem segít” – magyarázkodik Collini.⁷ Az okokról való hallgatás újabb erkölcsi és jogi problémákat vet fel: *hogyan lehet védeni azt, aki nem akarja, hogy védjék? Vajon indokolható-e a szándékos emberölés, az önbíráskodás?* Elérhető-e, hogy szándékos emberölés helyett halált okozó testi sértés legyen a minősítés? Amennyiben a tettes nem árulja el az indítékát, úgy az elkövetőnél feltételezni kell az aljas szándékot, ha azonban érzelmileg indokolható a szörnyű tett, úgy az enyhítő körülménynek számít.

A Hit, Igazságosság, Kötelkedés, Békülékenység, Hazugság és Igazságosság allegóriáit szimbolizáló igazságügyi katedrális, a Königliches Criminal Gericht (Királyi Büntetőbírórság) csarnokán áthaladva a megtelt tárgyalóterembe lépünk. A per *gyilkosság vádjával* indul, a magánvadászt, az esküdttbírórság számára kezdetben rutinmunkának, Caspar számára vesztesre állónak ügynek tűnik. Collini még mindig nem beszél. A rejtély nem hagyja nyugodni a fiatal ügyvédet: az aktákat újra-és újra átkutatva a gyilkos fegyver *Walther P38*-asának fotója mint emlékezetfoszlány kúszik be a képbe. A véletlen közrejátszik: vadászattal foglalkozó vérszerinti apja révén – akit születésnapján telefonon felköszönt –, megbizonyosodik, hogy ez modell volt a német Wehrmacht standard fegyvertípusa. Egy betegség miatti tárgyalási szünetet kihasználva Caspar öt napra beveti magát a Szövetségi Levéltár ludwigsburgi kirendeltségébe, amely a nemzetszocialista bűnök felderítésére jött létre még 1958-ban, ám – az olvasó/néző még nem tudja, mit talált. Nem így a Meyer-Werke főtanácsadója, Baumann, aki Berlinben Mattinger hatvanötödik születésnapja ünnepelésére rendezett partiján megpróbálja rábeszélni a fiatal ügyvédet, hogy busás megbízás ellenében mondjon le Collini mandátumáról. Az ajánlatot Leinen visszautasítja, és elhagyja a partit.

Ezt követően a Ludwigsburgban talált akták alapján Leinen a bíróság elé tárja, hogy a fiatal *Hans Meyer milánói SS-Sturmabführerként partizánokat* lövetett agyon. Újabb

⁵ SCHIRACH, FERDINAND VON: *Collini nem beszél*. Partvonal. Budapest, 2013. 44. p.

⁶ SCHIRACH 2013, 35. p.

⁷ SCHIRACH 2013, 82. p.

időutazás során a szálak 1943-ba, egy olasz faluba, egy kis tanyára vezetnek. Ekkor már németek kiszabadították és visszaállították hatalmába Mussolinit és ellepték az országot. Erről a kilenc éves Fabrizio vajmi keveset tudott. De visszacsengtek fülébe partizán apja szavai („a háború örökség – „follia”), retinájába égett egy német katona arca, aki nővérét megbecstelenítette és megölte.

Caspar a bíróság elé tárja a tényeket – annak tudatában, hogy Johannával való újraélelt viszonyát végleg elveszíti. Kiderül, hogy 1944. május 16-án egy merénylő genovai kávézóban két német halálát okozó bombamerényletet követett el, melyet hathatós „*megtorlási intézkedés*” követ: Meyer húsz partizán – többek között Collini apja, Nicola – agyonlövését rendeli el. Collini indítéka, hogy megbosszulja ezt a tettet, most már világossá válik. „De miért csak most?” *Miért várt a tettes a bosszúállással több, mint fél évszázadot?* Értelmetlennek tartja a megszólalást, vagy hallgatásával meg akarja alázni a német igazságszolgáltatást? Meg kellett várni az utolsó rokon nagynéni halálát, aki elviselhetetlennek tartotta volna, hogy Collini a gyilkos németek börtönébe kerüljön – hangzik a válasz, immár Collini szájából. Számára most ért véget a háború.

A történet itt válik igazi jogi drámává – persze nem elhagyva az igazság és a morál mezsgyéjét. Felmerül a kérdés: *megengedett volt a megtorlás vagy jogtalan? Gyilkosság történt vagy emberölés? Arányos vagy aránytalan?* Mattinger – tanúként idézve a ludwigsburgi levéltár a jogász-történész vezetőjét – bizonyítani kívánja: bár Meyer tette hidegvérű gyilkosra vall, az jogilag megfelelt a németek és a szövetségesek által is követett nemzetközi szabályoknak. Jóllehet, a polgári lakosság körében százezres nagyságrendekre tehető az áldozatok száma, a felek kivégzéseikkel a lakosság elrettentésül „jogosan”, mondhatni jogszerűen torolták meg az ellenük elkövetett merényleteket. Az amerikai nürnbergi törvényszék kimondta, hogy az emberölés „barbár őskori cselekedet”,⁸ de bizonyos feltételek fennállása esetén megengedett: így nem lehet nőket és gyermekeket kivégezni; kísérletet kellett tenni a valódi tettesek kézre kerítésére; az embereket a kivégzés előtt nem lehetett megkínózni (a golyó általi halál nem számított annak); a kivégzéseket utólag közhírré kellett tenni az elrettentés céljából. Arra nem volt szabály, hogy milyen *arányban* érheti a lakosságot a megtorlás – Hitler ezt 1941-ben egy a tízhez arányban állapította meg. Abban tehát nem volt kifogásolnivaló, hogy két német katonáért húsz „bandita” partizán kivégzése járt. A nemzetközi jog valamennyi kritériuma érvényesült – Meyer eljárása tehát formális értelemben az akkori nemzetközi hadijog szerint legális volt. Mattinger – a jogállamiság védelmében – azonban nem pihen babérjain, hanem tovább emeli a tétet. *Vajon keresett-e a vádlott a jogállami elégtételt?* S a válasz igenlő: 1968–69-ben az ügyészség Collini és nővére feljelentésére valóban nyomozott Hans Meyer ellen, de az eljárást megszüntették.

De *miért nem emeltek vádat?* A vádemelés elmaradása azt jelenti, hogy a partizánok kivégeztetése engedélyezett cselekmény lett volna? Ezt a kérdést már a fiatal ügyvéd teszi fel a szakértőnek. A cselekmény azért nem büntethető, mert az egy – a diáklázadások évében, a rendkívüli állapotok közepette beiktatott –, 1968-as törvény módosítás, az un. *Dreher-törvény* értelmében a cselekmény elévült – mint ahogyan annyi más felsőbb „parancsot” csak teljesítő és egyéb un. „íróasztali elkövető” bűnsegedek tettei. *Az erkölcs győzelme a jog felett?* (A filmben a hatásfokozás kedvéért Caspar keserű győzelmet azzal tetézi, hogy feltárja: Mattinger kezdő jogászként kidolgozója volt az „amnesziát” lehetővé tévő törvényjavaslatnak.)

⁸ SCHIRACH 2013, 130. p.

Kiderül hát az igazság, az ítélethirdetés azonban elmarad: Collini cellájában; öngyilkosságot követ el. Az ellene indított eljárást megszüntetik.

*

III. Schirach személyes történelme

„Úgy éreztem, hogy végre magam is írnom kell valamit a nemzetiszocializmusról, pontosabban arról, hogy a szövetségi köztársaság mit tett az örökségével” – nyilatkozza von Schirach a *Die Zeit* hetilapnak adott interjújában.⁹ A Collini nem beszél című könyv hőse, Caspar egy „titok”: az elhallgatott indíték után nyomoz. A könyv szinte ajánlja magát a hermeneutika feldolgozás számára. A „rejtély” megoldása feltehetőleg abban a tudásszociológiai és hermeneutikai tételben rejlik, hogy egyetlen mű sem függetleníthető a gondolkodói, alkotó személyiségétől, előítéleteitől és világnézetétől, hitvallásától, társadalmi- és eszmetörténeti szituációjától, azoktól a kultúrproblémáktól, melyek erőterében az alkotó személyiségének és művének „egysége” kifomálódik. A kisregény túlnyúlik a Collini-eseten, a személyes sorsában családja történetét megszenvedő író annak bemutatásához kíván adalékot nyújtani, hogy *Németország hogyan, milyen ellentmondásos módon viszonyul a saját náci múltjához?* Közelebről: a második világháború utáni igazságszolgáltatás az elitjogászok közreműködése révén jogdogmatikai köntösben, minden erkölcsi jóézés ellenében miként tette lehetővé a náci múlttal rendelkező, ám ügyesen rejtőzködő, a korábbi tetteiket letagadó személyek, tettesek, részesek és egyéb elkövetők számára a felelősségre vonás elkerülését, sőt, a gazdasági, politikai közélet különböző szintjeire történő visszaszivárgását, karrierök befutását.

„Családi múltjának terhét hordozza, depresszióban szenved és aggódik hazánkért. De otthonra lelt a művészetben”¹⁰ – vezeti be a Stern folyóirat az íróval készített interjút. 15 könyv, 10 millió eladott könyv, sikeres előadások és filmek ellenére úgy érzi: „Nekem hiányzik a boldogság ajándéka.”¹¹ Nyíltan vall depressziójáról, az elszegényedéstől való félelméről. „Mindig azt képzelem, hogy holnap reggelre vége lesz.”¹²

Von Schirach irodalmi munkásságában egyik központi szereplő a *magány* maga: 15 éves, mikor alkoholista apja véget vet életének, de a fiú is foglalkozik ezzel a gondolattal. Írásunk főszereplője Collini maga is öngyilkos lesz, Isten című könyve az önkéntes eutanázia kérdésével foglalkozik, új könyvében igazolva látja a Nobel-díjas Hemmingway öngyilkosságát, és még sorolhatnánk. Epiktétosz tanácsára mindent a halál felől néz: „a dolgokat a halál felől szemlélni a derűlátás gyakorlása”.¹³ Pedig von Schirach büntetőjogi karrierje magasan szárnyal: többek közt a „Mauerschütz”-perekben saját morális felelősségét egyedül elismerő Günter Schabowski NDK-s vezető védőügyvédjeként vált híressé.

Von Schirachnak – családi okok miatt is – óhatatlanul szembe kellett néznie a totalitárius diktatúrák, így a náciizmus okozta szenvedések következményeivel, azok kezelésével, fel-

⁹ <https://www.theguardian.com/books/2011/sep/07/german-author-grandfather-nazi-past> (2024.02.03.).

¹⁰ SCHMITZ, GREGOR PETER – ROSS, HANNES: *Ferdinand von Schirach über seine Depressionen. "Ich stelle mir immer vor, dass es morgen früh vorbei ist"*. Stern 2023/35.

¹¹ SCHMITZ – ROSS 2023.

¹² SCHMITZ – ROSS 2023.

¹³ SCHMITZ – ROSS 2023.

dolgozásával. Amit a németet úgy hívnak: „Vergangenheitsbewältigung”. Der Fall Collini című könyvében *nagyapja karakterén* keresztül formálja meg a kegyetlenül meggyilkolt volt náci figuráját, mintegy nyilvánosan „kiírja magából” a felmenői okozta személyes szenvedését. Dédnagyapja Hitler egyik hivatásos fotográfusa Heinrich Hoffmann volt – tegyük hozzá, nem értett egyet a zsidóüldözéssel. Anyai dédapja Fritz Kiehn cigarettagyáros, NSDAP-parlamenti képviselője. A legfájdalmasabb pontot azonban a nagyszülei, főképp nagyapja jelentik számára. „12 éves voltam” – írja. „A történelemkönyvünkben volt egy fénykép róla: 'Baldur von Schirach, a Hitlerjugend vezetője'. Még most is látom.”¹⁴ Kezdetben nem tudta felfogni, hogy a nagyapja, egy kedves, kulturált, olvasott ember Hitlerrel való személyes találkozása után hogyan léphetett be a náci pártba, már 18 évesen. „Ha olyan néven nősz fel, mint az enyém, legkésőbb 15–16 éves korodig fel kell tenned magadnak néhány alapvető kérdést, és néhány nagyon alapvető választ kell adnod, amivel együtt tudsz élni. Ez a te felelősséged” – nyilatkozik von Schirach a Focus magazinnak.¹⁵

Baldur von Schirach (1907–1974) a náci birodalmi ifjúsági szervezet, a Hitlerjugend első számú vezetője volt, aki ebbéli minőségében többek között 5 millió gyermek menekülését szervezte meg a szövetségi csapatok által bombázott városokból. Franciaországi harcoló katonatisztként vaskeresztet kapott. 1940–45 között bécsi Gauleiter és birodalmi kormányzó, 185 ezer zsidó deportálásában játszott kulcsszerepet. 1943 után kegyvesztett lett, de megtarthatta állását. *A nürnbergi per vádlottjaként* azt állította, hogy nem tudott megsemmisítő táborok létezéséről, de végül 1946-ban a bécsi zsidók deportálása miatt húsz év börtönre ítélték. 1966 szeptemberében, büntetése letöltése után engedték ki, memoárját „Hittem Hitlerben” címmel írta meg. Unokája szerint mérhetetlen bűne megbocsáthatatlan. Nagyapjától felesége, *Henriette von Schirach* (1913–1992) ugyan 1949-en elvált, de az unoka csalódása esetében sem maradt el. Az író kezdeményezésére 2019-ben tanulmány készült a Német Kulturális Vagyonszerzési Központ segítségével a náci családok által a zsidóktól elkobzott műkincs vagyona ügyében. Megemlíti róla, hogy 1943-ban vitája volt Hitlerrel a zsidó nőkkel való bánásmód miatt. A háború után Henriette elkobzott műalkotások, bútorok, könyvek százait igényelte vissza, és meg is kapta azokat. „Az a tény, hogy nagyanyám még a háború után, Auschwitz felszabadításának képei után is követelte a hatóságoktól a zsidó családoktól elrabolt tárgyakat és műtárgyakat, szégyennel és dühvel tölt el. Ez egy második büntetés, a szörnyű bűnök megismétlődése, egy újabb rablás.”¹⁶ Több könyvet, számos visszaemlékezést írt, mindezekből a leghíresebb „A dicsőség ára”.

IV. A német *Vergangenheitsbewältigung*

Ezt az egy-az egyben lefordíthatatlan szót, amit a múlttal való kritikus szembenézést, a múlt jövő érdekében való uralását jelenti, a németektől az egyesülés után tanulta meg a világ, de legalább is mi: diktatórikus múlttal terhelt európai társadalmak.¹⁷ Vannak, aki a német „mintát” sikertörténetként, követendő példaként állítják be, mások éppen kudarcot látnak

¹⁴ <https://www.theguardian.com/books/2011/sep/07/german-author-grandfather-nazi-past> (2024.02.05.).

¹⁵ <https://www.theguardian.com/books/2011/sep/07/german-author-grandfather-nazi-past> (2024.02.05.).

¹⁶ https://de.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_von_Schirach (2024.02.14.).

¹⁷ ZSIDAI ÁGNES: „*Vergangenheitsbewältigung*”. *Adalékok a Stasi-örökség német feldolgozásához*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor. A Történelmi Hivatal évkönyve*. 1999. Alföldi Nyomda Rt. Budapest, 1999. 286–298. pp.

benne. Ám mint mindig, a valóság ellentmondásos: az eufóriától a kiábránduláson keresztül a tehetetlen dühig mindent magába foglal. Paradoxon, hogy – álláspontom szerint – épp a legjobban szembesülő, és az egyik legdemokratikusabb társadalom esetén a legnagyobb szkepszis a sikert illetően.

A háború utáni Németország tekintetében folytatandó politika elvi kérdéseit a szövetségesek már a háború alatt is tárgyalták. Megszállási politikájukat az un. *négy „D”* határozta meg, vagyis: 1. a denácifikáció (náciatlanítás); 2. a demokratizálás; 4. a demilitarizálás (lefejeztetés); 4. a decentralizálás.¹⁸

A szövetséges hatalmak által a háborús bűnösnek tekintett személyek felelősségre vonásának szándékát Churchill már egy 1941-es októberi beszédében megfogalmazta, majd ezt követte 1943-ban az Egyesült Nemzetek deklarációja Moszkvában, de hasonló szellemben fogalmaztak Teheránban, Jaltában, Potsdamban és az 1945. július 17-től augusztus 2-ig tartó berlini konferencián is. 1945. augusztus 8-án a megegyezés született Londonban a – később a nürnbergi pereket lefolytató – Nemzetközi Katonai Bíróság létrehozásáról.¹⁹ Ugyanakkor arról is volt hallgatólagos megállapodás, hogy a „középszintű náci mészárosokat” a cselekmény által érintett országokban fogják elítélni.

Ám az általános elveken túl a represszió formái és intenzitása országoként változtak, a nemzetiszocialista szervezetek és személyek felelősségre vonása, a lakosság szembe-
sítése a közelmúlttal – talán nem csak a végrehajtás illető egységes rendelet hiányában – megszállási övezetenként is másképp zajlottak le. Természetesen a legnagyobb méretű Németországban volt, ahol a „denácifikáció” tömegeket érintett.

Németországban kb. 8,5 millió NSDAP-tagot regisztráltak, a háború után mintegy 3,5 millió feljelentés érkezett a felelősségrevonás ügyében. A három nyugati övezetben körülbelül 250.000 személyt internáltak, a katonai bíróságok 5.000 ítéletet – köztük 800 halálosat – mondtak ki. A politikai, közigazgatási és vállalati személyzet ellenőrzése céljából igazolás alá vontak száma csak az amerikai zónában meghaladta a hárommilliót, azaz az itteni felnőtt lakosság 28 %-át. A szovjet megszállási övezetben gyorsan, szigorúan, önkényesen és teljesen mértékben náciatlanították az egész közigazgatási apparátust, illetve a gazdasági szerveket, amely mintegy félmillió embert érintett, majd a téma az „antifaszizmus” jegyében lekerült a napirendről.

1. Nürnbergi perek

A legnagyobb reményeket az 1945. november 20-tól 1946. október 1-ig tartó un. *nürnbergi perekhez* fűzték a nyugatiak, amelyeket 12 másik per követett. A perben bűnöző szervezeteknek nyilvánították a náci pártot, az SA-t, az SS-t, a Gestapo-t, a SD vezető testületeit, a hadsereg vezérkarát és a birodalmi kormányt. A huszonnégy vádlottra tervezett vádlottcsoport létszáma lecsökkent, tizenkét vádlottat *kötél általi halálra* (ebből tizet hajtottak végre), hetet letöltendő börtönbüntetésre ítélték, hármat pedig felmentettek.

¹⁸ NAGY, NIKOLETTA: *Németország kettészakadása a második világháború után*. Beregszász, 2017. <http://genius-ja.uz.ua/images/files/nagy-nikoletta-nemetország-ketteszakadása-a-masodik-vilaghaboru-utan> (2024.02.05.).

¹⁹ A kérdés jogi alapjainak kimunkálásán elsősorban Raphaël Lemkin jogtudós dolgozott, tőle származik a genocidium (népirtás, népgyilkosság) fogalmi rendszere is. LEMKIN, RAPHAËL: *Le crime du génocide*. Revue de Droit International, de Sciences Diplomatiques et Politiques 1946. 213–222. pp.

Az eljárással azonban több *probléma* is akadt:

1. A per *egyedi* volt a korabeli *nemzetközi* jogrendszerben, mert a történelem során először vontak büntetőjogi felelősségre vesztes ország vezetőit támadó háború indítása miatt. Korábban még nem állítottak fel illetékes nemzetközi bíróságot, és a szövetségesek sem voltak teljesen ártatlanok – hogy „csak” a szovjetek katyn-i mézárására, a francia Vichy kormány kollaborációjára, a britek szőnyegbombázására, az amerikaiak kereskedelmi hajókat is érintő tengeri csatáira utaljunk. Felmerült a kérdés: *miért a szövetségesek* ítélik meg a legyőzöttek felett? Vitathatatlan, hogy a háborúban a náci követek el a legtöbb és legbestiálisabb kegyetlenséget. A nemzetközi közvélemény számára jószérivel csak az haláltáborok megnyílása-kor – sőt még évtizedekkel később – vált mindez ismertté. Ám az is kétségtelen, hogy a szövetséges nagyhatalmak célja nem csak háborús igazságszolgáltatás volt, hanem az is, hogy bizonyítsák erőfölényüket.
2. Vita volt a legismertebb háborús bűnösök megbüntetésének mikéntjéről is. Churchill és több amerikai politikus azon a véleményen volt, hogy akik háborús bűnösként rákerülnek a listára, azok azonosítás után rögtön agyonlőhetőek. Ellenben Sztálin (!) azt mondta: „Képtelen gondolat, hogy bírósági eljárás nélkül hajtsanak végre kivégzéseket; ebben az esetben azt mondaná a világ, hogy félünk a gonosztevők bíróság elé állításától.”²⁰ Mindettől függetlenül Nyikicsenko, a szovjet hadbíró – csakúgy, ahogyan azt amerikai Jackson főügyész – mindenki esetében halálos ítéletre szavazott.
3. A vádak négy csoportba osztották, úgy mint a béke elleni bűncselekmények, a háborús bűncselekmények, az emberiség elleni bűncselekmények és az özszeesküvés az előző három bűncselekmény elkövetésére.
4. *Üres székek* a vádlottak padján – Hitlert, a propagandavezér Gobbelt és a SS-főnök Himmlert öngyilkosságuk miatt nem tudták felelősségre vonni. Egyebekben csak a *tettes* minősítésű elkövetők kerültek terítékre, a bűnrészesek (!) nem.
5. A vádlottak nem tanúsítottak megbánást, egy kivételével senki nem vallotta magát bűnösnek. „*Parancsra tettem*”, „Nem tudtam semmiről” – hangzott a jól ismert válasz. Alapvető jogelméleti és gyakorlati problémát jelentett az *visszamenőleges* ítékezés is, – ezzel együtt a *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* elvei félretételének kérdése –, vagyis az, hogy lehet-e visszamenőleg számon kérni olyan cselekedetet, amely elkövetésekor nem volt büntetendő, vagy mint megtorlás, maga is engedélyezett volt a nemzetközi jog által. A határvonal vékony volt, mert az ártatlan civilek és hadifoglyok legyilkolását az akkori német törvények és az akkori nemzetközi egyezmények is tilalmazták. Vérlázítóan igazságtalan lett volna, ha az egyébként helyes *ex post facto* tilalmának betartásával felmentik a nürnbergi per fővádlottjait. Az ítélező szövetségesek el akarták kerülni a győztesek jogán való, bosszúállásból fakadó önkényes jogszolgáltatás vádját. Ezekre az alapvető jogelméleti és gyakorlati problémákra *Gustav Radbruch* német jogtudós nyújtott segítséget az ítélezőknek: az a törvény, ami eleve nem törekszik az igazságosságra, elveszíti jogi jellegét – hangzik az ismert *formulája*.²¹

²⁰ https://hu.wikipedia.org/wiki/Nürnbergi_per (2024.02.15.).

²¹ Gustav Radbruch (1878–1949) német jogtudós és jogfilozófus, büntetőjogász, politikus. A Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) tagjaként 1920 és 1924 között parlamenti képviselő. A Weimari Köztársaság

2. Nácitlanítás a mindennapokban

Az *Entnazifizierung* azonban többet/mást jelentett, mint a főbűnösök megbüntetése. Az Egyesült Államok különösen nagy elszántsággal, de kevés tapasztalattal látott hozzá a német társadalom átvilágításához és az átnevelés végrehajtásához. Az volt a terv, hogy a közigazgatás, a gazdasági élet, az oktatás, a tudomány, a művészet fasisztáktól történő megtisztításával és a *reeducation* (átnevelés) révén lebontsák „a német kollektív identitás mélystruktúráit”. ... „Már a háború éveitől tanulmányok sora született, amelyek elemezték a német politikai és katonai vezetők viselkedésének kulturális, társadalmi és ideológiai beágyazottságát, valamint feltérképezték a német lakosság pszichológiai profilját, karaktervonásait és lelkiállapotát.”... Háborúellenes német emigránsokkal latolgatták az esélyeket. „Max Horkheimer derűlátó volt, szerinte a fiatal generáció meggyőzésével elképzelhető a demokratikus átalakítás, és ennek terepe az oktatás lehet... Alfred Döblin azonban szinte reménytelennek tartotta az átnevelést, mert a németek többségét nácinak tartotta. Bruno Frank sem volt sokkal optimistább, aki úgy vélte, az amerikai megszállásnak legalább egy nemzedéknyi időre kell szólnia, különben esélytelen az átnevelési program. Lion Feuchtwanger pedig egyenesen hárommillió náci kivégzésére buzdította az amerikaiakat”.²²

A feladat oly hatalmasnak bizonyult, hogy már 1946-ban az amerikaiak főleg laikusokból és kevés jogászból német bíróságokra, ún. *Spruchkammer*-ekre bízta az ügyek vitelét. Amerikai kezdeményezésre kidolgoztak egy száz kérdésből álló *kérdőívet*, amelyet minden 18. életévét betöltött német állampolgárnak ki kellett töltenie. Olyan kérdések szerepeltek benne, mint pl. adja meg „név szerinti származását és éves jövedelem összegét 1931. január 1. óta”, „soroljon fel minden Németországon kívüli utazást és tartózkodási helyet – beleértve a terepgyakorlatokat is”, „adja meg, hogy tagja volt-e a felsorolt szervezetek valamelyikének, és milyen rangot és tisztséget töltött be: NSDAP, SS tábornok, Waffen-SS, SS Biztonsági Szolgálat, SA, Hitlerjugend, beleértve a BDM-et (Bund Deutscher Mädel), Kraft durch Freude, NS Frauenschaft, NS Ärztebund, NS Lehrerbund, Institut zur Erforschung der Judenfrage ...”.²³ A kérdésekre csak *igennel* vagy *nemmel* lehetett válaszolni, és nem lehetett véleményt,

igazságügyminiszterként számos kiemelkedő jelentőségű törvény kidolgozását irányította. A náci rezsim alatt elsősorban kulturális-történelmi témájú munkákat írt, visszaautósított mindenfajta kapcsolatot a hatalommal. 1945-ben Heidelbergben dékánválasztották. Radbruch jogfilozófiai munkásságának egyik legfontosabb eleme a jog és erkölcs viszonyának vizsgálata. A Rhein-Neckar-Zeitung-ban 1945. szeptember 12-én megjelent *Öt perc jogfilozófia* című írásában elutasítja mind a katonák („A parancs az parancs”), mind a jogászok („A törvény az törvény”) felelősségelhárító argumentumait. A törvénynek és érvényességének jog pozitivista felfogása védteletlené tette a jogászokat, miként a népet is, az önkényes, kegyetlen és bűnös törvényekkel szemben. Vallja, hogy minden jogi tételezésnél léteznek erősebb jogelvek, amelyeket természetjognak vagy észjognak neveznek, így az azoknak ellentmondó törvény nem érvényes. Míg a kisebb mértékben igazságtalan törvények igazságtalanságuk ellenére – jogbiztonság érdekében – igényt tarthatnak érvényességre, a súlyosan igazságtalan törvények jogi jellege is hiányzik, így nem kötelezőek. „Ahol az igazságosságra már nem törekszenek, ahol az egyenlőséget, mint az igazságosság magját semmibe veszik, ott a törvény nemcsak 'helytelen jog', hanem inkább hiányzik belőle egyáltalán a jogi jelleg. Mert a jogot – a pozitív jogot is – nem tudjuk másképp definiálni, mint rendként és szabályként, mely értelmének megfelelően az igazságosság szolgálatára hivatott. E mércén mérve a nemzeti szocialista jog összefüggő részei sohasem tettek szert az érvényes jog méltóságára.” RADBRUCH, GUSTAV: *Törvényes jogtalanság és törvény feletti jog*. In: Varga, Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1977. 136. p.

²² FRANK TIBOR: *Szabadság és felelősség. Az Egyesült Államok és a németországi nácitlanítás a második világháború után*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 2014. 10. p.

²³ <https://www.deutschlandfunk.de/entnazifizierung-vor-75-jahren-demokratie-grundstein-mit-100.html> (2024.02.05.).

indoklást hozzáfűzni. A választól és annak felülvizsgálatától függött a *föbűnös* (nemzeti szocialisták), a már *felelős bűnös*, a *kevésbé bűnös* (akiknek voltak enyhítő körülményeik), a szimpatizáns *követők* és a *felmentett* kategóriák szerinti besorolás. Ez utóbbiak bizonyítani tudták, hogy ellenálltak (pl. „elfordultam, ha megláttam egy náci”, „próbáltam segíteni, ahol tudtam”, „nem tettem ki az üzletre a táblát: ’zsidót nem szolgálunk ki!’” – vallották).

A lakosság kezdetben támogatta az eljárást, ez azonban hamarosan megváltozott. Náciaktivitásuk ellenére sokan átmentek az átvilágításon, míg mások, akik nem követtek el bűnöket, fennakadtak a hálón. Voltak, akik így elvesztették tulajdonukat, szabadalmaikat, akár bosszúállás áldozataivá váltak. Jellemző volt továbbá, hogy praktikus okoknál fogva a „könnyű” ügyeket elintézték, de a súlyosabb vádlottak nem kerültek bíróság el, vagy abszurdan alacsony minősítést kaptak. „Akasszátok fel a kicsiket, engedjétek el a nagyokat!” „Tartogasd magad az új korszakra.”²⁴ – hangzottak az új cinikus tanácsok.

Az igazolóbizottságok előtt a „*Persilschein*” volt a megoldás. Aki tehette, igyekezett gyanútlan vagy megbízható beavatott kortársakat, szomszédokat, munkatársakat találni, akik leírásban megerősítették, hogy az illető valójában nem volt náci. Ily módon a tettesek sorstársakká váltak, a sorstársakat pedig felmentették. „Olyan narratívákat kellett találnod, amelyeket nemcsak magadnak találtál hihetőnek, hanem amelyeket a szomszédodnak is be mertél mutatni. Mert végül is a szomszédnak kell megírnia a történetet. Vagyis ezek is közösen gyártott történetek, amelyeket aztán az ember a saját helyi környezetébe is átvitt, és amelyek aztán az évek során szintén maradandó hatást tudtak kifejteni.”²⁵ Az eljárás társadalomlélektani kárai felbecsülhetetlenek voltak.

1950 februárjáig a *nyugati zónákban* több mint 3,6 millió németet érintett a denacifikációs folyamaton. Ebből 25.000 főt mondtak ki „főleg” bűnösnek, vagyis az egyes vagy kettes kategóriába soroltak be. Társutasként a négyes kategóriába került egymillió ember. Az NSDAP vezetőségének, az SS-nek és a biztonsági rendőrségnek a legtöbb tagját Nyugaton átlagosan 4.000 márka pénzbüntetésre vagy két év börtönre ítélték. Százazrek veszítették el állásukat. Az érintettek közül 1,2 millióan tehermentesen kerültek ki az eljárásból. (Mint azt már említettük, a *szovjet* megszállási övezetben a náciatlanítás kicsit gyorsabban és másként ment: 1949-re már mintegy 520.000 embert távolítottak el pozíciójából, s ahol kellett, kommunistákkal helyettesítették őket.)

Összességében azonban „a denacifikáció *kudarcot* vallott. Rengeteget hazudtak, hamisítottak, bagatellizáltak, megértésért és szálamért könyörögtek, hogy felmenthessék magukat és másokat.” – mondja Niklas Frank, történész.²⁶ A náciatlanítást a legtöbbben a megszállók bosszújának, vagy a kollektív bűnösség kinyilvánításának tekintették, mely haragot és önsajnálatot váltott ki, tehát kontraproduktívan hatott. A győzteseknek el kellett továbbá dönteniük: Németország megbüntetését vagy talpra állítását tekintik-e fontosabbnak. A Marshall terv bevezetésével, a Német Szövetségi Köztársaság 1949 májusi megalakulásával ez utóbbi mellett döntöttek. A hidegháború korszakban az amerikaiak számára elengedhetetlen volt, hogy ne fordítsák maguk ellen a német közvéleményt. A háborús bűnösök *szelektív*

²⁴ <https://www.deutschlandfunk.de/entnazifizierung-vor-75-jahren-demokratie-grundstein-mit-100.html> (2024.02.05.).

²⁵ <https://www.deutschlandfunk.de/entnazifizierung-vor-75-jahren-demokratie-grundstein-mit-100.html> (2024.02.05.).

²⁶ <https://www.deutschlandfunk.de/entnazifizierung-vor-75-jahren-demokratie-grundstein-mit-100.html> (2024.02.05.). Lásd ehhez: NIKLAS FRANK: *Dunkle Seele, feiges Maul. Wie skandalös und komisch sich die Deutschen beim Entnazifizieren reinwaschen.* Verlag Dietz. Bonn, 2016.

felelősségrevonásához tartozott az is, hogy a háború után ezrével érkeztek az *Egyesült Államokba magasrangú volt náci katonák, kémek, más ügynökök* családjukkal együtt: mintegy 1.800 tudóst, és más specialisták vittek át, akik ott komoly beosztásokba is kerülhettek.²⁷

Németországban széles körű szövetség alakult a denacifikáció megszüntetéséért: a pártok, az egyházak, civil szervezet között, de már a lakosság is *feledni* akart. Konrad *Adenauer* kancellár már 1949 szeptemberi kormánynyilatkozatában beszélt arról, hogy „a nácitlanítással sok szerencsétlenséget és kárt okoztak.” ... „Adenauer éppen olyan ember volt, akinek a nemzetiszocializmussal szembeni ellenállását soha nem lehetett kétségbe vonni, akit a náci üldöztek és bebörtönöztek. De természetesen az a gigantikus feladat várt rá, hogy miként lehet egy olyan társadalmat demokratikus perspektívába integrálni, amely jelentős, valószínűleg egyértelműen többségi mértékben együtt haladt a nemzetiszocializmussal” – írja Ulrich *Herbert* történész.²⁸

A tömegek széleskörű nácitlanításnak elmaradása mellett beindult egyfajta „tabusítás”: vagyis a társadalom szereplői a nyilvánosság előtt már nem azonosultak a náci gondolatokkal és rezsimmel. Sőt, Hanne *Leßau* történész szerint az eljárások alkalmat adtak egyfajta személyes konfrontációra is, melyről számos személyes vallomás, levél tanúskodik. „Önmagának a saját életének a felerősödött keresésével, igen, értelmezésével. Nem azért, mert az ember most ezt akarta, hanem mert kívülről erre kényszerült. De ezt most lehet úgy venni, mint egy lehetőséget, hogy ezt megtehesse.”²⁹ Ezek az. un. „denacifikációs történetek”, ha nem is szándékosan, de hozzájárulhattak a nyugatnémet demokrácia sikeréhez.

„*Felejtés*” és „*szembenézés*” egyidejűleg volt jelen: az 1949-es és 1954-es amnesztitörvények kegyelmet adtak a német bíróságok által megbüntetett náci elkövetők túlnyomó többségének, törölték ítéleteiket a bűnügyi nyilvántartásból, megsemmisítették a Spruchkammerek ítéleteit, a vádlottak többségét szabadon engedték. Az alaptörvény módosítása (131. cikk) szinte az összes olyan köztisztviselőt *rehabilitálta*, akit a háború után a szövetségesek politikai okokból eltávolítottak a közszolgálatból. Köztudott, hogy a náci rezsim magas rangú döntéshozói a második világháború után befolyásos posztokon, zavartalanul dolgozhattak tovább, még olyan kritikus területeken is, mint a politika, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a rendőrség, az elhárítás- hírszerzés, alkotmányvédelem. Másoldalról 1952-ben *betiltották* a nemzetiszocialista utódpártnak számító Die Sozialistische Reichspartei Deutschlands-ot, a Reichsfrontot – igaz, az 1953-as Bundestag 487 képviselője közül 129-en a korábbi náci párt tagja volt. Ugyanakkor Izraellel megkezdődtek a kárpótlási-jóváátételei tárgyalások.

3. Archivumok emlékezete

A háború egykori tizenéveseinek (Helmuth Kohl, Otto von Lambsdorff, Ralph Dahrendorf, Jürgen Habermas) generációja előszedte az *archivumokból* az aktákat, hogy a politikában, jogszolgáltatásban, közéletben valódi tisztulást érjenek el. Elvértve még születtek halálos

²⁷ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/hu/article/war-crimes-trials> (2024.04.05.).

²⁸ <https://www.deutschlandfunk.de/entnazifizierung-vor-75-jahren-demokratie-grundstein-mit-100.html> (2024.02.05.).

²⁹ <https://www.deutschlandfunk.de/entnazifizierung-vor-75-jahren-demokratie-grundstein-mit-100.html> (2024.02.26.).

ítéletek, és komoly börtönbüntetéseket is kiszabtak. Mindezek közül kiemelkedik az un. *frankfurti Auschwitz-per* (1963–65), amely a '47-es *krakkói* Auschwitz-pert követte. Ezek a perek azok elítélését célozták, akik beosztottként teljesítettek szolgálatot a haláltáborban, akár „önként, kéjjel ölték, nem parancsra”.³⁰ Hannah *Arendt* szerint ez a per részben a jeruzsálemi *Eichmann-per* (1961) következménye volt.

Bonnban arra számítottak, hogy ez felerősíti a németellenes hangulatot, azonban a németek sietve eredményt akartak: már 1958-ban felállították a *Náci Bűnököt Kutató Központot*. Érdekes fejlemény volt az un. „*áldozati bíraskodás*” elkerülése – vagyis az a törekvés, hogy az áldozatok vagy hozzátartozóik ne vehessenek alakítólag részt az írélethozatalban (pl. esküdként) vagy végrehajtásban. Ez annak a modern jogállami büntetőeljárásjogi elvnek a kidolgozását jelentette, miszerint a tisztességes eljárás egyik alapfeltétele, hogy olyan, aki elfogult, ne vádolhasson és ítélezhessen. Érdekes módon ez oly „jól sikerült”, hogy a tanács elnöke a Hitler idején katonatisztként és bíróként dolgozó – beteget, fogyatékosokat halálra ítéelő, nőket sterilizáló – Hans *Hofmeyer* bíró lett. Bírói munkája ellen azonban egyik oldalról sem volt nem volt kifogás: huszonkét vádlottból (hat tettes, tizenegy bűnsegéd) öt életfogytiglani börtönt kapott, ötöt felmentettek, a többieket pedig börtönbüntetésre ítélték. A per érdekessége, hogy a főügyész Fritz *Bauer*, a zsidó származású, homoszexuális, a náci alatt szociáldemokrata, antifasiszta emigráns volt, aki nem annyira az állam, mint inkább az emberi jogok védelmezője nevében lépett fel.³¹

1968-ban (!) 2037 vizsgálatot indítanak el náci bűntettek miatt, 150.000 aktát nyitnak meg – mint később kiderül, nem sok sikerrel. Ezt követően 1969-ben 10 évvel meghosszabbították a – kritériumaiban szigorított – gyilkosságok elévülési idejét, a népirtást pedig elévülhetetlenné tették. A politika is egyre több gesztust tesz a megbánás kimutatására (Willy Brandt 1973-ban térde hajt a varsói gettólázadás emlékműve előtt, 1985-ben Richard Weizsäcker felszabadulásnak nevezi a náci Németország legyőzését, 1997-ben érvénybe lép a holokauszttagadó törvény, 2005-ben felavatják a berlini Holokauszt emlékművet). A nyilvános politika a közbeszédben az antiszemita felhangokat, de akár a félreérhető fogalmazást is szankcionálja... ez azonban nem mondható el a mindennapi élet vonatkozásában.

A gazdasági csoda, a jóléti társadalom kiformalódása egyben azt a *hallgatólagos egyetértést* is jelentette, hogy ami történt, azt ki lehet és kell törölni az egyéni és családi emlékezetből, ráadásul a sikerekért valóban megdolgoztak a németek. „A politikai gesztusokban megjelenő *hivatalos emlékezet* és a *személyes emlékezet* között *áthidalhatatlan szakadék* nyílt: az előbbi csak külső elvárások szerint felhúzott homlokzatnak, a Wirtschaftswunder-világ békéjéért fizetett árnak tűnt. Kialakult az a kettősség, ami a kérdés ismert kutatója, Aleida *Assmann* szerint mindmáig magyarázza a német történelmi emlékezet konfliktusait: amiről egy egész generáció nem vesz tudomást, mert nem akar tudomást venni, később sem válhat a személyes emlékezés tárgyává. Ebbe a falba ütközött bele a 68-as generáció.” – írja *Kovács András* szociológus.³² A kérdésre ugyanis, hogy mit tettek a szüleik,

³⁰ <https://helsinkifigyelo.444.hu/2020/12/20/december-20-elkezdodik-a-frankfurti-auschwitz-per-1963-2024.02.05.>

³¹ „Szeretném, ha a mai fiatalok talán ugyanarról az igazságról álmodoznának, mint egykor én; és éreznék, hogy az életnek akkor van értelme, ha kiállsz a szabadságért, az igazságosságért és a testvériségért.” – figyelmeztet Bauer halála előtt. <https://www.planet-wissen.de/geschichte/nationalsozialismus/auschwitz/pwiefritzbauer100.htm> (2024.02.05.).

³² *KOVÁCS ANDRÁS: Németország és a háború emlékezete*. Magyar Narancs 2011. május 5. https://magyarnarancs.hu/belpol/nemetorszag_es_a_haboru_emlekezete_-_makacs_multak-76038 (2024.02.05.).

az ismerőseik, nemhogy nem kaptak választ, de fel sem nagyon merték tenni őket, ami tovább erősítette a bűncselekmények és amorális cselekedetek körüli csöndet és a felelősségelhárítást. Ez persze hozzájárult a radikalizálódáshoz, az ún. *diáklázadásokhoz*, de egyben új köntösben jelent meg. Abba a – már évtizedekkel korábban a Komintern által is propagált – vulgármarxista elméletbe menekültek, miszerint a fasizmus és annak minden szörnyősége a kapitalizmus szükségszerű következménye: a „kolonializmus rémtetteit”, az „amerikai tömeggyilkosságokat” Vietnamban lényegében semmi nem különbözteti meg attól, ami Auschwitzban történt. A felelősség nem a németeké vagy az amerikaiaké, hanem a kapitalistáké. Ezt a legbrutálisabban Ulrike *Meinhoff*, a *Vörös Hadsereg Frakció* (RAF) nevű baloldali terrorszervezet teoretikusa juttatta kifejezésre: „Az antiszemitizmus lényegét tekintve antikapitalista volt. (...) A német népet csak akkor tudjuk forradalmi harcunk mellé állítani, ha felmentjük a fasizmus vádjá alól – hiszen a köznapi emberek valóban nem tudták, mi folyt a koncentrációs táborokban.”³³ Az ellenérzést tovább növelte az Izrael-ellenesség, amelyben Palesztina – mint második Vietnam – az „amerikai imperializmus” és a „zsidó tőkések” gyarmataként jelent meg. Ezek után írja a frankfurti iskola nagy alakja, Theodor W. *Adorno* Amerikában élő kollégájának és régi barátjának, a diákmozgalmak egyik prófétájának tekintett Herbert *Marcusenak*: „Csak egyszer kellene azok mániákusan meredt szemébe nézned, akik miközben épp ránk hivatkoznak, ellenünk fordítják minden dühüket”.³⁴

Nos, ebbe a történelmi kontextusba kell helyoznunk a könyv által a német háború utáni igazságszolgáltatás egyik legszégyenteljesebb eseményét: az ún. Dreher-törvény megalkotását.

V. A Dreher-törvény

A háború után a német szövetségi bíróságok az ítélezési gyakorlat folyamán azt a diktátumot követték, hogy csak a legfelsőbb náci vezetés tagjai számítottak háborús bűnösnek, míg a többiek – hiába vettek részt akár többszáz ember halálba küldésében – nem minősültek automatikusan elkövetőnek, hanem csak bűnrészesnek, s ezáltal enyhe ítéletre számíthattak, vagy akár fel is mentették őket. Közvetlenül a háború után tilos volt olyan köztisztviselők alkalmazása, akiknek terhelt volt a múltjuk, ám a megszállás megszűnése után általában mindenkit fel lehetett venni. Nem csoda, hogy az igazságszolgáltatás és a közigazgatás jelentős része nem volt érdekelt a náci terror jogi feldolgozásában. A nyomozást ők is hátráltatták, az eljárást elhúzták, az elkövetőket nagy számban felmentették vagy enyhe büntetést kaptak. A *'60-as években újraéledő náciüldözés* hatására azonban rendőröknek, ügyvédnek, igazságszolgáltatásban dolgozóknak és más köztisztviselőnek még mindig tartania kellett attól, hogy felelősségre vonják a holokausztban való részvételükért.

Ebben a helyzetben hozták meg 1968-ban az ún. *Dreher-törvényt*, amely lehetővé tette a Harmadik Birodalom több ezer bűnözőjének, hogy megússza a felelősségre vonást.

A Collini-eset és a jogtörténet esattanójának megértéséhez két lényeges *jogdogmatikai* megkülönböztetést kell tennünk, kiegészítve ehelyütt csak a legfontosabb jogtörténeti vonatkozásokkal kiegészítve. A német büntetőjog szerint amennyiben valaki szándékosan

³³ Kovács 2011.

³⁴ Kovács 2011.

megöl egy másik embert, *emberölést* (Totschlag) követ el. Az emberölés jogi értelemben akkor minősül *gyilkosságnak* (Mord), ha megfelel a Btk.-ban felsorolt emberölési kritériumok valamelyikének: így, ha az elkövetés különösen *kegyetlen* vagy *alattomos*, vagy ha az elkövető olyan *aljas indítékból* cselekszik, mint például a *nyereségvágy* vagy a *faji gyűlölet* – mely utóbbit itt külön kiemelnénk.

A jogi előzményeket tekintve az *1871-es német Büntető Törvénykönyv* szerint „tettesként büntetendő az, aki a büntetendő cselekményt bűnösen maga, vagy más által elköveti akkor is, ha a másik jogszerűen cselekedett”.³⁵ Ennek alapján a bűnsegéd (a felbújtó, felfejtő, vagy akár a formálisan legális ítélete hozó bíró is) *közvetett tettes*, csak úgy, mint a cselekményt közvetlenül kitervelő-végrehajtó *közvetlen tettes*. A nemzetiszocializmus alatt elkövetett bűncselekmények megtorlásakor „zzel nem tételeztek új, visszaható hatályú anyagi jogot, csupán az 1871-től érvényben lévő kódex autentikus értelmezéséről van szó.” – érvel *Radbruch*. Természetesen tisztában volt a jogi aggályokkal, ám „ekkor marad a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* 1946. január 30-i 10. számú törvénye, melynek 2/c. cikkelye szerint a bűncselekmény vádlottja *emberiség elleni* büntetést követ el. Ennek a törvénynek a keretei között már nem arról van szó, vajon az ország nemzeti jogát megsértették-e. Büntetés alá esnek a *politikai, faji és vallási* megkülönböztetés indokával elkövetett embertelen cselekmények és következményeik. A 2. és 3. cikely szerint az elkövető a bíróság által alkalmasnak tartott büntetéssel sújtandó, akár halálbüntetéssel is.”³⁶

A nürnbergi törvények szerint az elévülhetetlen *háborús bűntettekért* (pl. a béke elleni, a háborús, valamint az emberiség elleni bűncselekményekért) halálos büntetést is ki lehetett szabni, egyéb *gyilkosságért* pedig fent említett kiemelt kritériumok (pl. kegyetlenség, aljas indok, nyereségvágy, fajgyűlölet) bizonyítottsága esetén akár életfogytiglani börtönbüntetés járt. Ezen minősítő körülmények vagy személyes tulajdonságok hiányában *emberölést* állapítottak meg, maximum 15 évbüntetéssel.

A nemzetszocialista időszak alatt az „*elévülés nyugvását*” állapították meg, mondván, az államhatalom nem volt abban a helyzetben, hogy az egyébként bűncselekménynek számító tetteket üldözze, ráadásul maga követte el azokat. Vita volt arról is, hogy a nemzetiszocialista korszakra való tekintettel mikortól számíton az elévülés: a cselekmény elkövetésétől, vagy a 1945. május 8-tól (Európában a világháború végének számító „nulladik órától”), esetleg 1949. május 23-tól, vagyis a Bundesrepublik megalakulásától? Az 1871-es Btk. szerint a gyilkosságra 20 év elévülési idő vonatkozott. *1965-ben* megszavazott un. *számítási törvénnyel* úgy döntöttek, hogy az *életfogytig tartó szabadságvesztéssel büntetendő politikai indíttatású gyilkosság* elévülése *1950. január 1-én kezdődik és 1969. december 31-én végén jár le*.³⁷ Az emberölés 15, a gyilkosság 20 év után évült el, de a gyilkosság elévülésének meghosszabbítása „benne volt a levegőben” – mint ahogyan az meg is történt: 1969. augusztus 4-én 30 évre emelték.³⁸ A Collini-eset tanúsága szerint ezt azonban maga a törvényhozás egy „alattomos” húzással megelőzte (!).

³⁵ RADBRUCH 1977, 133. p.

³⁶ RADBRUCH 1977, 133. p.

³⁷ A tíz évnél hosszabb időbeli büntetéssel sújtott bűncselekmények tizenöt év után, ha enyhébb szabadságvesztéssel voltak büntetendők, tíz év után évültek el. 1969 óta a tíz évnél hosszabb szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmények elévülési ideje húsz év.

³⁸ Az életfogytig tartó szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmények elévülése ezt követően továbbra is 1950. január 1-jén kezdődött, de 1969-ben ezt meghosszabbították, csak 1979 végén járt le; a gyilkosság elévülését pedig 1979-ben eltörölték.

Másik fontos különbségtétel a Dreher-törvény megértéséhez, hogy – hasonlóan a mi büntetőjogunkhoz –, a németek is különbséget tesznek a *tettesek* (elkövetők) és *részesek* (felbújtó, bűnségéd) között. Elkövető az a személy, akinek személyes érdeke fűződik a bűncselekmény elkövetéséhez, a részes bűntárs viszont csak támogat, vagy támogatni akar valaki mást a bűncselekménye végrehajtásában. A náci perek *gyakorlata* szerint pl. nem elkövető, hanem bűnségéd az a személy, aki „pusztán” végrehajt egy másik ember megölésére felszólító parancsot – hangzik a jól ismert érv. Értelemszerűen a részt azáltalában enyhébben büntetik, mint az elkövetőt.

A '60-as évek nagy büntetőjogi reformjával összefüggésben 1968. május 24-én a szövetségi parlament által minden vita nélkül került megszavazásra az *Eduard Dreher* által előkészített, mindössze 4 nagy szakaszból álló, un. „*Bevezető törvény a közigazgatási bűncselekményekről szóló törvényhez*” (Einführungsgesetz zum Gesetz über Ordnungswidrigkeiten = EGOWiG) című, és egyidejűleg a közigazgatási bűncselekményekről szóló törvény (OWiG). A szabályozás a Btk.-ból kivett számos olyan cselekményt, amelyet a jogalkotó már nem tartott büntetendőnek, vagyis a törvénymódosítás látszólagos célját tekintve kisebb súlyú bűncselekmények dekriminalizálását szolgálta. (A gyakorlatban pl. jelentős közúti közlekedési szabálysértéseket alakították át pénzbírsággal büntethetővé.)

Senki, de még a szociáldemokrata Gustav *Heinemann* szövetségi igazságügyi miniszter, a parlament jogi bizottsága, a Szövetségi legfelsőbb Bíróság, a Szövetségi Ügyészség, a Bundestagban ülő egykori áldozatok sem vették észre, hogy a *hatályos Büntető Törvénykönyv 50. §-át* – az (1) bekezdés érintetlenül hagyásával – az EGOWiG 1 szakaszának 6. cikke egy további (2) bekezdéssel egészítette ki, és kismértékben módosította a (3) bekezdést.

„(1) *Ha egy bűncselekmény elkövetésében több személy vett részt, akkor a résztvevők mindegyike a saját felelőségének mértéke szerint büntetendő, tekintet nélkül a többiek bűnösségére.*

(2) *Amennyiben a bűncselekmény részesésénél nincsenek meg azok a sajátosságok, viszonyok vagy körülmények (különleges egyedi jellemzők), amelyek az elkövető büntethetőségét indokolják, a részes személy büntetését a bűncselekmény kísérletére vonatkozó szabályok szerint kell enyhíteni.*

(3) *Amennyiben a törvény úgy rendelkezik, hogy a büntetést különleges egyedi jellemzők³⁹ szigorítják, egyhítik vagy kizárják, úgy ez csak arra az elkövetőre, illetve a bűncselekménynek arra részesére érvényes, akiknél ezek fennállnak.⁴⁰*

Ezzel 1968. október 1-én életbe lépett a később „*elévülési törvénynek*” nevezett Dreher-törvény, és kezdetét vette az un. „*hideg amnesztia*”. Mivel a *joggyakorlat* szerint csak a legmagasabb rangú náciakat vádolták gyilkossággal, a többiek csak bűnségédnek, parancsteljesítőknak számítottak, s amennyiben a hatóságok nem tudták bizonyítani, hogy – bár zsidókat gyilkoltak meg –, ők maguk fajgyűlöletből cselekedtek volna, úgy tettük nem gyilkosságnak, hanem csak emberölésnek, sőt, egyes esetben halált okozó testi sértésnek (illetve ezek kísérletének) minősült. Mivel azonban a gyilkosságnak nem minősíthető emberölés (a maximum 15 év büntethetőségével) *nem tartozott 1965-ös törvény alá* (amely az elévülési időt az életfogytiglannal büntethető cselekmények esetén 1969-ig meghosszabbította), így az emberölés 1945. május 8-án kezdődött és már 1960. május 8-án le is

³⁹ A” különleges egyedi jellemzők” szófordulat került be „a különleges egyedi sajátosságok és viszonyok” helyett.

⁴⁰ https://dejure.org/BGBI/1968/BGBI_I_S_503 (2024.02.26.); SCHIRACH 2013, 150–151. pp.

járt. Összességében tehát ez azzal a következménnyel járt, hogy amikor a Dreher-törvény 1968. október 1-jén hatályba lépett, az elkövetők cselekménye már *elévült*.⁴¹

De kiről kapta a nevét a német műtfeldolgozás egyik fordulópontját – és a könyv/film végsőcsavarját (Dreher-Dreh) – jelentő jogi változás? *Eduard Dreher* a Harmadik Birodalom idején ügyészként dolgozott az innsbrucki különleges bíróságon, és még halálbüntetést is kért olyan kisebb bűncselekményekért, mint pl. élelmiszerlopás. A háború után gyorsan köztisztviselői karriert csinált, később a büntető törvénykönyv legszélesebb körben használt kommentárjának egyik szerzőjeként vált ismertté. 1968-ban a Szövetségi Igazságügyi Minisztérium büntetőjogi osztályának vezetője volt.

Szó *sem* volt tehát az elévülésről szóló *jogelméleti-jogdogmatikai* vitáról. A történészek és más elemzők nagyrésze szerint politikai döntés történt, arról is csak kevesen tudhattak, jogi köntösbe rejtve. Eduard Dreher nemzetiszocialisták tízezreit védte meg ezzel a paragraffussal. A törvény következményeiről a parlamenti képviselők csak napokkal később értesültek. Ugyan 1968 szeptemberében Rudolf Schmitt szövetségi bíró jelezte aggályait egy igazságügyminisztériumi munkatársnak, akinek azonban Dreher megnyugtató választ adott. A közvélemény csak hónapokkal később, a „Bild am Sonntag” és a „Der Spiegel” egy-egy cikkéből értesült az új jogi helyzet lehetséges következményeiről.

De már késő volt. Pár hónappal később az – egyéként öt főből négy nemzeti szocialista elfoglaltságú bíróból álló – *Szövetségi Bíróság* felmentette a Hermann *Heinrich* SS Oberscharführer-t, aki személyesen felelős volt a krakkói zsidók kiválasztásáért, az auschwitzi és belzeci táborokba való deportálásáért. A vád szerint legalább 37.600 esetben működött közre a gyilkosságokban. Az indoklás szerint jóllehet Heinrich tudta, hogy a zsidókat faji gyűlöletből ölték meg, ő maga nem osztotta ezt az aljas indítékot, csak engedelmeskedett a parancsoknak. A Btk. 50. §-ának új változata szerint a tette elévült. Ezt követően erre hivatkozva 294 különböző náci bűnöző elleni eljárást egyszerűen megszüntettek, és a tervezett perek elmaradtak. A 150.000 aktát szinte a semmiért gyűjtötték össze.

Kezdetben mindenki azt akarta hinni, hogy a bekezdés nem szándékosan tussolta el a nácik felelősségét. A Bundestag 1969-ben egyöntetűen jogi balesetnek minősítette az esetet. Még 1981-ben, Dreherhez írt levelében Günther Erkel szociáldemokrata államtitkár is sajnálkozását fejezi ki, hogy „vádak” tárgyává vált. Dreher úgy válaszolt: „Elégedettséggel tölt el, hogy a Ház mellett áll ebben a nem túl üdvös ügyben”.⁴²

Von Schirach elbeszélésével, s az elévülési törvénnyel kapcsolatban később a jogtudomány berkeiből is érkeztek kritikák, miszerint a könyv/és a film szeszációnéhajhászásával, a törvényhozásról terjesztett *történelmi hazugságok* terjesztésével rossz szolgálatot tesz a német háború utáni történelem feldolgozásban. „Ilyen törvény soha nem létezett. Ez egyébként a hatalmi ágak szétválasztásának és a büntetőjogi intézkedések tilalmának megsértéseként is alkotmányellenes lett volna. Másrészt az 1960-as és 1970-es években több olyan törvény is létezett, amely a nemzetiszocialista gyilkosságok elévülésének megakadályozását

⁴¹ Nyilvánvaló, hogy ez az elévülési szabály megfelel a visszaható hatály tilalma alóli kivételnek is, hiszen az érintettek részére a korábbiaknál kedvezőbb szabályozást jelent. Lásd ehhez GREVE, MICHAEL: *Amnestierung von NS-Gehilfen, eine Panne? Die Novellierung des § 50 Abs. 2 StGB und dessen Auswirkungen auf die NS-Strafverfolgung*. Kritische Justiz 2000/3. 412–424. pp.; LANGER, ANTJE: *Kalte Amnestie*. In: Fischer, Torben – Lorenz, Matthias N. (szerk.): *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Transcript. Bielefeld, 2007. 200–201. pp.

⁴² *Selbstamnestie im Ministerium*. Frankfurter Allgemeine Zeitung 2013. február 6. <https://de.wikipedia.org/wiki/Verjährungsskandal> (2024.02.16.).

vagy megfordítását szolgálta.”⁴³ Kétségtelen volt olyan büntetőjogi rendelkezés, amelynek kezdetben fel nem ismert következménye volt, hogy a nemzetiszocialista emberölésekben való egyes bűnrészességi cselekmények elévültek... „A jogalkotó ezt az elévülési idő felülvizsgálatával azonnal megfordította. Az addig bírósági határozattal megszüntetett eljárást azonban az Alaptörvény 103. cikk (3) bekezdése (ne bis in idem) értelmében a bűncselekmény ismételt bírósági kezelésének tilalma miatt nem lehetett újraindítani.”⁴⁴ – írja Ingeborg Puppe, a bonni egyetem büntetőjog és jogelmélet professzorasszonya.

Valóban, Eduard Dreher szerzőségének közvetlen bizonyítékait sokáig nem lehetett megállapítani az akták hozzáférhetetlensége miatt. „Az önleplezés hiánya miatt a kortárs történeti kutatásnak csak a célzások, vagy kissé emelkedettebben fogalmazva: a racionális rekonstrukció maradt.”⁴⁵ – véli Hubert Rottleuthner jogszociológus. Valószínűleg az aktákat megsemmisítették.

Az amnesztia azonban nem csak a Dreher-törvénynek tudható be. A bírának igenis lehetőségük lett volna felderíteni a vádlottban a gyilkos jellemzőket, így a rasszizmust és eltávolodni attól a felfogástól, hogy a csak és kizárólag Hitlert és közvetlen társait kell gyilkosként kezelni. Ez azonban nehezen lett volna elképzelhető, tekintettel az akkori német társadalomban uralkodó konszenzusra, miszerint a múlttól minden körülmények között hallgatni kell.

Ezen nem változtatott a Szövetségi Bíróság 4. Büntető Szenátusának 1971. március 4-i ítélete sem, amely szerint abban az esetben, ha az elévülés az „aljas indítékú” elkövetési magatartás gyilkossági kritériumát illetően bekövetkezett volna, az a büntárs elleni vádemelés szempontjából irreleváns, mert a „kegyetlen” elkövetési magatartás gyilkossági kritériumát a főcselekmény is teljesítette. Amennyiben tehát a kegyetlen gyilkosságról a bűnsegédek tudtak, és ahhoz hozzájárultak, úgy az elegendő volt az elítéléshez. Ennek alapján kapott 5 évet 2011-ben Ivan Demjanjuk, ukrán SS-bűnsegéd a sobibori táborban 28.600 ember meggyilkolásában való részvételéért, 2015-ben pedig Oskar Gröning 4 évet az auschwitzi lágerben mintegy 300.000 ember gázkamrába küldéséért.

*

Mai törvényeink alapján a gyilkosságban Meyert bűnsegédnek lehetne tekinteti, mivel a partizánok egymás előtti lelövése, maga a látvány kínzásnak minősülne. „Amit Meyer tett, az objektíven nézve mindig is szörnyűség volt”. ... „Ezen nem változtat, hogy a bírók az ötvenes és hatvanas években talán az ő javára döntöttek volna. És ha ma már nem így tennének, az csupán annyit jelent, hogy előreléptünk.” – érvel Leinen.

De Meyer tette elévült. „Védte volna a törvény és az igazságszolgáltatás”⁴⁶ – mondja a szakértő.

„Ha a bűncselekmény egyszer már elévült, az elévülést soha többé nem lehet érvényteleníteni...” „Ez a jogállam egyik alapelve” ... „a bírók a döntéseiknél nem vehetik figyelembe,

⁴³ PUPPE, INGBORG: *Bürgeraufklärung nach Rechtsanwalt Ferdinand von Schirach*. Legal Tribune Online 2019. <https://www.lto.de/recht/feuilleton/f/der-fall-collini-drama-nachkriegsjustiz-ferdinand-von-schirach-kritik-rechtlich-historisch-falsch/> (2024.02.16.).

⁴⁴ PUPPE 2019.

⁴⁵ ROTTLEUTHNER, HUBERT: *Hat Dreher gedreht? Über Unverständlichkeit, Unverständnis und Nichtverstehen in Gesetzgebung und Forschung*. In: Lerch, Kent D. (szerk.): *Die Sprache des Rechts*. Bd.1. Recht verstehen. de Gruyter. Berlin, 2004. 307–320. pp.

⁴⁶ SCHIRACH 2013, 144. p.

hogy éppen mi tűnik politikailag korrektnek. Ha Meyer annak idején helyesen cselekedett, ma sem róhatunk fel neki semmit” ... „Én a törvényekben hiszek, maga a társadalomban. Meglátjuk, kinek lesz végül igaza”⁴⁷ – így Mattinger.

2012 januárjában Sabine *Leutheusser-Schnarrenberger* német igazságügyminiszter megbízást adott egy történészekből álló bizottság részére, hogy vizsgálják felül a Szövetségi Igazságügyi Minisztérium náci múltját. A bizottság Manfred Görtemaker történész és Christoph Safferling jogtudósok vezetésével 2016 őszére készítette el jelentését, melyben közvetett bizonyítékokat mutatott be arra vonatkozóan, hogy Eduard Dreher szándékosan manipulálta a visszamenőleges elévülés kérdését. A jelentés szerint Dreher volt az egyetlen, „aki rendelkezett indítékkal, eszközökkel és lehetőséggel a jogszabály manipulálására”.⁴⁸

De vajon igaza van-e von Schirachnak? Tényleg csak két szereplő marad az Erkölc és Jog? Vagy további szereplő is belépnek, mint a Szándékos Felejtés? A Feledés? A Saját (német) Szenvedéstörténet? A Tolerancia? A Megbékélés? A Megbocsátás? Kétségtelen, hogy Németország hatalmas teljesítményt nyújt a politika, a tudomány és a művészet területein a múlt feldolgozása, a „Vergangenheitbewältigung” érdekében, ugyanakkor a hétköznapi életben jelentős ellenállás mutatkozik az irányban, hogy a totalitárius múlt a személyes és kulturális emlékezet részévé váljon. Szociológiai felmérések szerint (2011) a németek 56%-a tartja felelősnek Németországot a háború kirobbantásáért, a tinédzserek 20 %-a tudja, mit jelent Auschwitz. Növekszik az antiszemita megjegyzések iránti tolerancia, a megkérdezettek 60% levénne a napirendről a Holocaust-témát (1995–2000). Bár az ismeretek, a történelmi tudás gyarapodik, de ebből nem következik a katarzis – inkább a katarzis hártása. „Így akaratlanul újraéled az a szemlélet, amely szerint a ’nácik’ és a ’németek’ két külön csoportot alkottak, és tulajdonképpen az utóbbiak is az áldozatok közé tartoznak, hiszen félrevezették, kihasználták, az egész fiatalságtól megfosztották őket az előbbiektől.”⁴⁹ Harald *Welzer* és munkatársai által készített interjúgyűjtemény bestsellerré vált „A nagypapa nem volt náci” – *Opa war kein Nazi* címmel. Egyre többen hívják fel a figyelmet arra, hogy a totalitarizmus szörnyűségeinek megismertetése mellett helyet kell kapni az eddig, a kollektív emlékezetből kiszorított más, immár nem normatív emlékezetnarratíváknak is: a kényszereket, a német lakosság egyötödét érintő elűzetését, kitelepítést, hadifogságot megélt német elbeszéléseinek. Az emlékezetnek ez a „demokratizálódása” azonban csak akkor lehetséges – figyelmeztet Aleida Assmann –, ha az emlékezet „depolitizálódik”, azaz nem szolgál semmiféle aktuálpolitikai törekvés igazolásaként.⁵⁰

„Nem arról van szó, hogy leküzdjük a múltat. A múltat legyőzni nem lehet. Hiszen a múlt utólag sem nem megváltoztatható, sem meg nem történné nem tehető. Aki azonban nem akarja látni a múltat, annak a jelen is sötét marad. Aki nem akar emlékezni az embertelenségre, az ellenállásképtelen lesz új fertők veszélyeivel szemben is.”⁵¹

⁴⁷ SCHIRACH 2013, 145. p.

⁴⁸ <https://de.wikipedia.org/wiki/Verjährungsskandal> (2024.02.16.).

⁴⁹ KOVÁCS 2011.

⁵⁰ KOVÁCS 2011.

⁵¹ Részlet Richard von Weizsäcker, a Német Szövetségi Köztársaság egykori elnökének híres beszédéből, amelyet a második világháború befejeződésének negyvenedik évfordulója alkalmából tartott. GAUCK, JOACHIM: *Wem nutzt die Auseinandersetzung mit der Diktatur? Eine Veranstaltung vom 27. Februar 1997, Akademie für Politische Bildung, Tutzing*. Bayerischer Landtag, Abt. für Öffentlichkeitsarbeit und Information. München, 1997. 6. p.

ÁGNES ZSIDAI

SINS AND PUNISHMENTS – HERMENEUTICAL
ANALYSIS OF FERDINAND VON SCHIRACH'S
“DER FALL COLLINI”

(Summary)

In his short novel “The Collini Case”, German lawyer and writer *Ferdinand von Schirach* investigates the brutal murder of industrialist Meyer. As it turns out, a young lawyer assigned to Collini’s case, Leinen, had previously been close to the victim.

The perpetrator’s obstinate silence and the defence counsel’s personal involvement raise a number of moral and legal questions. How to defend someone who does not want to be defended? Is premeditated murder justifiable? As it turns out, the victim, a former Nazi officer, orders the execution of civilians in an Italian village, including Collini’s father, in retaliation. Was the reprisal permissible or unlawful? Was it fair or disproportionate? If it was lawful, was it time-barred or not? Was it murder or manslaughter? Why did the perpetrator wait more than half a century to take revenge? Did the accused seek reparation under the rule of law?

As Leinen’s study seeks to answer these questions, it also describes post-war denazification efforts, while shedding light on one of the most neglected provisions of the justice system, hijacked by the legal elite: the concept known as the “statute of limitations”. The Dreher Act was subsequently enacted, which allows for expiry of the statute of limitations. It is at this point in the novel that the Nazi past of von *Schirach*’s family is linked to the German *Vergangenheitsbewältigung*, the controversial way of dealing with the past on a macro and micro levels.

